August Strindberg

Digitized by the Internet Archive
in 2014

https://archive.org/details/samladeskrifter08stri

LSwed
S. 9183

SAMLADE SKRIFTER

AV

AUGUST STRINDBERG

ÅTTONDE DELEN

SVENSKA FOLKET

SENARE BANDET

173337
25/8/22

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

SVENSKA FOLKET

I HELG OCH SÖCKEN, I KRIG OCH FRED,
HEMMA OCH UTE

ELLER

ETT TUSEN ÅR

AV

SVENSKA BILDNINGENS OCH SEDERNAS HISTORIA

AV

AUGUST STRINDBERG

SENARE BANDET

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Copyright. Albert Bonnier 1920.

STOCKHOLM
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1920

1600-TALET

Några samhällstyper.

KAP. 1.

Fabriksarbetaren.

Det förefaller kanske något oväntat att mitt i trettioåriga krigets tidevarv finna kapitalets övertagande av arbetet i full fart, bolagssvindeln i uppgående och den frie arbetaren utbruten från sitt skrå, där han dömdes och styrdes av vederlikar, och nu inregistrerad såsom underhavande hos en opersonlig herre, som heter bolagets styrelse, och behärskad av nya lagar, dem bolaget dikterat och regeringen godkänt. Fabriksarbetaren är en ny samhällsmedlem för tidevarvet, som uppträder samtidigt med bolaget, så att vi icke kunna undgå att betrakta dem i sitt sammanhang, och vi finna båda skildrade i berättelsen om Kungsholms glasmakeri i Stockholm, vilken har följande lydelse.

År 1675 anlände från Danzig till Stockholm en italiensk markis Giacomo Guagnini, vilken hade lämnat Italien på grund av några meningsskiljaktigheter med romerska kyrkan. Han gjorde genast sin uppvaktning hos överståthållaren baron Clas Rålamb, där han föreställde sig såsom en stor kemist, vilken kände alla glasmakeriets hemligheter. Han hade tagit

i övervägande att i riket fanns endast ett glasbruk (Melchior Jungs vid Glasbruksgatorna i Stockholm) och att detta bruk icke kunde leverera annat än medelmåttigt arbete och på högst oregelbundna tider, varför glas måste införas från utlandet; för att upphjälpa denna vackra industri och göra densamma fosterländsk ville nu markisen söka bistånd till upprättandet av ett glasbruk, som med inhemska materialier, vilka han upptäckt såsom befintliga i riket, skulle framställa både fina glas av kristall samt fönster- och spegelglas, varjämte han erbjöd sig att lära svenska män denna konstens hemligheter, allt emot »ernående av vissa förmåner».

Överståthållaren, som var en upplyst man, lyssnade till det fosterländska förslaget och markisen fick tillstånd att visa prov på sin konst. En mindre kristallugn uppbyggdes och med sina båda medhjälpare, brabandaren Reinier, som var en god glasmakare, samt en sachsisk apotekare Frise, vilken gjorde »kompositionen», utförde han provet, som utföll så lyckligt att bolaget genast kom till stånd, därigenom att tolv förnäma personer sammansköto penningar.

Markisen erhöll $^1/_{12}$ i verket och blev befriad från tillskott, varförutom han ägde rätt att disponera de sammanskjutna pengarne samt vara överdirektör. Kontant erhöll han i diskretion 2,000 riksdaler mot det att han skulle lära konstens hemligheter åt några infödda svenskar.

Till verkets drivande lämnades en gård väster om Clara kyrka vid sjön såsom brukets egendom. Ugnar uppbyggdes; arbetare lockades från Melchior Jungs glasbruk på Södermalm, och från England in-

kallades italienska arbetare, som där slagit sig ner. Man började med att tillverka dricksglas, vilka gjorde mycken lycka; men med fönster- och spegelglas gick det trögare. Snart uppstodo ledsamma missförstånd, då markisen tvärt emot sina försäkringar förkastade de inhemska materialierna och började införskriva utländska till högt pris. Andra missljud började även höras: han hade icke velat bortlära sin konst, oaktat han därför redan uppburit betalningen; icke heller hade han till bolaget ingivit ordentliga räkningar, utan han hade gjort sig till envåldsherre och använt de mesta pengarne till enskild vällevnad.

Man drog öronen åt sig, och meddirektören Baltzar Grill började anställa räfst, varav följden blev den, att markisen avsattes och erbjöds arrendera verket mot det att han ställde borgen. Men när det visade sig att han icke kunde anskaffa borgen, greps han av en hastig men tyst hemlängtan, varföre han började anstalta om sin avfärd. År 1678 hölls riksdag i Halmstad, och dit reste nu markisen för att åt sig utverka privilegier på en i Sverige upptäckt saltgruva, från vilken han hade upphämtat vackra prov, dem han förevisade, vilka gjort så livligt intryck att mången snart nog icke ville smaka annat än stensalt. Men om denna saltgruva var belägen i månen eller på jorden ville han icke uppgiva. Medan sinnena voro sysselsatta med de stora saltprojekten reste markisen till Göteborg, besteg ett fartyg, som var segelfärdigt till England, och hördes aldrig mera av.

Så snart Guagninis avvikande blev kunnigt i huvudstaden anställdes räfst. Bland hans efterlämnade papper anträffades ett paket, som innehöll dyrbara upplysningar om markisens person, varigenom

ådagalades att hans rätta namn var Giacomo Bernhardini Scapitto och att hans rätta titel och yrke var tiggarmunk. Född i Casal i Monteferrato hade denne äventyrare av påven Hieronymus fått tillstånd att resa omkring och tigga, vilket han också mycket riktigt gjort ända fram till Amsterdam, där han tagit anställning vid en glashytta såsom biträde vid morteln och sikten samt vedtorken, vilket också var allt han lärt av glasmakeriet. Med lärlingen Reinier, vilken hade kännedom om kompositionen och smältningen, begav han sig ut i världen att göra lycka såsom glasmakare. I Osnabrück förenade de sig med apotekaregesällen Frise, vilken ägde något pengar, varpå de tre kamraterna gjorde ett fåfängt försök att liva hannoverska hovet för glasmakeri. I Hamburg lyckades de något bättre, ty de fingo verkligen pengar att anlägga glashytta i Altona, dit även den gamle mästaren Stua från Amsterdam inkallades, men företaget upplöste sig i intet efter 1½ års verksamhet, varefter de goda vännerna åter drogo ut i världen. I Danzig lyckades de vinna magistraten för saken och de fingo allt vad de begärde utom pengar i handen, vilka magistraten själv ville handhava, vilket så misstyckte det goda kamratskapet, att de lämnade det otacksamma Danzig för att lyckliggöra Sverige, med den kraft och påföljd vi sett. Markisen hade förskingrat omkring 5,000 rdr då han reste, och erhöll först senare sitt straff, då han i Hessen-Kassel fängslades för bedrägerier på stället.

Emellertid fanns glasbruket, och det utarrenderades då till förr omnämnde Baltzar Grill, vilken satte det gamla verket i stånd och uppdrev dess framställningsförmåga till en så hög grad, att dess arbeten

blevo mycket eftersökta, såsom kunnande tävla med utlandets. (Han skall bland annat hava tillverkat pokaler av manshöjd.) År 1686 flyttades bruket till den lilla holme, som, numera fastland, utgör Karolinska institutets tomt och som givit namn åt Glasbruksgränden. Både Carl XI och Carl XII voro aktieägare och bruket fortfor att vara verksamt intill början av 1800-talet.

Vilka begrepp man i detta tidevarv ägde om handelsbalansen, konkurrensen och lovliga medel att uppehålla densamma kan man finna av det minst sagt egendomliga sätt, varpå Kungsholms glasbruk sökte hålla sig uppe gentemot sin gamle medtävlare Jung på Glasbruksgatan, vars son flyttat bruket till Djurgården och där fortsatte rörelsen. Kungsholmens verk hade, som vi nämnt, lyckats intressera Carl XI som aktieägare. Detta var ett starkt schackdrag; men samma verk hade också genom relationer sökt förmå kungen att indraga Jungs privilegier. Kungen hänskjuter saken till Cammar- och Commerce-kollegium, vilka i svar till konungen avstyrka en sådan våldsåtgärd. Härpå genmäler emellertid konungen, verkligen både klokt och hedrande, om det nu är han själv, som går under namnet Vi Carl, vilket man har skäl att antaga. Vi se, säger han, utur Eder underdåniga skrivelse, att I noga haven övervägt den skrift, som intressenterna i Kristallbruket vid Kungsholmen till oss inlämnat, varmedelst de sökt bevisa att deras och direktör Jungs glasbruk icke kunna båda behållas, utan att de fördärva varandra, ty, oaktat Kungsholmsverket endast håller en ugn i gång, bliver dock varje år en ansenlig myckenhet glas mera tillverkat än som kan försäljas, varande

de nu med ett stort kvantum graverade, och har priset på glas sedan Jung nybyggt sitt bruk fallit med 20 procent.

Konungen kan icke annat än ogilla ett sådant förfarande som att nu stänga Jungs verk, dels emedan Jung har äldre privilegier, dels emedan han fullkomnat sig i sin konst genom utländska resor på kungligt stipendium; men mest därför att man alltid hållit för att vara bättre det flera än ett verk tävla med varandra, då den, som vill sälja sina varor, måste vinnlägga sig om fint och dugligt gods, och detsamma sedan för ett billigt pris försälja; ty när intet mer än ett bruk är i gång, då förfaller man, ävensom kunderna tvingas att köpa deras varor så dyrt som fabrikanten vill. För att avhjälpa överproduktion föreslår därför konungen utförsel till Finland och andra orter i riket, där brist på varan är förhanden, ity man intet får införa utrikes ifrån och vart hushåll för sig intet kan skicka hit till Stockholm för några glas skull. »Ankommandes mycket på den conduite, som verket driver, till att söka huruledes hon sitt gods må försälja och intet genom allt för excessive större tillverkning betunga verket än konsumtionen fordrar, särdeles i sådana sorter som intet så nödigt behöves. Men om de å bägge sidor skulle bliva tillhållne att göra dugligt fönsterglas, varav stora partier utrikes ifrån årligen inkommer och många penningar utur riket drager, då skulle icke allenast bägge dessa verken spörja en märklig åtgång och profit, utan ock flere glasbruk kunna inrättas.»

Man måste beundra den store rikshushållarens klara blick över handelns invecklade maskineri; han reder en skenbart trasslig härva med att blåsa på

den; han känner lagen om tillgång och efterfrågan och ser genast att felet ligger i en konstgjord överproduktion av icke efterfrågat arbete (lyxartiklar), under det att efterfrågan på det nödvändiga är stor och tillverkningen ringa. Detta är ett mycket belysande blad ur vår handelslagstiftnings historia.

Men vi återvända härifrån till de små mänskliga förhållanden, i vilka de krafter rörde sig, som satte både produktion och avsättning i gång, arbetarne, utan vilka kapitalet skulle vara en bubbla.

*

För att bliva antagen till lärling vid fabriken fordrades att hava fyllt femton år, troligen därför att övermage icke kunde ståndа tillräckligt ansvar, om han röjde konstens hemligheter. Dessutom skulle han vara född av äkta och ärliga föräldrar. Hans namn antecknades i en matrikel, och han måste förbinda sig att tjäna i fem år som lärpojke, så framt han icke genom dess större flit göres förr utlärd och som sådan prövas av kompaniet. De första två åren åtnjuter han 10 mark kopparmynt i veckan, de andra två åren 3 daler och det sista 4 daler kopparmynt; därjämte under de fem åren 3 kompletta klänningar och varje år 2 skjortor, 2 halsdukar, 2 par skor och strumpor. Alla skulle bära liverie. Blev någon gosse sjuk, åtnjöt han sin fulla lön med tjänliga medikamenter.

Om en gosse försummar sig, åtnjuter han ingen lön för de försummade timmarne och är förpliktigad att, jämte korrektion (stryk) av mästaren, för var skolkad timme lära i tolv rest-timmar, vilket allt annoteras av bokhållaren. Om någon beslås med tjuveri,

straffas han första gången med 3 dagars black om foten, ¼ års längre lärotid, och rabatteras honom vid lärotidens slut 20 daler av de 80, som äro anslagna till hans äreklänning; kommer han andra gången igen, släpe han blacken 1 vecka, miste 40 daler av de 80 och läre ½ år över de fem; tredje gången läre 1 år längre och träle med blacken 14 dagar samt miste efter 6 års förlopp sina 80 daler kopparmynt; beslås han fjärde gången, straffas han efter lag. Vilken pojke någon på gatan slår eller eljest någon otillbörlighet begår, så att klagomål vid bruket inkommer, straffas uti anklagarens åsyn, androm till exempel, med några slängar av karbas.

När nu gossen genomvandrat dessa tunga fem år inom brukets murar och förhållit sig väl, får han sin äreklänning och är sedan skyldig tjäna som gesäll, intill dess han kan nöjaktigt prov göra och mästerstycket framvisa, det vare sig av egen ny och rar invention eller ock eljest väl gjort arbete, som kompaniet behagar ordinera till mästerstycke.

Gesällerna åtnjuta första året 6 daler kopparmynt i veckan, och förbättras sedan deras villkor efter tilltagande skicklighet intill 12 daler, men icke mer.

Mästaren åtnjuter första året 15 daler kopparmynt, vilken lön sedan kan efter hand stiga till 25 daler, men icke mer. Han vare skyldig att undervisa gesäll 2 timmar var vecka. Till egen förkovran och röns anställande äger mästare anslå 6 timmar i veckan, dock först efter att hava underrättat bokhållaren vad slags arbete han behagar förfärdiga.

Ingen får det ringaste arbeta, ej heller bygga och reparera något utom direktörens och bokhållarens vetskap; vilken det gör räknas för tjuv.

Vi spåra även i denna enskilda affärsinrättning Carl XI:s kontrollsystem, som han införde i ämbetsverken och som gav upphovet till det sedan så bedrövligt ryktbara mångskriveriet.

Varje mästare och gesäll skulle nämligen föra annotationer över de stycken, han tillverkade, »på det samma böcker med bokhållarens bok inträffa måge och de således honom och han dem observera».

Om mästare eller gesäll beslås med tjuveri, böte han visst och arbete i stampen; rymmer han bort, tages såsom en tjuv igen uppå vad ort han hittas och träffas kan.

Försummelse i arbetet gottgöres genom avdrag på lönen. Under sjukdomsfall åtnjute de halva veckolönen. Blir något fel på ugnen eller komma materialier att fattas, så att det ordinarie arbetet avstannar, skola de arbeta för halv veckolön vad helst dem kan komma att föreläggas.

Alla arbetare, av vad rang som helst, skola bo inom fabriken, dock så att var och en är förnöjd med de rum, honom bliva anvisade, levandes uti kristlig enighet med varandra och aldrig indragande någon främmande utan bokhållarens vilja och vetskap. Den, som icke åtnöjer sig med den ved och värme honom bestås, utan tager av brukets ved, böte en daler silvermynt till brukets fattigbössa.

Att disciplinen inom denna fängelselika inrättning hölls sträng följer av sig själv; också straffades varje uppstudsighet mot direktör eller bokhållare, olydnad eller genströvighet ögonblickligen med stadens fängelse vid vatten och bröd; rymmer någon sådan, så skall han med all flit efterslås och fängslas, och ingen understår sig att sådan hysa eller förvara.

Arbetet var strängt: det började klockan 6 om måndagsmorgonen, och fortsattes sedan vecka efter vecka, i anseende till ugnarnes hållande vid värme, oavbrutet, på så sätt att avlösning skedde var sjätte timme, vid stränga böter för den, som försummade sin vakt. När helgedag inföll, arbetade man till klockan 12 om natten, och började arbetet igen nästa natt klockan 12.

De arbetare, som bliva brukade till att avväga, blanda och insätta materien eller kompositionen till kristall, glas och kulör, flusser eller dylikt, så ock de, som hålla ugnarne i stånd samt förfärdiga deglarne, skola vara förbundna att sådant med största trohet och flit förrätta och lära andra såsom societeten förordnar, utan någon motvilja; men eljest utom direktören och bokhållaren bör ingen få underrättelse därom, utan allt hålles hemligt; givandes i rättan tid bokhållaren tillkänna vad för mått av varjehanda slags materialier fordras.

Hantlangare, såväl män som kvinnor, arbetade 11 timmar om dagen: från klockan 6 på morgonen till 12 och från klockan 1 till 6 eftermiddagen.

Eget är att inom fabriken finna en undantagslagstiftning; såsom vi ovan sågo huru stöld straffades med böter hos arbetarne, så finna vi enahanda förhållande med hantlangarne, vilka tvenne resor fingo stjäla sand, sten, mjöl, saltpeter, pottaska mot avstående av veckolön och ersättande av det stulna, men tredje resan förvisades de »såsom tjuv från verket».

De, som stakade elden under ugnen, hade ett slags syssla av polisspioner; de skulle nämligen hava uppsikt att intet glas blev stulet, och aldrig fingo de lämna hyttan förr än de blevo avlösta; givandes

bokhållaren tillkänna om något oredligt och otroligt förelöper eller om någon stämpling i hyttan bliver företagen.

Vid ugnarne hålles vakt alla sön- och helgdagar samt om nätterna av en mästare, en gesäll och en lärpojke, vilka skola tillse att sprutan är färdig och försedd med vatten. De båda förra fingo böta för försummelse i detta fall, men pojken fick »några slängar av karbasen».

Varje morgon och afton hålles bön klockan 6 av en lärpojke, som kan läsa i bok. Vilken som försummar bönen pliktar 1 mark kopparmynt till fattigbössan och vilken försmädeligen och onyttigt missbrukar Guds namn straffas efter lag.

Som man icke kunde hålla polis, utsattes rekompenser (belöningar) för den, som angav när någon förbröt sig mot dessa artiklars innehåll, och den, som uppenbarade tjuvnad, åtnjöt värdet av det stulna intill 25 daler kopparmynt; den, som fördolde felet, straffades som den brottslige.

Vilket kamratskap av sådan lagstiftning skulle uppkomma kan man tänka sig, och det är i denna mörka bild av det fängslade arbetet, arbetaren i bojor, vi se gryningen till det system, som skulle sluta med att göra arbetaren till en maskindel.

KAP. 2.

Fången och skogsmannen.

Fången såsom samhällsklass, såsom permanent, kan anses vara en av detta tidevarvs nyheter, ty medeltiden gjorde merendels processen mycket kort, och tog tjuven vid halsen. Fängelselivet i stadens torn eller häradets kista under medeltiden var endast ett kort övergångsstadium till döden eller friheten. Under första Vasatiden begagnade sig kronan (= kungen) av brottslingens arbete, såsom vid gruvor och byggnader, till vilket sist nämnda arbete även krigsfångar brukades. Sextonhundratalet var visserligen icke utmärkt genom någon mildhet i straffen, ty gatlopp, spöslitning och dödsstraff voro mycket vanliga, och råheten hade genom krigen stigit till en fasaväckande höjd, och alldenstund härigenom fruktan för döden och kroppssmärtorna minskades, måste man uppfinna något, som för dem, vilka icke voro vänner till samhällstvånget utan helst älskade friheten, skulle just bliva det mest fruktade, och det blev berövandet av friheten, eller fängelset. Samvaron i fängelset alstrade ett slags samhällstillstånd, en karikerad form av samhället, vars yttringar man finner i de gruvliga skildringar av fängelseliv, vi äga kvar.

För att få en fullständig och sålunda betecknande bild av detta liv, skulle man visserligen sammanföra

allt och från alla håll, men detta bleve en hel uppgift för sig. Som man har anledning tro att livet i 1600-talets fängelser icke alltid och över allt var så hiskligt, som det nedan skildrade, så få vi mottaga historien försiktigt, och endast anse den såsom uttryckande höjdpunkten av missförhållandet. Det är författaren till det värdefulla arbetet Kalmar Slotts och stads historia, Volmar Sylvander, vi hava att tacka för meddelandet ur stadens dombok från åren 1644—48 om undersökningarne rörande fängelseväsendet på Kalmar Slott.

På slottet bodde både ståthållaren, kommendanten, landshövdingen med alla underlydande ämbetsmän, men över fångarne tyckes ingen mer än vaktmästaren och slottsskrivarne hava haft uppsikt. Och dessa ägde så gott som oinskränkt makt, om man får döma av berättelsen om Börje Person, vilken helt enkelt släppte ut en till döden dömd dråpare mot en handtryckning och 2 oxar; och dråparen saknades icke under de 2 år han satt hemma och brukade sin gård på Öland, tills den mördades änka slutligen skaffade dråparen i fängelset igen. Som fångarne erhöllo veckpenningar, för vilka de fingo köpa mat och öl av vaktmästaren, uppstod naturligen ett mut- och handelssystem inom fängelset, vilket stundom stod i förbindelse med stöld, då fångarne begagnades till att utföra det för dem mindre riskerande arbetet att stjäla ur kronans förråd, då de sedan funno villiga avnämare av godset hos ämbetsmännen.

Detta sätt att bespisa fångarne med veckopenning gav också anledning till direkta utpressningar och försnillningar. Då pengarne icke utdelades i

rättan tid, uppstod hungersnöd. Det kom också i dagen, att fångar, som burit mjöl i slottet, befunnit sig i så utarmat tillstånd, att de skakat sina kläder för att få samla mjöldammet och därav knåda små kakor, som bakades på glöden, deras sista måltider här i livet, ty de dogo strax därefter av svält. En annan fånge, vars pengar undanhållits av vaktmästaren, låg fängslad till händer och fötter, och anträffades död med ett ben i munnen.

När svår köld inträffade och fångarne icke hade något att elda med, vilket de skulle skaffa sig själva, togos de stundom hem till profossen, där de fastlästes vid väggen, det enda drag av barmhärtighet som omnämnes. Det värsta fängelset på slottet var det så kallade tornet; det var bottenvåningen till slottets äldsta kärna, med dess djupa brunn, och utgjorde det mest fruktade förvaringsrummet. Knappast mindre svåra voro fängelserna i vallen, vilka lågo under vattenlinjen, och utmärkte sig genom fukt, mörker och köld. I dessa valv höllos rannsaknings- och straffångar tillsammans inspärrade år 1645, till ett antal av ej mindre än 36, och det var i detta gemensamhetsfängelse det mest våldsamma liv utvecklade sig. Här i ensligheten bildade sig av dessa ovänner till samhällsordningen, en stat med envåldsregering, där den råa styrkan härskade i sex vilda sällars personer. Främst stod en ölänning, kallad Ölands-Jödde, vilken uppträdde som kung och med en förfärlig, men konsekvent statskonst förde sin spira. Han utnämnde sig själv till härskare, och förklarade sig som ägare av alla sitt- och liggplatser i fängelsevalvet, ävensom spiseln, och var och en, som ville söka vila eller värme, måste till honom betala skatt. För att

kunna indriva dessa grundskatter begagnade han den väpnade styrkan, en träskyffel, varmed han slog sina undersåtare tills de föllo ner vanmäktiga. Detta vapen, som snart visade sig otillräckligt, utbyttes av den välvillige vaktmästaren mot en tjärtamp. Som den självtagne härskaren icke kunde föda sig och sina fem ämbetsmän i blodsdomstolen, på dessa ordinarie inkomster, upprättades ett tribunal, som verkställde utpressningar. Offren leddes till sängstolpen samt befalldes omfatta honom och stående orörliga mottaga bestraffningen. De fastbundos icke, utan höllos, med hotelse om livets förlust, i en sådan skräck, att de ej vågade röra sig. Men när motståndet upphört och pengarne godvilligt avlämnades, utdelades ändock kroppsaga, av en eller annan uppdiktad anledning. Så berättas en gammal man, vilken icke kunde erlägga lösesumman, hava blivit förd till pålen och slagen, så att han dignat under böner om nåd för sitt liv och ropat: jag dör, varpå Ölands-Jödde svarat: dö för tusan, jag skall häva dig i skylhuset (bårhuset). Om natten avled den gamle.

En annan tvangs att lämna ifrån sig sina sista pengar, varefter han sedan måste bliva utan mat. När hungern så angrep honom att han blev liggande sjuk i sängen, måste han bönfalla de andra fångarne om litet föda; en av dem kastade då åt honom en ostbit. När Ölands-Jödde såg detta, sprang han upp och skrek: »du skulle givit honom tusende och icke ost», varefter han började slå den arme sjuklingen, där han låg i sängen, med tjärtampen, så att han morgonen därpå avled.

En annan fånge slogs så länge vid sängstolpen, att han föll sjuk i säng. Om natten efter, då han

jämrade sig i själatåget, lade Ölands-Jödde, fattad av något hastigt medlidande, ett örongott under den sjukes huvud och tände ett ljus. Men när han väl avlidit, kastade Jödde honom i golvet och drog av honom hans kläder, vilka han utbytte mot sina egna.

Varje nykommen förhördes av blodsdomstolen och erhöll sitt straff, alltefter brottets storlek, dock i omvänd proportion, så att de minst brottsliga straffades hårdast, och de grövsta mottogos med ett visst överseende.

Sålunda fortforo dessa 6 personer att behärska de 30 andra, vilka otvivelaktigt tillsammans voro starkare än de förra, men böjde sig under övermakten därför att de icke ville inlåta sig på samma stridsföring. En gång försökte de opposition, men ordningsmakten, i vaktmästarens person, ställde sig genast på de härskandes sida och de oskyldige blevo kastade i tornet, på Ölands-Jöddes anklagelse, vilken icke skulle ha betytt så mycket, om ej han varit en så stark kund hos vaktmästaren. Att klaga tänkte under sådana förhållanden ingen på, och då vid sedan verkställd rättegång fångarne frågades om orsaken till deras envisa tystlåtenhet, svarade de att ingen vågat, emedan Jödde dömt dem till döden för en sådan förseelse. En gång hördes nödropen av en slottsskrivare, och han störtade in i fängelset för att utröna orsaken, men fann allt tyst och stilla, då icke en gång offret vågade ge en klagan ifrån sig.

Åtta mord begick denne bandit sålunda mitt för ordningsmaktens ögon, ja, med densammas begivande och snart sagt understöd.

Upplysande för historien om samhällets uppkomst är det rättsförhållande, som under namn av

skoggång ännu ägde rum, och var av lagen erkänt i Smålands djupa bygder på 1600-talet. Vi finna där i Värends härad hurusom personer, vilka voro missnöjda med samhället såsom myndighet, uppsade detsamma tro och lydnad och gingo till skogarne att leva sitt liv för sig, utan att kunna antastas såsom lösdrivare, men väl betraktas såsom samhällets fiender, mot vilka detsamma borde hålla sig på vakt. Härmed synes sålunda samhället hava bibehållit medvetandet av att detsamma haft sin uppkomst ur ett fritt fördrag, och detta bekräftades också, då häradet inlät sig i underhandling med skogsmännen mot att ställa lejd eller borgen. När därför staten (kungen), såsom under Gustav I, ställde sig över samhället, ingrep i dess gamla rätt och genom lagstiftning tillintetgjorde föregående avtal, uppträdde det naturliga samhället såsom statens fiende, och det är drivfjädern i det uppror, som är bekant under namnet Dackefejden, vilket alldeles icke leddes av några äventyrare, utan av samhällets mest ansedda ätter, vilka förklarade öppet krig och efter bästa förstånd sökte genomföra detsamma.

På samma sätt var det med individen, när han ansåg sin rätt kränkt av samhället. Han undsade det öppet och förklarade det krig. Därmed ställde han sig utom samhällets skydd, och kunde saklöst nedläggas, när han börjat fejden, men efterspanades icke som en lösdrivare, och intvangs icke heller i samhället såsom en motvillig medlem, i egenskap av fånge. Att han gick till skogen med tanken på att där, liksom en gång hans förfäder, kunna taga sin bärgning, är troligt, men att han, genom att glömma det kulturen tömt skogens visthus, därvid gjorde en

missräkning, och snart måste tillgripa vad samhället förvärvat, visade ofta erfarenheten.

Men skoggången ådömdes även, och detta en annan klass av samhällets ovänner, nämligen dem som brutit överenskommelse, fördrag eller vad vi kalla lagarne. Tjuvar och mördare drevos i landsflykt, visades ur socknen, ur häradet. De talrikaste voro dock dråparne, vilka voro i viss mån oskyldiga, emedan de under de gängse, mera som en förlustelse ansedda slagsmålen, råkat i olycka, »kommit i skada för någon». Greps dråparen å färsk gärning ägde ätten taga själv hämnd, visserligen icke genom lag, men genom hävd. Lyckades en dråpare fly till skogen, så kunde han så småningom öppna underhandling med ätten och försvara sin sak med böter. Detta blev dock icke alltid händelsen, ty stundom kunde skoggången bliva en andra natur hos den biltoge, så att han fann sig däri och icke ville någon försoning med samhället eller ätten.

Att knektarne, mer än andra, skulle känna frihetens förlust under reglementet, och därför hängåvo sig åt det laglösa skoglivet, förvånar mindre, och man träffar rätt ofta deras namn bland rymmare på skogen. De benådades visserligen ganska ofta, ty krigslagarne voro ännu icke så stränga, men när förseelserna upprepades och de kunde fångas, blevo de hängda i växande träd.

Huru dessa människors liv, på återgången till naturens ståndpunkt, kunde gestalta sig, finna vi i de domstolshandlingar från denna tid, som äro lämnade i tryck.*

* I Svenska Etnografiens hörnsten, Värend och virdarne av Hyltén-Cavallius.

En skogsman hade år 1620, med sin älskarinna, uti villande skogen, ibland en hop fallebråte, dit ingen kunde komma, under en ekefälla grävt hål i jorden, och sedan bort under jorden ett långt stycke, stort som en tämlig källare, och för densamma gjort en dörr. Sedan hade han därinne byggt en spis av ler och sten, och grävt pipan upp igenom jorden och till och med satt spjäll i den. Inne i kojan hade han säng, bänkar, grytor, fat och vad han behövde. Något ifrån jordkulan var en källa, där han hela vintern hade vattenställe, så att han sällan om vintern gick ut ur kulan efter föda, men älskarinnan aldrig. »Och de dannemän, som jordkulan sett hava, de hava gjort deras ed, att de aldrig hade kunnat tänka ett sådant tjuvohide vara påfunnet. Även klagade grannarne att de hava mistat varje år skräckligen mycket smale, får, getter och annan boskap. Äro ock många skinn funna, till tecken och vedermäle att han till sådan tjuvnad skyldig är.»

Det är icke en tillfällighet sålunda att människan på det första lägsta stadiet av kultur, levande som det högre däggdjuret, i par söker sin bostad i jorden bredvid vatten, och hämtar sin näring, var den än må tagas, ur djurriket. Det skulle troligen icke fallit någon skogsman in att bygga sig en hydda ovan jord och svedja ett stycke för sådd, ty därtill fordrades utvecklade redskap, och medan fröet grodde i jorden, skulle han, som icke ägde förråd, vara ihjälsvulten.

Som människosinnet lyckligtvis (för somliga) icke äger förmågan att bibehålla intryck alltför länge, kunde man efter några års förlopp se dessa skogsmän, särskilt dråpare och rymda knektar, komma fram till bygden och leva i fredlig samvaro med

bonden, liksom ingenting hänt, och stundom kunde de till och med finna huld och skydd hos dem, så att de förorättade hade svårt att få dem utlämnade. Håkan Månsson hade begått dråp och gick nu på skogen, efter vad man trodde. Men då snart förspordes att dråparen hystes av bönder, förkunnades från predikstolen att alla skulle taga sig till vara att skänka hus åt en brottsling.

Då man det oaktat förnam att Håkan befann sig hos bonden Ynnar, begav sig släkten till honom för att fånga dråparen. När de kommo till gården upplät hustrun stugudörren och tände upp eld; två av de målsägande stego fram på golvet och frågade efter dråparen. Då gjorde sig Ynnars hustru vred och sade att dråparen icke var i deras hus. Men då de förorättade släktingarne ville tränga sig genom en lönndörr, som ledde upp till loftet, stod bonden upp och förbjöd dem rannsaka i hans hus. Sålunda kivades han så länge med dem att dråparen vaknade, fick kläderna på sig och vapen i hand. Emellertid hade de målsägande trängt sig igenom lönndörren och skulle uppför trappan till loftet, då dråparen fyrade av sin bössa på den ena, så att han föll utan att säga ett ord. Striden fortsattes, och med tillhjälp av de andra släktingarne fångades dråparen. Huru djärva skogsmännen kunde vara, då de voro av värsta slaget, finner man av följande historia.

Under danska fejden 1611 kom ett rykte att fienden ämnade göra infall i Urshult. Länsmannen skyndade genast att uppbåda bönderna. Då han så red i socknen med en skara av de uppbådade, anlände han till gården Orsbomåla och satte sig att dricka. Då kom dit en fredlös man, som dräpt två

bröder och sedan, oaktat erbjuden nåd, övergått gränsen och gjort gemensam sak med danskarne, varigenom ulvsgäld blivit lyst över honom, det vill säga, att han blivit förklarad biltog över allt Sveriges rike, och sålunda kunde saklöst dräpas av vem som ville. Han gav sig som sagt in i laget och begynte dricka. När sällskapet, i vilket dråparens bror befann sig, brutit upp, följde den fridlöse med. De hade icke ridit långt förr än den fridlöse slog sin broders häst på länden med en yxhammare. De som voro i sällskapet sade då: »slå icke hästen så illa, ty han hörer din fader till!»

Per Börgesson (så hette dråparen) svarade: »det vånde den onde!» Sedan slog han Gises häst med ett yxhammarshugg. Då sade Gise: »låt bliva min häst oslagnan! Jag haver betalat min häst.»

Uppmuntrad av ett så oväntat tillmötesgående, följde Per Börgesson sällskapet fram till gården, där han ånyo trakterade Gises häst med ett yxhugg, med den påföljd att ägaren sade: »du haver två gånger slagit min häst; du skall få skam därför», men lät saken bero.

Än djärvare av en sådan oförklarlig blödighet, steg den fridlöse in i stugan och frågade bonden om han ville sälja eller giva öl. Bonden sade, att om han hade öl ville han giva. Då lade Per Börgesson sin bössa och sin yxa ifrån sig, och gick ut för att bjuda in länsmannen på öl, men denne vägrade gå in, utan gjorde sig i ordning att fortsätta färden. Då fattade dråparen betslet på Gises häst, och med andra handen om hans bössa, och ledde hästen två gånger omkring. Men Gise höll fast sin bössa och sade: jag släpper inte. Straxt släppte Per Börgesson

betslet, men drog på samma gång sin kniv. »Drager du kniv för min skuld? sade Gise, eller ästu vreder?» Den fridlöse svarade: »rätt som du vill». Då sprang Gise av sin häst sägande: »jag vill inte längre av dig tigga liv, ty du har gjort narr av mig allan dagen.» Den fridlöse spottade åt honom och sade: tvy dig vare!

Nu får saken en annan vändning, ty när Gise slår ner Per Börgesson, så vaknar släktkänslan hos brodren Hans, så att denne börjar anfalla Gise på baken. Då slipper den fallne fridlöse upp och springer till stugan för att hämta vapen. Samtidigt rusar brodren på länsmannen för att taga hans bössa, vilket misslyckas, varpå han skyndar in i stugan efter en yxa. Då upptages striden mellan Gise och Olaus, som slutar med att Gise slog ner Olaus med sin bössa. Under tiden har den fridlöse tre gånger bränt av sitt fängkrut för att skjuta ner Gise, dock utan framgång, ty bössan klickar. Retad härav går han på Gise och slår honom med bössan i huvudet så att han faller på knä. Då drog den fridlöse ut sin kniv och sprang Gise i famnen, sägandes: nu skola vi slåss! Men Gise stack honom så, att han straxt blev döder.

Slutet på saken blev att den fridlöses lik begravdes i ett moras, och att Gise dömdes fri. Detta senare borde ha fallit av sig självt, tycker man, då det dels var i nödvärn, dels mot en fridlös han begick dråpet. För övrigt vittnar länsmannens och hela sällskapets uppförande om den besynnerligaste klemighet eller undseende med en dömd förbrytare, och på samma gång sålunda om den ringa vikt man fästade vid lagarne.

Men det var icke allenast mot samhällsordningen som myndighet dessa skogsmän uppträdde; det var mot kulturen, religionen, hela bildningens gång, de i blint raseri ställde sig som fiender, utan att kunna uppgiva andra grunder än vilddjurets motvilja mot att bli tämt. Och de måtte ha eldats av detta raseri såsom av en tro, en övertygelse i känslan utan medvetna orsaker, ty de uppträdde nästan alltid öppet och utan fruktan, såsom om de haft rätten på sin sida. En sådan rånsman skildras i domsboken för Konunga härad 1618 såsom »en Guds ords och de heliga sakraments föraktare, så att han uti åtta eller nio års tid sällan haver varit vid kyrka, men aldrig haver gått till nattvarden, utan alltid fört ett ogudaktigt leverne, med svärjande över alla måtto, så att en gudelig och betänkt människa måtte sig för honom befrukta. Haver ock föraktat prästerna och deras råd, och givit dem många öknamn, dem bannat och undsagt. Haver ock ridit hem i gården till Herr Jöns i Hovmantorp, bedit prästen giva sig öl, efter det var hans kyrkoherde, och när han hade hotat och utbannat prästen, och icke förmådde mer dricka, bad han prästen giva sig en kanna öl, sedan han satt på hästen. Och tog ölkannan vid midnattstid och red upp till kyrkogården, svor och bannades, och uppmanade alla de d—r han nämna kunde, och drack deras skål, att de skulle slåss med honom. Och när han länge hade ropat, kastade han ölkannan över kyrkomuren, och bad dem göra sig besked, och därmed red sin kos.»

De skyllde icke heller på något, eller ångrade sig dessa ovänner till ordning och lag, utan man träffade dem som godvilligt bekände alla sina brott,

huru de utan all hjärtans ånger och bättrings betänkande, gjort ont på ont.

»Den Värendska skogsmannen på 1600-talet», säger vår författare, »är således blott en gengångare av den gammalnordiske stigmannen eller vikingen; han lever okuvad och okuvlig, under en fortsatt kamp emot samhället, och när han slutligen går under, trotsar han ännu i sista ögonblicket, och dör utan fruktan, såsom han levat.»

Vi hava i honom funnit denna okuvade hemlängtan efter naturen, som visar samhället icke såsom en sund utveckling, utan såsom en förkonstling med alla dess orättvisor, alla dess njutningar för fåtalet och lidanden för de flesta. Samma längtan, vilken i en förfinad form, minst en gång i varje sekel och då alltid under perioder av över-civilisation, brutit ut i revolutioner eller tagit sitt uttryck i siares fantasiskapelser. Rousseaus Emile, Voltaires Candide, Schillers Moor, Foes Robinson Crusoe, Saint-Pierres Paul och Virginie, äro alla suckar »från den under kulturen dignande människan efter det förlorade och aldrig återvunna paradiset, naturen, som aldrig kan återvinnas här på jorden, emedan kulturen förstört den».

KAP. 3.

Prästmannen.

Att banden på församlingen, genom den gamla lärans utbytande mot en ny, skulle lossas och den vunna friheten förvandlas i självsvåld, voro naturliga följder, vilka icke dröjde att visa sig under detta århundrade. Med den avtagande vördnaden för prästens person, vilken numera icke uppträdde såsom församlingens förebedjare eller förmedlare, utan såsom skolmästare, som skulle inplanta salighetslärorna, uppstodo snart misshälligheter, vilka mot slutet av tidevarvet, då prästen erhöll en slags administrativ myndighet, i det han skulle för kronans räkning upprätta längder över vissa av bondens inkomster och tillgångar, såsom t. ex. boskapen, kunde utbryta i fullständig fejd.

Otaliga äro klagomålen från alla stift över den bristande lusten hos församlingen att besöka kyrkan, och över den andaktslöshet, varmed gudstjänsten firades av de besökande. I Linköpings stift klagades en gång över det ständiga promenerandet ut och in, sorl och prat; gossar sprungo och lekte på bänkarne och förglömde sig därhän, att de uppsåtligen förstörde luften i kyrkan; kvinnor trätte och slogos om stolrummen; trängsel och oordningar vid nattvardens utdelande; avsiktligt missljud vid sången;

överflödigt förtärande av starka drycker, varav illamående i kyrkan ofta följde med ty åtföljande sömn. Denna sista oordentlighet framkallade bruket med käppegubben, som gick omkring och väckte de sovande genom att knacka dem i huvudet med en stav, till församlingens stora munterhet. Andra förströelser voro de offer, som av barnaföderskor efter gudstjänstens slut framburos och avlämnades innanför själva altarringen, varvid gott tillfälle erbjöd sig för fåfängan att visa sig offentligt.

Kollekterna blevo odrägligt talrika, och föremålen för denna välgörenhet voro ofta så avlägsna, att något större deltagande för desamma icke just kunde påräknas. Sålunda nämnes bland dylika år 1686 till Lobau kyrka i furstendömet Brieg; 1689 till lösen ur turkisk fångenskap av 2 bröder och 1 syster från Candia; 1690 till en piemontesare; 1691 till staden Speier; 1694 till staden Heidelberg o. s. v.

Den seden att kasta den avlidne prästens efterlevande både änka och barn på efterträdaren, börjar nu bliva hävd, och att detta varken skulle inverka lyftande på sedligheten eller trevnaden i prästgårdarna kan förstås. Tyvärr bevara icke domböcker några prästgårdsidyller, utan oftast lämna de interiörer, som äro allt annat än fredliga. En sådan meddelar Rääv i sin beskrivning över Ydre härad i Östergötland. Pastor anklagar sin adjutant för övervåld, sönderbrutna dörrar, hotelser och slagsmål, även med sonen Johan, med vilken adjunkten varit i delo under ett bröllop; varjämte han synes hava misstänkt honom för olovliga avsikter på dottern. Adjunktens svar belyser situationen. Sonen Johan hade sprungit på bordet med sina fötter och dragit

adjunkten i håret, vilket denne rakt intet kunde lida, varför han också sprang upp på golvet då alla, som i rummet voro, kommo till och slogo ner honom. Då bad pastorns dotter sonen Johan hålla upp, varefter hon bad adjunkten följa sig i nattstuvan, vilket han ock gärna gjorde, men då han väl var inne sprang hon ut och slog trälåset före. Då han nu såg sig fången, stötte han med ett spjärnande upp dörren, havandes kniven i handen och ont i sinnet, men då han kom ned låg haspen på dörren. »Då råkade jag», fortfor adjunkten ursäktande sig, »litet riva med honom i den, onder och harmse, vilket någon god vän visst sedan halp till att förnya, som jag förnam». Dessa ursäkter togos icke för goda, utan mannen blev suspenderad.

Som sagt, kyrkböckerna och herdaminnena förevige endast frånsidan, och vi få fortfarande betrakta dem under förutsättning, att den andra vackra sidan också funnits, erinrande oss skaldens ord att det onda är odödligt liksom det goda. Följande anföranden må sålunda få tjäna att visa missförhållandet på sin höjdpunkt.

En kyrkoherde anklagades att han tre konor intagit i kyrkan, förr än de laga dom bekommit; »sin otukt hava de bedrivit i prästgården och på hans torp». Han lever i osämja med kapellanen och träter på predikstolen, är illa ansedd hos politicus och kallas allmänt Håkan ljugare; han trakterar sina gäster med kyrkans vin, så att vin fattades för dem, som skulle gå till sakramentet.

En komminister anklagades för att han predikade onyttiga fabler, och skall han i predikan ha sagt, att församlingen har så långa räverumpor som

ifrån huvudet till fötterna, samt att han i en ölstuga förbannat så många där voro.

Än råare former antog prästmanslivet på Öland, där nu befolkningen i allmänhet hållit sig på en ståndpunkt, som närmat sig rövarens. En kaplan därstädes hade slagit sin hustru så att hon blev sängliggande, och sedan inför hennes ögon piskat den sjuttonåriga styvdottern med ris, så att hon blev blodig över hela kroppen, samt gnidit salt i såren, varför han sattes i smedjegården och blev fördriven av sina församlingsbor. Icke desto mindre fick han straxt därefter pastorat på Öland, där han genom sin olidliga råhet ådrog sig sådant förakt, att bönderna togo kyrkans nycklar ifrån honom, och nekade honom att där förrätta någon gudstjänst. Då biskopen ville tvinga bönderna att öppna kyrkan, svarade de att kyrkan tillhörde dem och icke biskopen, och nekade att gå i kyrkan, så länge pastorn skulle predika.

Men att församlingen icke var stort mera hyfsad utan med råheten i åthävor och ord jämväl hyste en vanvördnad för det heliga, som i senare tider skulle kallas fritänkeri eller gudlöshet, visas av uppträden sådana som detta, vilket även ägde rum på Öland, och som man skulle kunna tro vara en lokalisering av någon orgie under romerska kejsartidens värsta förfall. Bönderna i Torsås socken kommo en söndag bärande ett lik just då prästen slutat predikan, och fordrade häftigt att han skulle jordfästa. Prästen gjorde dem vänliga föreställningar, men då hotade de honom genast med livets förlust, om han icke lydde. Han skyndade då att uppfylla deras begäran. Men då det icke fanns någon grav redo, började

de under gyckel och hån uppkasta en sådan, där den avlidnes hustru förut vilade. Gamla dödben slungades mot kyrkväggen och liket nedsattes i graven under de mest skamliga yttranden, varpå jorden under skrattsalvor sparkades ner över kistan utan att prästen fick börja jordfästningen. En av bönderna kastade sig på jorden, en annan kastade tre skovlar mull över honom och sade: av jord äst du kommen, till jord skall du åter varda, d—e i helvete skall dig uppväcka på den yttersta dagen. Prästen måste i hast kasta sina tre skovlar mull över graven och skynda därifrån, men bönderna förföljde honom. På vägen till prästgården mötte de hans dräng, som de höllo på att slå ihjäl, då klockaren och hans unge son kommo tillstädes och undgingo med nöd samma öde. Men nu var alltså med dessa illgärningar måttet rågat, och Axel Oxenstjerna, som då styrde Södra Möre, lät vapenmakten ingripa och gjorde åtminstone till en tid slut på detta självsvåld. Men andra misshälligheter uppstodo mot århundradets slut, då frågan om äganderätten till kyrkan väcktes, och församlingarne ville visa att det var deras pengar, som byggt herrans hus. Vidare anledningar gåvos även, då 1680 års stränga kyrklag gav prästen en större myndighet över församlingens tukt. Då blev nästan öppen fejd, så att prästen på sina ställen måste med laddade pistoler gå upp i predikstolen.

Kyrkan synes, såsom ovan berördes, även hava varit utsedd till tummelplats för den enskilda fåfängans envig, då prästens ställning icke var den behagligaste, emedan han då avgjort måste sätta sig i strid mot den av församlingsboerne han ansåg hava orätt. Oerhört förefaller oss att sådana upp-

träden som följande kunnat äga rum under pågående gudstjänst i själva Kalmar slottskyrka. Slottskassörskan kom i kyrkan och fann landskamrerskan före sig i bänken. Denna senare tog genast platsen vid bänkdörren, vilken ansågs vara förnämligare, och bjöd kassörskan stiga förbi sig. Denna ansåg sig åter på grund av sin högre rang, äga rätt till den yttre (övre) platsen, varför tvist uppstod. Hon tilltalade därför kamrerskan i övermodig ton, begagnade tilltalsordet du i stället för det brukliga I, sägande: mak åt dig god kvinna! Men den andra, som ansåg sig hava lika hög rang, nekade att flytta sig, utan reste sig i stället upp för att låta kassörskan gå förbi, men då denna vägrade, fattades hon om halsen av kamrerskan, som sålunda med våld sökte draga henne in i bänken, och då blev handgemäng. Kassörskan utbrast då med hög röst och blossande ansikte: »du Smålandstäppa, är jag icke så god som du, jag skall intet sitta ner om dig.» Härpå svarade kamrerskan: »han I gått över Hans Erssons hustru?» varpå kassörskan genmälde: »du est intet liknandes vid Hans Erssons hustru eller bliver så god som hon. Hade jag varit i bänken före dig skulle jag ha flyttat mig ner, men nu går jag intet ner om dig såsom din piga, efter du vill jag skall gå ner om dig; jag går ta mig tusande d—r intet ner om dig, sakramenska slyna!» Då svarade kamrerskan: »den stund jag går nerom dig tage mig tusande d—r, kona!»

Då blossade handgemänget upp; de sparkade varandra och revo varandra i håret, då det slutligen lyckades kassörskan att kasta in kamrerskan i bänken, och med hånfull segerfröjd intaga den omtvistade

platsen. Men härmed var striden icke slut. Kamrerskan går ut ur bänken och sätter sig i bänken framför, där hon flere gånger vänder sig om för att reta den bakom henne sittande kassörskan, vilken därav föranledes att åter taga till ordet: »vänd du dig om, jag sitter väl kvar här jag sitter och flyttar mig icke!» Då vänder sig kassörskan till sin granne, proviantmästerskan, och anmärker högt: »jag är i dag biten av en hund!» Härpå svarar kamrerskan: »var du hund själv och ingen annan, bite dig f—n!» Då kunde kamrerskan ej styra sig längre, utan med utropet »bite f—n dig», rusar hon ur bänken och kastar sig över fienden, varpå en förfärlig strid med hårdragningar och spakar följde. Under allt detta fortgick predikan. Utmattade av striden satte de sig ner att vila, men då mässan sjöngs från altaret, upplågade striden än en gång, med fördubblad häftighet, så att församlingen tystnade i sången och prästen ensam fick fortsätta. Sedan kamrerskan samlat sina krafter till en sista ansträngning, rusade hon upp, slog handen i bänken framför kassörskan och utropade: »du sakramenskade kona! vad var din far för en? min var häradshövding, Gud vet vad din far var. Vore du inte här skulle jag slå dig, du törs inte gå ut med mig eller följa mig!» Varpå kassörskan: »du behöver ej bråka så mycket, din get, jag går inte nerom dig ändå. Kanske inte min man är så god som din — en utsliten bokhållare!»

Vi finna obegripligt att ingen mellankom under ett sådant uppträde, men förvånas då vi förnimma att parterna förliktes inför konsistorium, efter att ha pliktat, den ena 47, den andra 59 kronor, för kyrkofridsbrott.

Farligare slut tog tvenne fruars tvist i Kalmar domkyrka, därvid den ena sparkade den andra, då hon föll på knä under bönen Fader vår, och varefter hon fick missfall och avled. Dråperskan dömdes endast till böter för »kyrkbuller».

Men vi vända oss från dessa mörka bilder, för att se huru gott förhållandet även kunde vara mellan församling och herde, och vilka duktiga karlar kunde föra både andans och denna världens vapen. På gränsen mellan Norge och hörande till Danmark låg Särna socken, vilken av flera skäl önskades till Sverige. När kriget med Danmark bröt ut 1644, fick landshövdingen i Dalarne befallning att hopkalla allmogen, och förmå dem till ett infall i Norge. För de samlade dalkarlarne förespeglades då av regeringen att om de nu bröto in i grannlandet, skulle de därmed trygga sig själva en gång för alla. Bönderna voro icke obenägna för saken, men de gillade icke den anförare landshövdingen föreslog. Då denne slutligen frågade vem de skulle vilja hava, i händelse av uppbrott, svarade en karl från Älvdalen: »få vi vårom Daniel med oss så fare vi gladom åstad!» Den föreslagne var kaplan i Älvdalen, och mycket avhållen av sina församlingsbor för sitt glada lynne och sin stora talegåva. När nu valet föll på honom, och han underrättades därom, ursäktade han sig med att han icke kunde föra lekamliga vapen. På biskopens och landshövdingens upprepade böner åtog han sig slutligen saken. Med länsmannen och 200 man från Älvdalen, Vänjan och Mora bröt han upp, försedd med fullmakt att begagna eld och svärd i händelse av motstånd. Tåget företogs på skidor över snöiga berg och dalar. Kaplanen var beväpnad med en

musköt och hade två trädosor med ammunition, och efter honom följde klockaren med handbok och nådemedlen. När de kommo till Särna gick saken hastigt undan. Allmogen omringades, fullmakten lästes upp och Särnaborna gåvo sig under Sveriges krona. Söndagen efter predikade Buschovius i Särna kyrka, och som bevis på i vilken andlig nöd dessa danska undersåtar levde, omtalas att fullvuxna barn funnos, vilka icke voro döpta. Det blev således dop i mängd, och minnet därom bevarades i den modige prästens handbok, vilken fick ett blad sönderrivet av ett dopbarn. Efter väl förrättat ärende återvände Buschovius till Ornäs, medförande trenne fullmäktige från Särna socken, som avlade trohetseden, varefter denna socken alltsedan tillhört Sverige. För sitt välförhållande erhöll mäster Daniel en donation av 12 tunnor spannmål årligen, samt blev senare utnämnd till kyrkoherde i Kumla av Västerås stift.

Men även andans vapen kunde av prästerskapet föras under detta tidevarv, och i jämnbredd med kyrkotuktens och prästerskapets förfall, går en stor andlig rörelse fram, vilken väcker profeter, som till och med i kungliga kapellen våga säga sanningen, då densamma icke fick uttalas i den sköna litteraturen, och den dagliga pressen ännu blott utgjordes av kungliga cirkulär. »Sveriges historia förelästes från predikstolen, men i religiöst ändamål och kristlig anda. Världshändelserna tolkades även vid viktiga tillfällen, för att visa det Gud styrer. Men prästen var ej blott nationens tunga. Uti honom ensam levde då ännu vad som gör tusen rika i våra dagar. Han var allas hörbara samvete. Ej sökte han jesuitiskt bemäktiga sig samveten under hemlighetens slöja.

Han talade öppet som Guds åska under det solen såg in genom tempelfönstren... Honom angick blott att talet var sant, tillämpningen överläts åt predikanten inom hjärtkamrarne. Han var allas fortfarande uppfostrare. Kungar och aristokrater, som behärskade Europas öden, sutto lärjungar här. Det var ej förödmjukande. Rösten var Guds. Då andaktsstunden slöt, var prästen en ringa man av folket... Man tycker sig stundom se huru hans skarpa ord till slut slå ned modet i den förtryckande krigsmannen, och ge de 'rappade bönder' hopp om en mildare behandling. Och där bonden törhända stod bloddrypande uti Guds hus, bör man förlåta om prästen stundom 'luktade svavel'. Varje förtryck av den mäktigare mot den svage låg inom hans gebit att förivra. Mot allmogens förtryck under adlen höjdes allvarliga stämmor i den kristliga brödrakärlekens namn... Prästen var således folkets man.»*

Det är i sanning något gammaltestamentligt i dessa profeters uppträdande, ty vi finna dem sällan nere i dalarne utan nästan alltid uppe på bergen, helst i konungaborgen, och det är för oss så mycket mera oväntat att finna alla dessa sanningsvittnen bland Konglig Majestäts hovpredikanter. Så till exempel åskar Johannes Mathiæ vid drottning Kristinas anträde till regeringen och börjar sin predikan med en undersökning: Huru en kristlig överhet skall anställa sitt regemente så att hon kan åtnjuta sina undersåtares trogna böner och förböner... Varpå han drar upp en tavla över alla kyrkliga missförhållanden, och ganska direkt påminner drottningen

* Per Wieselgren.

om hennes blivande plikter. »Bliva icke de onde straffade, så lida de fromme nöd. Konung Josias lät nedbryta sköko- och spelhus. Phul Belochus avskaffade oordningar i mat och dryck, med lättfärdigt dansande och utstofferande. Men detta tarvar försiktighet: Rehabeam började ock med korrigerande av vad fadren tillåtit — en varnagel för begynnande regenter. Man skall såsom Alexander Magnus även hava ett öra för den brottslige. Vetet kan annars skadas vid ogräsets uppryckande. Det tillhör för övrigt blott en Nero, att ej höra andras råd, utan blott upprepa: Sic volo, sic jubeo... När Alexander besegrat Darius, höllo filosoferna i Aten tal över Darii olycka och Alexanders lycka. De tebanske beklagade den förre och prisade den senare lycklig. De ateniensiske funno att Darius den dagen föga förlorade, ty blott en krona återstod honom att mista. Sina undersåtars kärlek hade han redan förspillt.»

Och detta gick för sig! Men modet växte, och Terserus är icke mindre orädd, när han predikar vid Carl XI:s tillträde till regeringen. Här givas goda råd i den mest direkta form. En konung bör ej förakta vad de vise tala. Predikanten erinrade huru en biskop gav den 14-åriga drottning Kristina tre påminnelser, vilka hon borde rätta sig efter för att bliva av Gud välsignad med lyckligt regemente. Det tredje var att akta sig för belackare och trappedragare, och alltid hava de råd misstänkta, som viskades henne i öronen. »Så förmoda vi ock, att vår allernådigste konung skall akta sig för Rehabeams exempel, som tog till råd dem med honom uppväxte, voro ock dymedelst orsakade uppror och avfall.»

Predikanten ingår också i kritik över de förnämes och hovets avtagande gudsfruktan, och kan icke underlåta att anställa en jämförelse med det forna förhållandet. »Vilja vi med vårt minne gå några år tillbaka, var det ej en ljuvlig och hugnelig anblick, den både Gud och hans heliga änglar behagade, att icke allenast konungen och drottningen, utan ock de fem höge ämbetsmän och samtlige riksens råd med deras fruar, barn och tjänstefolk, gingo i kyrkan och till Herrens nattvard i hela församlingens åsyn, då även Ridderskapet och Adeln med deras fruar och barn gingo flitigt i kyrkan och uppfyllde adelsbänkarne såväl som andra ståndspersoner sina bänkar. Men huru går det nu till? Man blyges ju att med den ringa hopen bevista den allmänna gudstjänsten. Största delen håller sig ifrån kyrkan, talande om huspredikanter i sina matsalar. Törhända sitta de dock i sina kamrar, när predikan hålles i salen. Adelsbänkarne både i städer och på landet skulle ju stå öde, om de ej intogos av det ringa folket, och när de få, som ännu gärna infinna sig i Guds församling, hinna dö bort, torde knappast någon infinna sig i kyrkan. Men hören I Israels barn Herrans ord, ty Herren haver orsak att straffa dem, som i landena bo...»

Det var en predikan för det gamla hovet och den unge blivande envåldshärskaren, och den mottogs icke som en personlig skymf, utan som ett strafftal av en av Herrans utsände.

Huru tålig man kunde vara i detta andra fallet, då predikanten hade större frihet än pressen sedan fick på ett par hundra år, framgår även av Jesper Svedbergs ohejdade framfärd från predikstolen och

med vilken också denna frihet hade sin kulminationspunkt. Han var så oförskräckt att han i predikan uttalar sitt ogillande över den hårdhet, varmed kungen bedrev reduktionen. »Men I haten det goda och älsken det onda, I skinnen dem hudena av köttet ifrån deras ben. Och äten mins folks kött. Och när I dragen dem hudena av, så slån I dem och benen sönder och stycken dem ifrån varandra, lika som uti en gryta, och lika som kött uti en kettil.» När en av reduktionsherrarne klagade häröver hos konungen, svarade han med den frågan: om prästen bevisat sitt påstående med Guds ord. Och då herren icke kunde förneka detta, avgjorde kungen saken så att: när prästen haver Guds ord, så har konungen intet att tala därpå. Och Svedberg förblev konungens vän, oaktat han fick många emot sig, och däribland så mäktiga personer, som överståthållaren, vilken drog honom inför rätta därför att Svedberg skulle i en predikan angripit hans styrelsesätt, ur vilken strid dock predikanten gick osårad.

Men det funnos även sådana präster, som, utan att livas av några ädlare drivfjädrar, togo ljuden för andan, och genom att tillägna sig den från början av århundradet efter Luthers föredöme utbildade, och i Abraham a Santa Clara fullkomnade grobianstilen, gjorde sina predikningar ganska ofrivilligt ofta till förlustelsetillfällen för allmänheten. En sådan av större ryktbarhet var Petrus Jonæ Helsingius, kyrkoherde först i Mora och sedan i Falun, även riksdagsman och såsom sådan hyllad av drottning Kristina. Mest berömd är hans dråpliga Trettondagspredikan, där han bland annat utbrister: Det sägs att desse tre vise män ha varit kungar, men inte

var jag med i kröningen. De sökte Kristum, men var funno de den? Må tro i Jerusalem? Jo, där var'n! I Sammarien? Lika mycke! I Tyro och Sidon? Tag emot'en! Men i Betlehem, i det lilla gemena Betlehem, där funno de'en. Även som ni vill söka Kristum i Stockholm? Tag emot'en! I Kopparberget? Knappt, knappt! I stora herrgålar? Ganska sällan! Men vill du finna Kristum, så gack till Bjursås, till Ål, till Floda, till Näshus enfaldige bönder, där finner du en allsnarast.»

Under en predikan i Falu kyrka, inträdde en resande sprätt, som var mycket utpyntad. Då mäster Pehr fick syn på honom, avbröt han sig och föll ut: »Å si! Si hur fan har furi fram med den där karlen! Hur han rivit och slitit honom! Gud bevare oss från honom! Ta'n och le' ut'en.»

Man undrar om det är något oemotståndligt begär att vara lustig, som kunde driva en eljest aktad och ansedd andans man, att mitt under bön och välsignelse klippa av för att få säga en rolighet, kanske en förebråelse åt en dalkarl som inträder, och faller på ett knä innanför kyrkdörren: »Du dalkarle! menar du att Vår Herre är någon ickorre, att du vill skjuta åt'en.» Troligen ansåg predikanten det anständigare att vid bön falla på båda knäen, och icke blott på det ena, som när man skjuter. Men även festtalare har predikstolen att uppvisa, som under blodets stigande åt huvudet, för att frampina frasen, piska upp känslan i det vad vi nu kalla bombasmen (av bomba-trumma).

Biskop Winstrup i Lund håller invigningspredikan över det nygrundade universitetet. Ämnet har berusat honom, och han ser allting i en förfärligt

stor skala. »Svenska konungar inrätta akademier, då många andra potentater använda inkomsterna på fuxsvansare, på utländska djur på stall, och skökor; bygga universitet ej avskräckta av några aulici och politici, av djävulen och hans lemmar, som anse att denna omkostnad nyttigare användes på garnisoner och soldatesken.»

Detta var väl knappast någon artighet åt svenska konungarne, som levde i krig hela tidevarvet, men talaren märkte icke ironin. Han är uppe så högt, att han liknar universiteten vid paradiset, där de fyra fakulteterna äro de fyra floderna, vilka föra guld och ädelstenar. Det lilla Lund skulle nu uppväxa till ett London, det skulle upphöjas till himlen som ett Kapernaum.

Det fanns sålunda många sidor på tidevarvets prästman, och vi hava skärskådat några, men därvid företrädesvis de för oss mest tilltalande, de rent mänskliga. Hans sidor som teolog, konsistorieledamot, universitetsprofessor o. s. v. torde sökas annorstädes.

KAP. 4.

Skolgossen och studenten.

Klockan 5 om morgonen skall han vara i skolan. Är det vintertid skola de gossar, som hava turen att elda och tända ljus, sådant beställa. Därpå samlas alla fyra klasserna i kvarta eller rektorsklassen, där även lärarne äro tillstädes för att hålla morgonbön och läsa ett kapitel ur bibeln. Sedan börjas dagens arbete i klasserna. Kustoderna, valda ur klassens mera ansedda medlemmar, avlämna sina rapporter om sero venientes (senkommande), strepentes (bullrande), och absentes (frånvarande), vilken plägsed ännu varar vid några äldre läroverk med bibehållande av samma latinska rubriker. Om vi så skulle företaga en vandring genom de fyra klasserna och uppehålla oss en fjärdedels timme i varje, skulle vi ur detta med nödrop blandade sorl söka urskilja vad som med så mycken möda och sorg inhämtades av vetandets bittra frukter. Så finna vi i prima eller lägsta (första) klassen huru de små primanerna nu klockan 5 på morgonen lära sig utantill Luthers lilla katekes på modersmålet med förklaringar och bibelspråk. I sekunda har man redan börjat deklinera och konjugera ur grammatica contracta; i tertia läser man den större grammatikan och prosodi (förberedande verslära); men i kvarta övar man sig

i logikens (tankelärans) och retorikens (vältalighetens) första grunder.

Klockan mellan 6 och 8 härskar Cicero enväldigt i alla fyra klasserna, till och med i prima; man läser den store mannens brev. Hela Sveriges ungdom läser, enligt kunglig lag, en romersk advokats privatbrev, aldrig avsedda att tryckas! Vilken indiskretion!

Men klockan blir dock 8 en gång och nu är lov till klockan 9, då en timme ägnas åt katekes, symbola, augustinska bekännelsen och, i kvarta, Pauli epistlar på grekiska jämte Æsopi fabler. Klockan 12 övas koral och figuralsång i alla klasserna. Med figuralsång menas sång i stämmor med växlande rytm i motsats mot koralens enstämmiga med dess lika långa tonmått.

Klockan 1 skönskrives i prima; i alla de övre klasserna skrivas latinska tema, brev, tal och dylikt.

Klockan 2 är det lov. Men klockan 3, då är Cicero framme igen i prima och sekunda, och alltjämt hans brev! Men i tertia och kvarta är det Livius och Virgilius; i den förra klassen Virgilii ekloger, i den senare hans georgica, varjämte ett nutidens latinbarn överraskas av att träffa gamle Cornelius Nepos först i kvarta. Detta latinläsande pågår till klockan 5 eftermiddagen, då aftonbön avslutar dagens arbeten.

Som härav synes utgjordes bildningsmedlen huvudsakligen av kristendom och den glada hedendom, som de romerska skalderna erbjuda. Men för att icke de unga sinnena skulle taga de romerska friheterna såsom föredömen, föreskrev skollagen, att om därvidlag något skulle förekomma, som stred emot sedlighet och kristna läran, borde lärarne ivrigt

påminna att dessa författare, såsom arme och blinde hedningar, misstagit sig i dessa stycken, och att desse auktorers trovärdighet, ehuru i somliga saker icke så föraktlig, dock i vissa ifrågavarande vore alls ingen. Vad inflytande modersmålet härav skulle taga, kan man se av ett exempel som samma skolordning uppgiver på ett brev från en gosse i andra klassen till sina systrar. Den unge sekundanen antages nämligen skriva följande latin-svenska till sina hemmavarande: »Om I, mina allrakäraste systrar ären vid god hälsa, är det mig kärt; vår broder Petrus mår ock här väl. Jag förväntade i går eder post: vilken, om han hade kommit, hade jag till äventyrs fått veta, vad jag skulle hava gjort, och hade desslikes kunnat giva min broder tillkänna, vad härom är till görandes. Akter väl eder hälsa. Farer väl.» Och detta skulle översättas till latin, varav man kan se vilket systematiskt dödande av all egen tankeverksamhet detta latinstudium, för att icke tala om vilken brist på ärlighet i känslorna detta framalstrande av ord, skulle medföra. Detta var latinet. Ett annat är utanläsningen eller minnets övande, vilket framhålles såsom det allra härligaste för ungdomen. »Blott så mycket anser en gosse sig veta som han behåller i minnet», säger författaren, och därför skall minnet odlas, i synnerhet hos de yngsta, vilka finna mindre olägenhet vid utanläsningen än begripandet. Den bästa tiden för utanläsandet är morgonstunden, och på fastande mage; men även att sova på läxorna hjälper mycket. Platsen, där dessa övningar skola företagas, bör vara lagom behaglig och skyddad för mycket buller. Men huru litet lagstiftaren själv litade på utanläsningens ofelbarhet, angiver han i

en annan paragraf: en uppläst läxa, som icke är repeterad, är alls ingenting; därför anbefalles ideliga repetitioner.

Allt detta är dock intet mot lydnaden; den är skolelivets själ och ande, och den skall till vad pris som helst upprätthållas med straff och belöningar. Om de senare äro icke många bestämmelser, men desto fler om de förra. Läraren får visserligen icke börja med hugg och slag på barbariskt vis; han skall först påminna, sedan banna och hota. Om det icke hjälper, må han begagna skamstraff. De försumlige få sitta på åsnebänken eller bära en målad bild av en åsna, flyttas och berövas de förmåner och utmärkelser, som tillkomma en skolgosse, såsom att uteslutas från lekarne och dylikt. Kustodes och notarii få icke slås, utan angiva saken för den ordinarie läraren, och denne skall avstraffa med lugnt sinne, eller också uppskjuta med straffet. Han bör noga tillse att ingen straffas för bristande fattningsgåvor, eller sådana naturfel, som icke kunna hjälpas. Bestraffningsmedlen skola vara ris för de yngre och fängelse för de äldre. Om någon kommer sent eller är frånvarande, skall orsaken härtill först utrönas, innan läraren frikänner eller straffar.

Gossarne skola leka på gården under kustodens uppsikt, men de få icke vara våldsamma i sina övningar, utan hålla sig till måttligt springande, bollkastning och sådant mer. Fristunder äro om onsdagar klockan 2 eller 3 eftermiddagen, och lördagar klockan 3. Ferier äro två gånger om året: från den 18 December till den 18 Januari, då de fattige hava rätt att gå korgång, samt från den 29 Juni till den 29 Juli.

Att de stackars barnens skoltimmar icke voro de gladaste, kan man väl förstå, då deras nyvaknande förstånd skulle tagas i anspråk med inlärandet av sådana saker, vilka i likhet med grammatikan icke kunde fattas. Kommer härtill: köld och mörker, vilka härskade i skolrummen, så att förordningen måste intaga bestämmelser om eldstäders anskaffande, kroppsaga i övermått och förenad med låg grymhet, sålunda att barnen måste använda vissa fristunder att binda ris. Under sådana förhållanden blev en naturlig följd, att de förmögnare i samhället icke skickade sina barn i skolan, utan åt dem anskaffade huslärare, och att skolorna befolkades av fattig mans barn, som knappt hade skor och strumpor om vintern, och vilka måste genom den ovan nämnda korgången (på landet kallad sockengång) anskaffa medel till böcker och lärares avlöning, där församlingens medel icke räckte. Dragande omkring från hus till hus med av skolstyrelsen eller rektor utfärdat tillståndsbevis, måste de, medelst sjungande av andliga och världsliga visor, söka väcka de bemedlades medlidande för att av dem få de allmosor, som de, till en början medföljande lärarne, med ödmjukt sinne skulle hopsamla. Allmänheten kunde icke vara så synnerligt intresserade av att nedlägga sina sparade styvrar på sådana företag, vilkas omedelbara nytta de ej kunde inse, då de till exempel funno sådana enkla sakförhållanden, som att gossar i högsta klassen läst den latinska grammatikan sex gånger utantill på latin, men icke kunde avgiva någon rimlig förklaring på modersmålet över mening eller innehåll, ja rent av icke visste vad det alls var frågan om. Även besvärades allmänheten vid andra

än dessa tillfällen av skolungdomens anlitande av dess barmhärtighet, nämligen vid begravningarne, då skolans lärare och lärjungar påtrugade sina tjänster såsom liksångare och ofta även tjänstgjorde såsom våra dagars begravningsentreprenörer genom att släppa till en del redskap vid ceremonien, såsom likbår och bårkläden.

Av alla dessa, som med kostnad och umbäranden råkat arbeta sig igenom skolans fyra klasser, kunde endast en ringa procent räkna på att få fortsätta studierna vid gymnasium, och därifrån befordras till akademien, för att vinna ett resultat, eller en syssla i statens tjänst såsom präst eller ämbetsman. Kommo de väl till gymnasium, kunde de dock skaffa sig något vetande, som skulle gagna dem i offentliga livet, ty nu fingo de grunderna i aritmetik, geometri, geografi och fysik, dock alltjämt i jämbredd med ett övermått av teologi, logik, grekiska och latin. Men gymnasium var endast en utvidgning av skolan, med något friare former och ökade kurser. Först vid universitetet finna vi åter ett liv, fullt av egendomligheter, undantagsförhållanden och karaktärsdrag, sådant ett abnormt från samhället lösbrutet samhälle, under egna lagar kan alstra, och det är i studenten, sådan han nu i Sverige uppträder som ett slags ny samhällstyp, vi finna tidevarvets många sidor, löjliga i sin storståtlighet i uppträdandet, enfaldiga i sina lärda slutdragningar; råheten hos maktens utövare, kryperiet för de förnäma, lycksökeriet hos de fattige och äresjuke. På studenten kan man nära nog studera det styrande och förvaltande samhället i alla dess faser, ty studenten är ju i sig intet i det närvarande, endast

i sitt blivande såsom en styrelsens ämbetsman, men han förstår som barnen leka vad de äldre göra på allvar, och han leker medborgare, styrande, lärd, präst, tills han skall ut i livet och då börja som skolgosse i ett samhälle, som han endast känner genom hörsagor.

Genast vid sitt inträde i universitetslivet mötes han av en ceremoni, som i levande bilder för honom skulle ådagalägga huru långt han står under det tillfälliga samhälle, i vilket han nu söker vinna inträde, och huru oändligt svårt det är att genomgå tortyrer, dem anden måste lida under kampen med inlärandet av saker, dem den oförvillade tankeförmågan måste stämpla såsom i bästa fall intressanta nog, i värsta fall såsom onyttiga. Det ihåliga i ceremonien eller depositionen insågs snart, men den tomma masken fortfor att begagnas och det hela kvarstod som ett upptåg, där översitteriet eller hämnden över egna utståndna lidanden tog ut sin rätt. Sedan den till universitetet av rektor vid gymnasium eller storskolan dimitterade ynglingen infunnit sig hos vederbörande på platsen, ikläddes han en narrdräkt med åsneöron, horn och svinbetar, svärtades i ansiktet och erhöll en svart kappa över axlarne. Ceremonimästaren själv påtog en avskräckande mask, beväpnade sig med en långskaftad träyxa och drev med densamma recipienden in i den sal, där lärare, kamrater och anhöriga voro församlade att åskåda uppträdet. Sedan han här en stund blivit utsatt för det offentliga gycklet och med sitt besynnerliga yttre, underkastades han en examen, där frågorna voro av den art, att de endast kunde besvaras av dem som visste svaren, och vilka hade

till syfte att visa den inträdessökande huru dum han var (ett ganska eget sätt att kritisera skol- och gymnasiebildningen för övrigt!). Självironien var här ofta framme och gjorde att frågaren framstod som den dumme, och att löjet delades lika över lärare och lärjunge, såsom vid den bekanta frågan: huru många loppor gå i en skäppa, då examinatorn slutligen själv måste giva svaret: inga, på den grund att inga sådana djur gå, utan hoppa. När examen var slut, skreds till själva den symboliska handlingen. Med en sax eller tång fattades offret om halsen och skakades så att svinbetarne föllo ur munnen; med en träsåg avtogos hornen och åsneöronen. Därpå lades adepten på golvet och hyvlades. Under allt detta förklarade depositor ceremoniens lättfattliga betydelse. När dessa alla prov voro genomgångna, framfördes den unge till filosofiska fakultetens dekanus, som höll tal, varefter salt lades på hans tunga och vin göts över hans huvud, och han förklarades vara en fri student (liber studiosus). Dessa upptåg avskaffades av Carl XI år 1691, sedan klagomål över våldsamheter länge gjort sig hörda.

Det är väl mera än en tillfällighet att intill våra dagar några narraktiga upptåg bibehållit sig, jämlöpande med och såsom en ironiserande beståndsdel i så jämförelsevis allvarliga förrättningar som den offentliga disputationsakten för doktorsgraden och vid promotionen. Vid disputationerna i form av tredje opponenten, vilken har till uppgift att spela narren och medelst dumma anmärkningar bringa auditoriet att skratta, samt vid promotionen i böckernas hopläggande, varmed skall erinras om att numera den nye magistern icke behöver läsa i bok mera, utan är fullärd.

Att alla dessa upptåg icke hade någon allvarsam mening, kan man snart finna, då man läser om dessa förflutna tiders studentliv, ty varken kan man se att de moraliska åsneöronen eller hornen gingo bort genom träsågar, eller ens svintänderna togos bort med tång, utan den onda människan förblev nog sittande, allt prat till trots. Ty råheten, som utmärkte tidevarvet, detta krigarens tidevarv, där borgaren och det nyttiga arbetet ledo verkligt gediget förakt, och där krigen begagnades, bredvid sina höga ändamål, såsom givande inkomst- eller rikedomskällor, råheten härskade även bland studenterna, och det är icke för att antyda det dessa voro värre än andra samhällsklasser, utan att de voro minst lika råa, som några sakförhållanden här anföras ur Uppsala universitets nyligen skrivna historia. Att gå med värja i vardagslag var ett bruk, som gav nära anledningar till blodiga uppträden, vilka alldeles icke blevo mindre sällsynta genom förbudet att bära vapen, vilket icke åtlyddes. Skjutande med skarpa skott om nätterna, slagsmål, portars inslående, fönsters krossande hörde till vanligheterna. Föraktet för myndigheterna gick så långt att studenter, vid ett besök som riksmarsken en gång gjorde i staden, stormade hans hus och slogos med hans husfolk, utan att man kunde i uppträdet spåra varken demonstration eller opposition, ty sådant har sällan funnits hos studenterna, som väl känt beroendet av den blivande husbonden.

Förbrytelser mot sedligheten, vilka icke voro sällsynta, bestraffades på det egendomliga sätt att den felaktige ålades genast ingå äktenskap med den kvinna han hävdat, även om hon var en sköka, ett straff, som

studenterna i sin fulla rätt gjorde allt för att undandraga sig.

Stöld synes, efter det gamla föreställningssättet, hava varit nesligt ansett, ty detta brott begicks sällan av studenter, och när det förekom, skedde det oftast i nödvärn, såsom då en stal av en gammal gärdesgård för att elda sitt rum, eller av okynne, såsom då man snattade frukt ur stadens trädgårdar.

En gång uppgives en student under detta tidevarv hava för mord blivit avrättad, vilket brott nog skulle hava blivit honom räknat som dråp, om det ej varit förenat med inbrottsstöld och delaktighet i fångars rymning från slottet.

Det vanligaste straffet var att sättas in i proban eller universitetets arrest, där dock straffets obehag minskades genom gott sällskap, spel och dryckenskap.

Under detta Sveriges mest aristokratiska tidevarv förefaller icke oväntat att finna ståndS- och förmögenhetsvillkorens ojämna fördelning bilda en mycket hög skiljemur mellan medlemmarne av ett sådant samhälle som universitetet. Rika och förnäma ynglingar kunde till och med utnämnas till rektorer över universitetet, oaktat de själva kvarstodo såsom unga studenter. Adliga studenter gingo i processioner framför professorerna; de hade sina talrika tjänare och sin informator med sig, och man saknar icke exempel på klagomål över en viss märkbar lätthet för dem att genomgå examina.

För ett ringa antal av mindre bemedlade fanns tillfälle att åtnjuta en fattigvård, som ställde dess mottagare i den fattiges vanliga beroende. Denna inrättning kallades kommunitet, och bestod husrum, mat och kläder åt ett begränsat antal studenter. Att

det icke var något överflöd i fråga här, kan man väl förstå, men nöden torde dock hava varit främmande. Vi hava ännu kommunitetets fullständiga spisordning kvar ifrån början av århundradet, och den åtminstone kan icke, enligt våra begrepp, giva någon misstanke om svältsystem, oaktat genom oredliga handhavare av medlen stundom klagomål förnummits över till exempel brödet, som rivit vederbörande i buken så att de blivit sjuka, och antydningar blivit gjorda att ekonomen skrivit upp mera på studenterna än de förtärt. Så finna vi att man till middag på söndagen fått kål med gryn eller ärter, fläsk och kött samt stek; till kvällen: köttsoppa, färskt kött, höns eller fåglar. Veckans övriga middagar voro icke heller alltför släta: måndagen ölsoppa eller äggsoppa, strömming och blötta gäddor; tisdagen: kål eller ärter, kött, fläsk, stek eller salt kött; onsdagen kokad eller sur mjölk, strömming, torr eller färsk fisk; torsdagen lika med söndagen; fredagen: varmt öl och bröd, krampsill, blötta gäddor eller stockfisk; lördagen: grynvälling, lax eller färsk fisk, ägg, sylta eller korvar. Om nu också middagsmåltiderna synas vara väl mycket ställda på fisk, så ersattes denna brist väl genom sådana kvällsmål såsom till exempel tisdagens, då köttsoppa, rovmos med mjölk och färskt kött serverades; och dessutom finnes ett litet tillägg under spisordningen, där det påvisas att man efter årstiden kan skifta med rätterna, varvid såsom ombyte nämnes höns, fåglar och stekta gäss, vilka rätter icke bruka betraktas som fattigmans kost.

Vad husgerådet beträffar var kommunitetet icke sämre lottat än andra små samhällen den tiden. Där

fanns bord och stolar, tallrikar av trä, borddukar, handkläde. Till servering och uppläggning brukades stenfat. Beklädnaden utgjordes av ordinära tygslag, såsom halvengelskt, görleskt, lybskt grått, och till skodon saknades icke hudar av oxe, får och lamm. Huset hade även för sina behov betungande artiklar, såsom vagn, kärror, slädar, kälkar, hästar.

Detta jämförelsevis goda förhållande varade icke länge, och snart blevo klagomål över kommunitetets förfall högljudda. Spismästaren behandlade studenterna som fattighjon, försnillade och kom på balans; studenterna uppförde sig våldsamt och slogo sönder stolar och bord; genom dem ålagda större skyldigheter, såsom särskilda prövningar och nödtvunget latintalande, blevo de bittra och misstänksamma; inrättningen kunde icke med bestående anslagsmedel hållas i stånd, utan huset förföll och blev nästan obeboeligt. Följden av allt detta blev att kommunitetet år 1637 upplöstes.

Men det fanns en annan klass av fattiga studenter, som icke ville taga fattigmedlen, utan hellre arbetade med sina händer i egenskap av skräddare och skomakare, varigenom de kunde skaffa sig en nödtorftig bärgning. De kommo naturligtvis icke långt på studiebanan, gifte sig stundom, blevo överliggare, strökos ut och gingo till hantverken. Dessa voro icke väl sedda varken av borgerskapet, i vars hantering de ingrepo, eller av universitetet, vilken hedervärda institution de blamerade. Slutligen förbjödos studenter, icke allenast att gifta sig, utan även att förlova sig.

När studenten nu uppträder som en samhällsklass utom, stundom sättande sig över det borgerliga

samhället, kunde icke strider med andra klasser, särskilt det med sina händer arbetande borgerskapet utebliva, och vi se redan nu, huru hatet mellan borgaren, arbetaren och den som en förädlad ras uppträdande intelligensen uppblossar. Och det är i den offentliga samlingsplatsen för alla, i kyrkan, som striden finner sin näring. Där, varest jämlikheten skulle åtminstone skenbart framhållas, träffar man parterna i fullt harnesk mot varandra. De adlige ynglingarne vilja sitta före de gamle lärarne, och studenterna vilja tränga borgarne ur deras bänkar. Borgarne påstå att kyrkan tillhör deras samhälle, och att studenterna blott äro att betrakta som tillfälliga gäster i staden. Härpå svarar sofisten, att man bör vara artig mot gästerna och stiga upp för dem. Ordstriden avlöser striden om sak, och frågan förblir svävande; men hatet lågar, och tager sitt uttryck i öknamn, sådana av vilka man än har spår åtminstone från studenternas namn på borgarne, vilka de kallade: skinnbrackor.

KAP. 5.

Svensken som utvandrare.

Om våra landsmäns öden ute i de stora krigen hava vi läst i historien, huru de följde sina Carlar och Gustaver till ära och undergång, men vi hava icke läst så mycket om dem, som icke följde ärans stråt, utan ansågo en dryg del av de stora krigen onödiga och därför sökte en annan, enligt deras mening nyttigare och lika ärofull sysselsättning, nämligen att såsom sjömän eller nybyggare söka gagna den fredliga utvecklingen i främmande länder. Att de därvid gjorde svenska nationen heder, och att de ännu leva i de utländska minnesböckerna, räknade de sig icke till så stor berömmelse, ty det fanns blott ett enda gällande anspråk på ära under detta tidevarv — det var krigarens.

Det är därföre både en skyldighet och ett nöje att få med dessa halvt förgätne på en stund såsom missnöjd lämna det utarmade, förjunkrade fädernesland och ute på världshaven andas friskare luft och skåda nya folkslag. För bättre redas skull mönstra vi våra resande efter världsdelarne och börja med den, som även efter Amerikas upptäckande kanske fortfor att vara den, vilken mest drog nyfikenheten till sig genom de fabelaktiga berättelser, som, förstorade genom de långa avstånden, ännu

levde och blomstrade, vi mena silkeslandet, kryddornas land, paradisets gamla hembygder

Asien.

Portugiserna hade öppnat förbindelse med Ostindien, Kina och Japan, och i detta senare land länge haft uteslutande privilegium på handeln samt därstädes inympat kristendom och europeiska föreställningar, upprättat skolor och boktryckeri, från vilket år 1595 en ordbok på latin, portugisiska och japanska språken kunde utkomma. Men när slutligen regeringen insåg den fara, som hotade nationaliteten och landets religion, anställdes en förföljelse, som i grymhet och låghet saknar sitt motstycke i världen. Detta hindrade icke holländarne, som voro de mest raffinerade köpmän, att vinna samma av portugiserna förlorade företrädesrättighet, och detta med sådana medel dem andra kristna folk skulle hava skytt. När de kommo till japansk hamn, uppslogos kungörelser på skeppsmasten, varigenom vid livsstraff förbjöds besättningen att nämna Kristi namn, läsa till eller från bord, eller göra morgon- och aftonböner, med ett ord de ålades fullständigt dölja och förneka kristendomen; och därmed lyckades de komma in i landet.

Den tiden, liksom nu, voro sjömännen kosmopoliter, och på långväga farande skepp var besättningen mycket blandad. Svenskarne, vilka ännu icke börjat med fraktfart på Ostindien, togo ofta hyra hos holländarne, och med dem gingo de i ganska stort antal ut till de rika Österlanden. Den som lämnat de första och bästa underrättelserna är kap-

tenen Olof Willman, bördig från Västerås. Han anses vara den första svensk som besökt Japan, vilket land han genomreste ända upp till Jedo, där han med en holländsk ambassad emottogs av kejsaren, och han gör sålunda vår Thunberg äran stridig att ha varit den första, och om han icke har lämnat så vetenskapliga resultat efter sig, har han dock givit en levande skildring av denna färd och det land han såg, vilken resebeskrivning först trycktes av Per Brahes egen boktryckare Kankel på Visingsborg, och vilken icke blivit försmådd såsom källa av vår berömde jordbeskrivare Samuel Ödman.

Efter slutade studier i Västerås skola, och efter någon vistelse vid akademien, gav sig Willman år 1647 ut till Holland, där han tog hyra på Ostindiska Kompaniets fartyg Elephanten, som förde 366 mans besättning. Vi kunna icke följa alla resans äventyr och haverier, utan rikta vår uppmärksamhet på de punkter av densamma, som kunna erbjuda största intresset. Anländ till Batavia blev han som läskunnig beordrad till kommendantens disposition på ett fäste, varest han uppehöll sig under vistelsen därstädes. Här voro icke svenskar sällsynta; sådana tjänade som soldater på platsen, och en vid namn Egidius Hartman, bördig från Stockholm, var borgare och gerechtsbod. Landsmän träffade han också på ett ankommande genuesiskt fartyg, och med en beskickning upp till Japan följde en Johan Schedler (som sedan blev artillerimajor i Stockholm) för att lära japanerna »fyrmörsare, artolleri- och fortifikationssaker». År 1651 lämnade han Batavia, sedan han blivit utnämnd till sergeant på skeppet och hovmästare hos herr Adrian von der Burg, som skulle föra be-

skickning till Japan. De landstego i Nagasaki, där de utrustade sig till uppfärden till Jedo. Varje deltagare erhöll sängkläder, en matta, ett täcke, ett huvudbolster stoppat med bomull; tre klädningar, en av fint kläde, två av tyg; fyra par tofflor, ett par läderkorgar, sex par tunna skor med vilka man träder in till kejsaren. Därpå fortsattes sjöresan till kuststaden Hosacka, varifrån man landvägen skulle göra själva färden upp till Jedo. Den 13 Januari 1652 bröt karavanen upp med 650 hästar, 60 japaner och 4 kristna. Ambassadören drogs i en kalesch av 10 infödingar 2 i sänder. De andra redo på hästar, havande en läderkorg på vardera sidan, och därovanpå sängar med en röd filt, på vilken de sutto. Hästarne leddes av infödingar och hade halmskor. I dagningen sågo de 150 korsfästa, samt 50 huvuden uppsatta på järnpinnar, och därunder stodo på brädlappar de avlivades brott angivna. De redo genom landskap, som voro snövita av bomullsbuskar; vägen var en hög vall, på båda sidor planterad med träd; på ena sidan flöt en älv, i vilken tama fåglar summo; milarne utmärktes genom jordhögar, planterade med kamfer- eller cypressträn. Om middagen vilade de och fingo äta på japanskt sätt med två träpinnar; maten bestod mest av rå fisk. En gång fingo de orre och hare stekta på svenskt maner. Törsten fingo de släcka med hett vatten och glödgat vin. Färden var mycket omväxlande, som man kan föreställa sig, i detta sköna land, och gick än till fots över berg, än på prämar över vikar och floder. Fusiyama, det ryktbara berget, sågo de i fyra dagar innan de nådde dess fot. Överst på berget var snö, och mitt på berget drevo moln. Varje år offrades

här en människa; dessförutom berättades mycket om samma berg, men författaren håller det onödigt att skriva.

Omsider nådde de målet för färden och vilade sig i två dagar, under vilken ledighet vår Willman blev kallad till kejserliga kommissarien för att i dennes trädgård provskjuta »en stock med 9 skott och kulor av varje ändan», och skedde detta i alla riksrådens närvarande till deras stora förundran. Dessförutom sköt han också med ett väderrör samt en väderstock, »varöver de alla ropade med förundran», och voro desse saker ämnade till föräringar åt kejsaren. Då audiensdagen var inne, fördes ambassadören i en vagn, och de tre följeslagarne redo. När de kommit inom slottets första befästning, stego de av i en rådsherres hus, där de uppehöllo sig en timma; därpå redo de längre in till den andra befästningen eller porten, och längre in får ingen rida; sedan gingo de in till den tredje porten, och längre in får ingen bäras. Här måste ambassadören stiga ur, och nu gingo de alla till den fjärde befästningen, där kejsaren vistas. Strax blevo de införda i en stor sal, där de fingo vänta en timme; så fördes de ytterligare genom tvenne salar in i en kammare, där de åter väntade till dess tvenne skjutdörrar blevo öppnade, och ambassadören blev inledd samt ombedd att sitta ner. Åter öppnades trenne dörrar, och se, därinne satt kejsaren på en upphöjd plats, och riksråden runt omkring på golvet med benen i kors, och föräringarne stodo mitt framför kejsaren. Nu måste främlingarne buga sig med ansiktena mot golvet, till dess de fingo lov att se upp. Ett gammalt riksråd förde ordet för

kejsaren; han sade att gåvorna voro välkomna och lovade holländarne däremot fri handel i Japan, endast de icke handlade med portugiserna, vilket ambassadören lovade aldrig skulle ske. Därpå erhöllo de avsked för den gången. Dagen efter skickade de gåvor till riksråden, av vilka tvenne skickade dem tillbaka, emedan de hade sorg efter sina föräldrar, vilka året förut hade uppskurit sina magar. Några dagar senare uppkallades Willman till kejserliga kommissarien och förhördes om allehanda krigssaker, såsom fyrverkeri, befästningskonst, fyrmörsare, granater, minerande samt om petarder, varöver kommissarien blev mycket glad och lät Willman sitta upp jämte sig att välplägas och dricka honom till, vilken ära holländarne icke kunde förlåta svensken. Vid avskedsaudiensen erhöllo de i gengåvor en myckenhet silkesrockar i åtskilliga färger, vilket tycktes vara allt de fingo. Nu började de göra sig i ordning till avresa, betalade sin hotellräkning, vilken utgick efter 2 riksdaler om dagen för varje person. När de reste yttrade en av holländarne till vår landsman dessa märkliga ord, vilkas sannfärdighet vi icke äga rätt att betvivla: »Willman, I haven så långt velat resa; här måste vi nu vända om, ty längre har aldrig någon holländare, spanjor, portugis eller engelsman kommit!» Willman gav sig därmed till freds och skrev sitt namn överst på väggen i stugan, varest några kristnas namn förut stodo skrivna. Och så reste de tillbaka till Nagasaki, där de träffade en svensk vid namn Fredrik Coyet, vilken var bördig från Stockholm, och som vi skola återfinna på några andra ställen härnedan. Denne övertog nu emellertid befälet och Willman följde honom till Tajvan

eller Formosa, där Coyet blev befälhavare, efter vad som från andra källor kommit i dagen. Efter återkomsten till Batavia, begärde Willman sitt avsked och återvände till fäderneslandet på ett skepp, ombord på vilket han i styrmannen åter fann en svensk.

Nästan mera bekant och omskriven är Nils Matson, prästson från Köping, vilkens berättelser om de många och vidlyftiga resor han företagit i Asien även blivit utgivna tillsammans med Willmans ifrån Braheska tryckeriet på Visingsborg. Man har en tid betvivlat dessa reseskildringars pålitlighet och till och med satt ifråga resarens tillvaro; allt detta har dock blivit tillfredsställande förklarat och en senare tids kritik har funnit många av Matsons vidunderliga historier i det närmaste överensstämma med verkliga förhållandet, och ett senare utbildat sinne för humor har funnit i den ofta kostlige berättaren en god del av skalk. Vi kunna emellertid lika litet följa alla hans irrfärder som Willmans, utan vi skola endast stanna med honom på några punkter, där hans anföranden kunna vara av någon vikt för de geografiska upptäckternas historia.

Från Holland reser Matson som kofferdist till Kap Verd, förbi Asçension, S:t Helena, Goda Hoppsudden; besöker Java; uppträder sedan en tid i tjänst hos Schahen i Persien; går som pilgrim till Susa; undersöker Syrien och Arabien; är tolk på Ceylon; kommer till Kina och återvänder slutligen till fäderneslandet, där han ingår i H. Maj:ts flotta och fäktar mot sina gamla redare holländarne i sjöslaget i Öresund. Någon tidsföljd kan knappast spåras i hans skildringar av sina öden, varför ett troget följande av hans spår icke heller är möjligt,

utan blir det endast att irra omkring med honom mellan åren 1647—57.

På den sedan så ryktbara ön Sankta Helena, finner han jorden så fruktbar, att hon med endast ringa brukande bär överflödig frukt, såsom kål, sallat, persilja, morötter, pumpor, meloner och så vidare. Allt vad man där sådde växte strax. På bergen hade spanjorerna planterat pomerans-, citron- och lemonträd, som ständigt bära frukt. Och alla, som togo i land där på den långa ostindieresan, plockade och skördade vad de ville, blott de planterade igen efter sig. Vildbråd hade funnits i de ljuva dalarne mellan bergen, men en resande hade där kvarlämnat en dräktig hynda, vars avkomma förökat sig och förstört det bästa bytet. Härligt var klimatet, och de sjömän, som där fördes sjuka i land, blevo strax friska bara de lades i gräset. Inga skadliga eller giftiga djur funnos på denna ön, ja icke ens fluga eller mygga. I det härligaste sötvatten gingo de skönaste fiskar, vilka man kunde upphämta på en krokig spik.

I Rika Arabien, berättar vår skämtare, att landet regeras av fyra herrar, och bor alltid den förnämste uti Mecka. »Sker för den skull årligen omskifte med dessa herrar, så att de till skiftes icke allenast ombyta förstället såsom här i Sverige sker uti Uppsala Akademi, utan flytta allt undan varandra med boningarne.»

I Mecka, där man trodde att Mahomets likkista hängde i luften, är vår båtsman klentrogen, och som en kritisk reseskildrare gör han sig underrättad om förhållandet, varvid han finner att kistan, vilken var av stål, fordom hängt i en magnet, men att hon

numera, sedan ett åskslag berövat magneten hennes kraft, hänger i tvenne järnkedjor.

Under sin tjänstgöringstid hos schahen i Ispahan anträffade han i ett Augustinerkloster ett litet minne av en svensk resande, nämligen Bengt Oxenstjerna, känd under namnet Resare-Bengt, sedermera och slutligen Riksråd, vilken under sina långa strövtåg även besökte Persiens huvudstad. Matson fann nämligen på väggen med en spik inristad en latinsk vers, som han återger sålunda på sin svenska:

Min gud mig god ledsagar är,
och dygden mig i sällskap när,
ty fruktar jag för ingen far.
I medgång ock ej stolt jag var.
Men allestäds går med friskt mod
Bengt Oxenstjern, svensk Friherr god:
på sextonhundra elva år,
sen födder var Frälsaren vår.

(Om denne Bengt Oxenstjernas vistelse i Ispahan berättas den anekdot, att schahen, hos vilken han tjänade som officer, en gång visat honom i sin trädgård en enbuske, omhägnad med ett guldstaket, och frågat om svensken kände den makalösa örtens härliga egenskaper, vartill Oxenstjerna icke kunde svara annat, än att den växte i alla backar hemma i hans fädernesland.) I Persien upptäcker också Matson att sagan om pelikanens sedvänja att hacka blod ur sitt bröst åt ungarne är osanning, vilket han bekräftar genom att hänvisa på fågelns näbb, vilken icke är så skapad att den kan utföra en sådan handling.

I Tranquebar eller Danskeborg hade danskarne ursprungligen anlagt nybyggen. Men när danskarne

icke på många år fingo någon försträckning hemifrån, så föllo de snart i händerna på holländarne. Där träffade Matson negrer, som kunde tala danska; en dansk präst, som hette Nils, satt där på ett torp och hade tagit sig en hednisk hustru.

På Java ser han salamandern, som skall tåla att gå i elden, men detta kan icke Matson förmå sig att tro, »det är icke sant», skriver han, »utan han bliver död och brinner av elden».

Mest anmärkningsvärda äro hans få berättelser om Kina, de första som blivit av svensk man avgivna efter egen åsyn. Det är en avgörande tidpunkt för riket, då Matson kommer dit, ty mandchou-tatarerna hava nyss erövrat landet och uppsatt en mandchou på tronen, vilken sedan dess aldrig mer blivit intagen av någon kines. Landet fann han härjat, den höga 400 mil långa muren mellan Kina och Tatariet var delvis nedriven, konungen och adeln voro bortförda i fångenskap. Han besökte portugisernas stad Macao och träffade där många kyrkor och kloster; där voro flera hundra kineser kristnade, och fick han veta, att den nyss av tatarerna bortförde kejsaren själv var döpt med hela sitt hus.

På Formosa härskade holländarne och hade byggt sig två fästningar. På den ena, som kallades Zelandia, var den ovan omnämnde svensken Fredrik Coyet kommendant, och skall han hava utmärkt sig i försvaret av detta fäste emot kinesernas förnyade angrepp, tills han erhöll förstärkning från Holland. Och därmed lämna vi våra landsmän i Asien för att söka upp dem på andra ställen, styrande först vår kosa till de soliga kusterna av

Afrika.

På Guineakusten nedanom Ashanti-negrernas i senare tider genom blodiga krig så ryktbara landområde, valde det genom Louis De Geer tillstånd komna Svenska Afrikanska Kompaniet sin plats för den koloni, som skulle söka genom handel skaffa guld åt det genom krig och slösande förstar utblottade fäderneslandet. Där den nuvarande engelska staden Coast Castle med sina 10,000 innevånare är belägen, svajade fordom den svenska flaggan på det fäste, som under namn av Carlsborg bevakade de små faktorierna på den närliggande kusten, vilken med ett gemensamt namn länge kallades Cabo Corso. Det var ett skönt land, som frambragte elfenben, guldsand, palmolja, peppar, färgträd, tobak och socker; och detta inköptes år 1650 av Sveriges krona, från negerkonungen Futu i Bredeva, med alla dess regalier, land och strand samt alla appertinentier, att överlåtas åt Afrikanska Kompaniet, att där bygga kasteller och vad mera dem behagade till handelns befordran, endast de gåvo vanlig tull och tribut åt konungen eller hans kommissarier, varemot han skulle vara förpliktad samma plats emot alla våldsamma anfall försvara. Och blev detta köp uppgjort genom en rostockare vid namn Carloff, och med »offentligt trumslag och kanonskott publicerat».

Men avunden skulle icke länge låta vänta på sig, och vi finna i början fientligheter med holländarne, vilka hade nybyggen i grannskapet, och som fruktade en medtävlare. Efter allvarsamma föreställningar från drottning Kristina upphörde förföljelserna, och dessa svenska faktorier kunde obehindrat uppbyggas

i Annamabo, Orsen, Taccararij, Boturij och Atekin. Allting lovade gott, och svenskarne voro i bästa förstånd med negrerna, vilka senare visade sig äga en fasthet i sin vänskap mot våra landsmän, som talar mycket gott om vår nation. Men så vaknade engelsmännens girighet, vilka med holländarne kivades om uteslutande rätt att kolonisera de utomeuropeiska delarne av världen. Och som denna nation, i likhet med holländarne, saknade varje begrepp om heder och ära, så snart det rörde köpenskap, så togo de helt enkelt bort svenska fartyg, som de träffade ute på havet. Åren 1650—53 togo engelsmännen sålunda 23 svenska fartyg, av vilka 7 tillhörde Afrikanska Kompaniet. Det svenska tålamodet, som alltid varit något längre än behövligt, led och teg tills det gick för långt, vilket snart inträffade, då tvenne stora med guld och elfenben lastade fartyg uppbragtes. Då skrev äntligen drottning Kristina till engelska parlamentet, varav följden blev: en ändlös kedja av diplomatiska förhandlingar utan resultat. Men bredvid avunden spelade även förräderiet, och Sverige fick ånyo, och icke för sista gången, umgälla sitt lättsinniga förtroende för utlänningar och åsidosättande av egna landsmän. Herr Carloff var, som nämndes, född i Rostock, och hade tjänat i Holländska Västindiska Kompaniet, där han gjort en god skola. Nu var han emellertid bliven svensk adelsman, general och meddirektör i Afrikanska Kompaniet. Av en eller annan orsak hade han nu råkat i delo med kompaniets styrelse, och beslutat att på något lysande sätt hämnas vad han kallade förödmjukelser. Han tog avsked från befattningen och skildes från kompaniet som god vän. Efter

åtskilliga krumsprång och underhandlingar med danskarne, gick han ombord på danska skeppet Glückstadt, som förde 18 kanoner och 48 mans besättning, och inskeppade sig till Guineakusten. Där fäller han ankar utanför svenska faktoriet Gemoree och hissar svensk flagg. Lockad härav skickar den svenske agenten en man ombord, vilken kvarhålles och förhöres om förhållandena på Cabo Corso. Carloff landstiger, mutar negrerna och överrumplar fästningen, där kommendanten och guvernören Krusenstjerna göres fången. Därefter bemäktigar han sig det på redden liggande skeppet »Stockholms Slott», genom att i Krusenstjernas namn skicka efter kaptenen i land. Danska flaggan hissas på kastellet och dansk lösen skjutes med kanonerna. Och så for han åter till Danmark för att skörda frukten av sina mödor i dansk tjänst. Men nu råkade Roskildefreden vara sluten, och svenska regeringen fordrar Carloffs utlämnande. Han flyr och lämnas i sticket av sina nya herrar, för att på andra vägar söka okända öden. Härpå följer nu en rad diplomatiska förhandlingar med vanlig utgång: löften och medgivanden, men inga åtgöranden. Så kommo nya krig och förvecklingar. Men den dansk, som Carloff kvarlämnat som kommendant var icke bättre än han själv, ty han gick åstad och sålde hela Cabo Corso åt Holländska Västindiska Kompaniet, för en kontant summa av mellan 7 och 8,000 floriner. Men negrerna, som hade ett gammalt tycke för svenskarne, återtogo kastellet och lämnade det åter åt svenskarne, vilka ditskickat ett skepp, »Konung David», och nu i belöning eller lösesumma gåvo negerkonungen 27,000 rdr specie. Intill år 1663 höll sig den svenska besätt-

ningen, med negrernas hjälp, mot holländarnes förnyade anfall, då de slutligen måste giva sig. Kommendanten Tönnies Voss behandlades av den lågsinnade fienden på ett lumpet och grymt sätt; han ställdes nämligen i flera timmar under en galge, med ett rep om halsen, och dömdes till livstids fängelse, varförutom han tvingades att dansa avklädd inför sina fiender. Slutligen lyckades han komma undan till Sverige, för att berätta om sina och den numera förlorade koloniens öden.

Detta är i korthet historien om våra landsmäns öden i Afrika. Tyvärr saknas nästan alla upplysningar om huru dessa nordbors liv och leverne gestaltade sig under ett så sydligt luftstreck vid Atlantiska oceanens strand. Samma historia skola vi se upprepad på andra sidan Atlanterhavet, ehuru vi om deras öden på platsen äga fullständigare upplysningar, då vi följa 1600-talets svenskar på deras första utvandring till

Amerika.

Anledningen till denna svenskarnes rörelse mot västern skall först hava blivit given av en holländare, vid namn Usseling (Vessling), vilken under Gustav II Adolfs regering verkade för ett handelskompanis inrättning med kolonier på Norra Amerikas ostkust. År 1637 landade vid Delaware-flodens mynning tvenne svenska skepp, »Kalmar Nyckel» och »Fågel Grip». De funno landet övermåttan skönt, och kallade också den udde, vid vilken de landade, Paradisudden. Därpå inläto de sig genast i ärlig handel om landet med indianerna, vilka förut förjagat holländarne, som med våld tagit mark från

dem. Strax voro holländarne framme och protesterade mot att svenskarne togo landet ifrån dem, men desses guvernör, Peter Menuet, fästade intet avseende vid deras protester, utan lät upprätta ordentliga köpebrev, med indianernas bomärken och sina namn under.

Måns Kling hette lantmätaren, som ritade av landet och älven, och Torkillus, en östgöte, var predikant. Till skydd mot holländarne byggdes en skans, som fick namnet Kristina. Kolonien trivdes och tillväxte under en följd av år, så att regeringen fann sig föranlåten att skicka dit en befullmäktigad guvernör, Johan Prinz, vilken också avgick med skeppet Fama från Stockholm. En resa till Amerika då för tiden var något olikartad nutidens, utom att kursen var en annan. Avfärden från Stockholm skedde den 16 Augusti. Först dagen därefter anlände man till Dalarö, som då var den förnämsta uthamnen till Stockholm. Där lågo de, troligen för motvind, 16 dygn till den 3 September. Tre dagar åtgingo sedan till Köpenhamn och fyra från Hälsingör till Göteborg, där de lastade intill slutet av Oktober. Den 1 November lämnade de Göteborg, och använde 14 dagar på väg till spanska sjön. Den 21 seglade de förbi Portugal, och där skulle de döpas, som förut icke passerat linjen, dock kunde de lösa sig med drickespengar från fullständig neddoppning i vattnet. De sågo Barbariet och Turkiet, som var ett slätt och mäkta vackert land, samt styrde så kosan ut på Atlanten, eller den havsregion, som kallas Brazaten, där passadvindarne härska, och när de kommo till Kanarieöarne, voro de halvvägs, med 500 mil bakom och lika många framom sig.

Den 20 December anlände de till Antiguam, där evig sommar härskar. Där bodde engelsmän och morianer, samt några indianer, som voro eviga trälar. Här firade de julhelgen, vid vilken mogna citroner och pomeranser klädde julborden. Förbi de västindiska öarne S. Kristoffer, S. Martin, S. Barthélemy fortsattes resan. I Januari överföllos de av storm och snöglopp, miste ankare, galjon, blinda och stormast. Den 15 Februari ankrade de utanför skansen Kristina i Nya Sverige, efter att hava tillbragt tre och en halv månad på resan från Göteborg.

Våra första emigranter utgjordes dels av kompaniets folk, vilka hade sina anställningar och voro löntagare, dels av verkliga utvandrare, som av missnöje med ett eller annat här hemma, ville ut för att i frihet få arbeta för sitt bröd. De senare voro nästan alla gott, ärligt och nyktert folk, vilka varken behövt lämna fäderneslandet av några sådana skäl, som flertalet av våra Amerikaresande, eller som genom en hastig lycka i guldgruvor sökte komma ifrån arbetet eller genom att schackra med indianer vinna en förmögenhet. De begärde intet bättre än att få leva under friare förhållanden, slippa krigstjänst och andas en friskare luft. Men regeringen, vilken hellre ville avvara dåliga medborgare, började skeppa ut löst folk och förbrytare, vilka dock så illa mottogos i det Nya Sverige, att detta slags nybyggare måste vända om.

Infödingarne blevo snart goda vänner med svenskarne, vilka enligt allas, till och med utlänningars intyg, skola hava varit berömvärda i sitt uppförande och sina seder; dock voro dessa landets innevånare icke alltid så oegennyttiga i sin vänskap, ty om ett

svenskt fartyg icke visade sig på en längre tid, blevo de svala och hade till och med planer på utlänningarnes fördrivande.

En skeppspräst, Campanius från Stockholm, har meddelat ett protokoll (på indianspråk och svenska) från ett slags riksdag, som indianerna höllo, och vid vilken de svenskes öden blevo avgjorda. Först framställes ett samtal mellan indiankonungen och hans son; sedan samlas herredagsfolket. Då uppstår följande meningsutbyte:

Kon.: Ären I här gode vänner?

Folk.: Ja, här äro vi!

Kon.: Det är väl och gott, varen välkomne. Sitten neder och vilen eder.

Folk.: Ja, gärna, ty vi äre helt trötte.

Kon.: Ären I ock hungrige?

Folk.: Ja, kanske vi äre hungrige.

Kon.: Jag vet I haven gått långan väg, så ären I ock fuller hungrige; rätt nu skolen I få mat.

Folk.: Det behagar oss.

Kon.: Där haven I; äten, äten, alla goda vänner.

Folk.: Ja, vi skolom göra vårt bästa, få mat.

Kon.: Lyster eder ock dricka?

Folk.: Giv oss dricka, sött, gott vatten! — Vi äro nu rätt mätte och väl plägade, stor tack, stor tack!

Kon.: Mina goda vänner, den ene med den andre, tagen intet till misstycke, att min son haver eder hit till oss kallat, ty de svenska bo här på vårt land, och hava många skansar och byggningar till sina våningar, men till att sälja åt oss några varor, det finna vi intet; icke heller hava de något gott i förråd, som oss tjänar, att vi kunna få köpslaga

av dem. Om vi skola då nu gå åstad och slå ihjäl de svenske och alldeles utrota dem, eller om man skall låta därmed bliva. Vilket vi skola göra, vet man intet. Därför är jag glad att I kommo hit, att vi må vara till råds om detta ärendet. I officianter samt ock gemena, vad råd given I härtill? Vad skola vi göra med de svenska? De hava intet kläde (det är rött, blått eller brunt fris), intet hava de kettlar, mässing, bössor, krut, lod; ingen ting hava de som de vilja sälja åt oss; men de engelska och holländska hava allehanda goda varor.

Några av folk.: Vi på vår sida och de svenska hava intet ont emot varannan, utan vi hålla av de svenska.

Andra av folk.: Det vore så gott om man sloge ihjäl de svenska, ty de hava intet i förråd, som vi kunna få köpslaga av dem.

Andra av folk.: Varför skola vi slå ihjäl och utrota de svenske, de äro ju uti god vänskap med oss; vi hava intet att skylla dem; oförtövat få de hit en stor farkost eller skepp, fullt med allehanda goda saker.

Andra av folk.: Du talar väl och rätt; vi gemene man samtycka ock detsamma.

Kon.: Så skola vi då intet slå på de svenske och utrota dem.

Folk.: Nej, ingalunda, ty de svenske äro goda nog, och strax hava de här ett stort skepp fullt med allehanda sköna varor.

Konungens beslut: Ja, rätt så, vi alla landets folk infödda vilja älska de svenska; de svenska skola vara våra goda vänner; vi och de svenska och tyska skola alltid köpslaga tillhopa vad vi kunna

hava; vi skola intet kriga på dem och utrota dem. Och detta skall vara visst och sant, vare därvid!

Folk.: Vi alla samteligen ropa: ja, det skall så därvid vara visst och sannfärdigt. Nu resa vi då vår kos!

Kon.: Ja, I må nu fara! Vart ut dragen I?

Folk.: Till våra plantage-land.

Kon.: Jag förstår. Säden är nu fullmogen.

Folk.: Ja, visst är hon mogen.

Kon.: Nu, så faren då väl!

Och därvid fick det förbliva, från indianernas sida åtminstone.

Vad nu landet beträffar, som våra utvandrare köpte till sig, så funno de detsamma så härligt, och luften så ljuvlig av allehanda vällukter, att även deras skildringar dofta av förtjusning. De finna det vara en rätt lustgård i denna världen, och det övergår alla landskap i Europa och Amerika, uti lustiga och segelrika vatten: »Här äro sköna höga berg, nedriga dalar och andra friska vatten; varandes där allting skönt och härligt, att man väl kan säga, det Gud haver såsom tillika och på en gång, uti detta landskapet velat människan för ögon ställa ett konstigt extrakt och avbildning av hela världen». Träden äro uppfyllda med fåglar, vilka med sina rara färger och mångahanda stämmor utbredde skaparens lov.

Mera sansade och vetenskapliga källor meddela om landets naturbeskaffenhet på sak gående beskrivningar, ur vilka vi inhämta följande av de viktigaste omständigheterna.

De förnämsta trädslagen och örterna på orten voro: kastanje, valnöt, buxbom, mullbär, cypress, vinranka. Gamla bekanta träffade de i björk, tall,

och gran, asp, ask, lönn, lind, hassel, ek, hagtorn, men »med fast annor skönare och ljuvligare lukt begåvade än här i Sverige».

Av sädesslagen framstod majs eller turkiskt vete, av vilket bakas ett gott bröd, och brygges med humle ett starkt öl; det gav mellan 1 och 2 tusende (?) kornet, och mognade inom halv elvte eller tolvte vecka. Det växte med vita, röda, blå, bruna, gula och brokiga ax, planterades i fyrkant och kupades som humlen i Sverige.

De kristne odlade dock mest vete, korn, råg, havre, bovete, risgryn, ärter, bönor, pumpor, meloner och allehanda slags kryddor i trädgårdarne. Vattenmeloner överraskade med sin ljuvlighet, och en enda sådan frukt kunde skänka 3 kannor must.

Pungpepparn hade bruna baljor och var så stark att om man endast bröt en liten bit och kastade i maten, så fick den starkare smak än av någon annan peppar.

Viktigast av alla örter var dock tobaken, som odlades till utförsel. Hon såddes på plantsängar och utplanterades sedan i kupor på salpeterjord, växte så hög att hon stod en karl under armarna. Var månad avbrötos topparna, på det han icke skulle ränna i frö, utan skjuta många och frodiga blad. Vid skörden brötos bladen och sattes på käppar såsom än i dag att torka i ladorna.

Djurvärlden var än mer omväxlande och ny för våra nordbor. Där funnos, enligt våra landsmäns uppgifter, vilka vi ej hava rätt att betvivla (även om vi skulle hava våra anledningar), lejon, leoparder, pantrar, björnar, älgar, hjortar, bävrar, uttrar, sobel, mård, vildsvin, räv, varg, hare o. s. v.

Fåglarne visade lika mycket en bastardnatur av söder och nord, ty här funnos i den brokigaste blandning: svanor, gäss, kalkoner, änder, papegojor, hägrar, tjädrar, fasaner, hjärpar, starar, trastar, domherrar o. s. v.

I vattnen gingo de skönaste fiskar: makrill, storgäddor, abborrar, mört, sill, ål, lake, braxen och även ostron, hummer, kräftor, sköldpaddor funnos där i myckenhet. Någon gång förirrade sig även valfiskar och marsvin upp på strömmen.

Nötkreatur saknades ej, varken av stora eller små, och av de få par, som svenskarne medförde första resan, uppstod en avel, som snart tilltog i sådan skala, att av densamma vem som helst ägde att taga ur skogen, där boskapen gick lös.

Av jordens metalliska innandöme omtalas guld en gång hava framvisats av en indian, i ett mycket stort stycke, men det lyste och försvann med finnaren, som berövades livet av sina landsmän, därför att han varit på väg att röja hemligheten.

Om klimatets verkliga beskaffenhet få vi upplysning av en svensk ingenjör, som på stället gjorde iakttagelser och uppsatte dem i en skrift, som han inlämnade till regeringen, och varav framgår att det var väl tempererat och icke så tropiskt som man velat tro. Vintern tog sin början i November, stundom icke förr än i December, och slutade vanligen i mitten av Januari; den varade sålunda icke mer än högst 9 veckor, men kunde då vara likaså stark som i Sverige. Strömmen skulle därigenom hava burit ett tjockt istäcke, om icke havet brutit opp vad kölden frusit ihop. När sådant skedde, uppstod ett förfärligt brak, och ebben drog det ut med sig

till havs. Våren var mycket angenäm, icke med någon storm eller hårt väder, utan med sakta smått regn och klar himmel. Sommaren var behagligt varm; den värsta hettan inträffade i Augusti och September. Regn föll icke ofta, men när det kom, var det ofta i sällskap med åska, och detta i sådan hög grad att himmelen syntes stå i brand.

Här levde och blomstrade nu i ett lyckligt lugn en tid bortåt den svenska kolonien, och våra landsmän gjorde sig omtyckta och berömda av alla, (utom holländarne) för sina enkla seder och sin ärlighet, så att då sedan den bekante engelske kväkaren William Penn anlände dit för att kolonisera på nytt, han icke kunde underlåta att uttrycka sin stora aktning för dessa utvandrare. Han fann för sig ett godhjärtat, starkt och arbetsamt folk, vilka mera sökte sin nödtorftighet än överflöd. Det var även ett vackert folk, som hade en rikedom av vackra barn, så att i husen oftast funnos tre till fyra gossar och dubbelt så många flickor, ja, ända till åtta söner i en familj var icke ovanligt, och den stränge kväkaren hade knappast sett folk, som i nykterhet och arbetsamhet övergått dem.

De viktigaste platser svenskarne hade anlagt och befästat voro: Kristina skans, vid vilken en ingenjör utstakat en liten stad, som bar namnet Kristinehamn; Nya Göteborg, som guvernör Prinz låtit bygga, och under vars betäckning uppstod en liten sätesgård med lusthus, trädgård och sådant mer, vilken fick namnet Prinzhov, och på vilken plats de förnämste hade sina boningshus och plantager. Här i Nya Göteborg byggdes också en kyrka, vilken år 1646 invigdes, jämte närliggande kyrkogård.

Övriga platser voro: Uppland, Älvsborg, Vattenkvarnen, där säden förmaldes, Finland, där finnar bodde, Olof Stilles plats, som bar sitt namn efter innehavaren, vilken var en »friman», och som av infödingarne, vilka gärna trivdes hos honom, kallades den »svartskäggige mannen», av lätt anad anledning och därav att indianerna, som själva saknade skägg, funno detta underbart; Korsholms skans, Skärkilen, en skans av trävirke fylld med sand och stenar och försedd med palissader; Nya Forte, Kyperölandet där träkärl och båtar tillverkades. Emellertid hade holländarne med oblida ögon sett dessa svenskarnes befästade orter uppstiga, och flerfaldiga gånger knotat om sin gamla rätt till landet, vilken de aldrig ägt. Dessa oenigheter bilades då och då under hand, men år 1655 bröt striden ut i full låga. Holländarne kommo bara, utan vidare krigsförklaring, med 7 fartyg och flere hundra man, uppkastade förskansningar på stranden, och togo in det första fästet, varifrån de sedan anställde en formlig belägring på Kristina skans, vilken måste giva sig efter 14 dagars ståndhållande. Därpå nedbröto de husen, skövlade plantager och ihjälslogo boskapen, och lade hela nya Sverige under sig. Men denna glädje blev icke långvarig, ty redan 1664 togo engelsmännen både Nya Nederländerna och Nya Sverige, och senare bortskänktes landet åt den bekante William Penn, efter vilkens namn landet sedan kallades Pennsylvanien.

I många år hörde man icke vidare av de svenska utvandrarne, förr än de under Carl XI:s regering skrevo hem och bådo om att få präster och böcker över till sig. De omtalade också hurusom de fort-

satte att odla jorden, med vars avkastning de äro belåtna, samt leva efter de svenska sederna i mat och dryck; de hade rikligt med säd och vildbråd och mådde väl; deras hustrur och döttrar spunno både ull och lin, och många av dem vävde även; men själaspis saknade de. Carl XI, som var en gudfruktig man, skickade till ärkebiskop Olof Svebilius och befallde honom ordna saken, vilket denne också gjorde till allmän belåtenhet. Trenne prästmän, Rudman, Björk och Amén, skickades över till den lilla församlingen, där de blevo mottagna med stor glädje. En kyrka byggdes; den av prästen Campanius på indianspråket översatta Luthers katekes blev på Carl XI:s befallning tryckt och översänd, och lär än i dag ett exemplar av densamma förvaras i Filadelfia, vilken stad ligger på gammal svensk grund och inom sina murar innesluter samma svenska kyrka, som där byggdes i slutet av 1600-talet.

Holländarnes rivaliserande nybygge, som då hette Nya Amsterdam, är den nu välbekanta amerikanska staden New-York.

KAP. 6.

Ras-blandningen.

En av våra lärdaste genealoger har över svenska rasens bortblandning gjort några statistiska beräkningar från de personers nationalitet, som upphöjts i adligt stånd och blivit introducerade på Riddarhuset, och därvid kommit till resultat, som i sanning mer än annat bidrager till att förklara den brist på sammanhållning, den saknad av känsla för solidaritet, som man så ofta och än i dag finner hos svensken vid sidan av vördnad för det utländska. Han har funnit att av 100 grevar, som mellan åren 1625—1809 introducerats, endast omkring 20 varit svenska. Av på 1600-talet introducerade 110 friherrar voro blott 26 svenska, av 1,429 adelsmän före 1701 blott 690 svenska. Kommer härtill att namnen i rådslängderna under 1600-talet äro övervägande utländska, så bör man förstå huru fosterländsk den riktning kunde vara, i vilken de verkade, som hade övermakten vid de allmänna ärendernas avgörande under ett tidevarv, då riksdagsmännen endast sammankallades för att förhöras när regenten fann sådant lämpligt. Och regenten föddes och uppfostrades nästan hela tidevarvet igenom av utländska mödrar: Gustav II Adolf av Kristina av Holstein-Gottorp; drottning Kristina av Maria Eleonora av Brandenburg; Carl XI av Hedvig Eleonora av Holstein-

Gottorp; Carl XII av danska prinsessan Ulrika Eleonora. Man kan icke frånkänna denna omständighet ett stort inflytande, ehuru mera indirekt och omärkligt i sin gång, men visst är att regenterna hänsynslöst behandlade svenska landet som ett erövrat. Att folket ingalunda med glatt sinne följde sina Carlar och Gustaver i onödiga, orättvisa erövringskrig hava vi funnit och kunna bestyrka: dels genom de många kungörelser vi äga kvar, i vilka rymda knektar spela en viktig roll, dels i de underrättelser om skogsmännen i Småland dem domböckerna meddela, dels i de många uppgifter om svenskars utvandringar till främmande land vi ovan meddelat, ävensom om några utväg att skriva in sig i studentkåren, där de voro befriade från krigstjänst; och känt är att de stora slagen under trettioåriga kriget, mest slogos med utländska trupper, under svenska befälhavare. Vilket ofosterländskt sinne Kristina ägde, och med vilket öppet förakt hon behandlade allt svenskt, känna vi av historieböckerna. Huru svenska språket blandades upp med alla de levande och döda europeiska språken, så att det hart nära försvunnit, veta vi, och det kunde knappast räddas genom Stiernhielms fosterländska försök att dikta på ren svenska. Men denna kosmopolitiserande riktning gick ännu djupare ned till de arbetande folkklasserna, vilka så behärskade stadsnäringarne, att än i dag våra hantverkare äga sin terminologi, benämning på verktyg, arbeten, sedvanor från Tyskland, och till och med ävlas att tala varandra till på tyska språket. Icke ens allmogen kunde undgå detta utländska inflytande, då dess söner gjorde flerårig krigstjänst under utländska befäl, och den

missaktning de från sina rövartåg i främmande land hemförde för det fredliga arbetet, gjorde även sitt att alstra söndring och missnöje. Skotska, tyska och franska officerare adlades utan urskiljning och begåvades med höga befäl och jordegendom, och den svenske sjömannen fick tjäna under den mera sjöduglige holländaren. Alla större handels- och koloniseringsföretag drevos av utlänningar, ofta äventyrare, vilka kunde stampa guld ur den fattiga svenska jorden, där egna landsmän för drivande av sin rörelse knappast kunde få kredit på en koppardaler. Vi erinra blott om den italienske äventyraren, tiggarmunken, som grundade glasbolaget, rostockaren Carlof och hans bedrägerier med Afrikanska kompaniet, Palmstruch (av holländare född) och hans ryktbara bank. Häremot har man svarat att svenskarne vore ett lättjefullt, oföretagsamt folk, som icke skulle ha kommit ur fläcken om icke utlänningen varit, men därpå kan från andra sidan svaras, att svenskarne sökte utkomst, men icke lyx, och att denna senare genom en onaturligt uppdriven konstfärdighet i rika länder blivit dem påförd såsom uppmuntrande föredömen att utveckla och fullkomna råmaterialets bearbetning. De saknade således böjelsen till dessa sinnets njutningar, som konst och finare slöjd skänka; de saknade icke förmågan att framställa, det hava de sedermera visat.

Bland de mera direkta inflyttningarne, vilka lämnat ännu märkbarare spår efter sig, äro vallonernas och finnarnes. I Ardennerna, omkring de stora fabriksorterna Charleroi, Namur och Liége, hade vallonerna sina hem. De voro ett framstående folk, som bekände med hängivenhet den reformerta

läran. Redan i början av 1600-talet hade en mängd av detta skickliga smedfolk, som i sitt hemland ledo religionsförföljelse, inkommit i Sverige och slagit sig ner i Värmlands bergslag, där de infört förbättrade metoder vid järntillverkningen eller det så kallade vallonsmidet, samtidigt med att flamländare och tyskar vandrat upp till Hedemoratrakten i Dalarne, och där övat sin färdighet i smideskonsten. Efter den förra vallonska invandringen i Värmland skall man ännu hava minnen i släkters namn, bland vilka de mera bekanta äro Chenon, Durent, Gurney, La Montagne, Lochette; efter den senare i ännu levande släktnamn såsom Jedeur, Hülphers, Schultze, Steffens. Den större och egentliga strömmen av valloner insläpptes av De Geer och De Besche, vilka i de skogiga trakterna på Kolmården mellan Glan och Roxen upparbetat det gamla järnbruket Finspång. De kommo i hundratal dessa brunögda, svarthåriga fransmän, och de bildade, med sin starkt utpräglade rasstyrka, en stam som än i dag kan särskiljas i gränstrakterna av Östergötland, Småland och Västergötland, och deras efterkommande hava med sina namn så trängt igenom, att vi i våra dagar säkert känna igen dem som gamla bekanta, dem vi träffat på flera områden förut, och vi gå kanske dagligen om dem utan att tänka på annat än att de äro gamla svear. Vi nämna blott Allard, Anjou, Aschan, de Besche, de Brun, Cardon, Gauffin, De Geer, Giljuson, Qvarfoot, du Rietz, Schotte.

Denna förlust av dugliga arbetskrafter började emellertid väcka oro hos despoten Filip IV, som utfärdade förbud mot vallonernas utvandring. Men detta hade icke önskad påföljd, utan Gustav II Adolfs

uppmuntringar verkade i motsatt riktning. Och då man icke längre kunde gå öppet tillväga, använde man, som brukligt var, list. En värvning av soldater anställdes omkring Liége, och 1,000 man, av vilka 500 voro smeder, blevo utskeppade till Göteborg, varifrån smederna befordrades vidare till De Geers bruk Lövsta och Dannemoraverken. Det är vid dessa sista bruk man än i dag finner dem mest i deras ursprungliga rasegendomlighet, så mycket nämligen som de kunnat bevara. Av bekanta namn, som sedan i andra kretsar gjort sig kända äro: Baudou, Bayard, Bernard, Berndes, Boivie, Bonnivier, Bouvin, Bremer, Bure, Dubois, Elers, Fagot, Grape, Helleday, Hübenette, Kramer, Laurent, Lychou, Martin, Mineur, Pira, Porath, Possieth, Pousette, Sporrong, Uhr. Ofta bytte de dock namn eller översatte de dem, så att man kan få se både originalet och översättningen såsom Chasseur och Jagare, Pêcheur, och Fischer samt latiniserat Piscator. Jämte vallonerna kommo också holländare och flamländare: Blommert, Boom, van Bremen, Höijer, In de Betou, och även tyskar, såsom Eeckhoff, Finnemann, Stille, o. s. v.

I talspråket hava dessa gamla fransmän dock mestadels övergivit sina nationella tillhörigheter, ehuru man ännu dock lär få höra som tilltalsord g r a p e r och g r a m e r, grandpere och grandemère; i uttalet hava de ett släpande ljud med upplösning i diftong av vissa vokalljud, såsom å i aå. Inom yrkets terminologi äro dock spåren mest skönjbara. Järntackans namn g ö s är sålunda det franska g u e u s e; sovrummet l a b b y (l'a b r i); s y v é, en linnelapp, varmed man torkar svetten ur pannan, härstammar från s u e r, svettas; g u j o r, hantlangare

av goujat; turnej, arbetarnes tur att arbeta och vila; varje tur beräknas till 3 à 4 timmar.

*

För att uppröja de stora skogarne i Värmlands norra trakter, inkallade redan Gustav I och sedan Carl IX en mängd finnar. Men finnarne ansågo yxan vara besvärligare än elden, och så började de med svedjande att på sitt nationella sätt röja den urgamla timmerskogen, så att de erhöllo små lappar av odlingsbar mark. Skogen var den tiden icke mycket värd, och det var just ingen som gjorde anmärkning på de nykomnes sätt att gå tillväga. Men det kom en tid då svenska nybyggare anlände till trakten och själva ville njuta av den fosterländska markens alstringsförmåga. Då blev vänskapen icke långvarig, och finnen fick stryka på foten. Men van, som han var, att leva i ett erövrat land, mötte han våld med svek. Misstänksam och ondsint, drog han sig tillbaka för sig själv och ville alls icke veta av sina svenska bröder; han tillät inga släktskapsförbindelsers knytande; han bibehöll sina vanor och sitt språk, och har bibehållit dem, så att man än i dag kan få höra finska språket talas in i de djupaste finnskogarne. Här bodde han i sitt rökiga pörte, där eldstaden stod vid dörren, men skorstenen stod mitt i taket, och där ljuset endast fick tillträde genom några gluggar, vilka täpptes med träluckor. Blev han rikare byggde han sig en svensk stuga, och där kunde han hava en viss grad av lyx. Gröt var hans förnämsta föda, men tobak försmådde han icke; sina näverskor gjorde han själv och sin bastugång bortlade han icke i det främmande landet. Något in-

flytande på den svenska rasen utövade dock icke dessa invandringar; ett sådant har man först märkt i senare tider, då svenskfinnar kommit över till Sveriges huvudstad, och genom duglighet uppsvingat sig till höga ämbeten och värdigheter i statens tjänst. Mycket större och ingripande i svenska nationens utveckling har erövringen av de danska provinserna Skåne, Halland och Blekinge varit, så att man vid en blick i statskalendern kan se vilken betydande del både av representantkamrarne, konungens råd och statens ämbetsmän, som nu utgöres av för detta danska undersåtar. Sammansmältningen åvägabragtes till huvudsakligaste delen genom inrättandet av Lunds universitet, men att den ännu icke är på långt när genomförd, kan man döma av den mer eller mindre utpräglade avoghet (eller avund?) mot allt »uppländskt» som ännu i dag stundtals bryter fram hos skåningen, vilken för övrigt helst vill vara en nation för sig.

Slottet, herrgården och bondstugan.

KAP. 1.

Slottet.

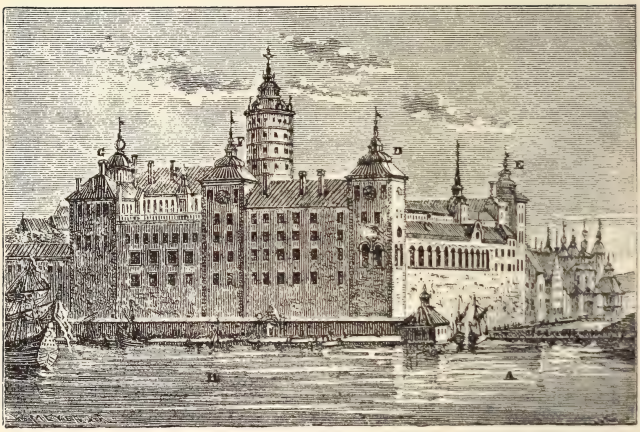

1. Stockholms slott.

Stockholms slott, sådant det före branden 1697 stod kvar, innehöll i sig en hel byggnadshistoria och kunde led för led visa en utveckling från det första tornet kärnan, försvaret med dess adelshus omkring kärnan åt slottsbacken, och dess förborg åt norra strömmen. Femtonhundratalets italienska smak hade visserligen utplånat alla spår av medeltidens gotik, men tornet höjde sig ännu, ehuru visserligen betyd-

ligt påbyggt, över den väldiga byggnadssamlingen såsom en medeltidsborg, skyddande vasatidens i fyrkant och med hörntorn byggda längor. Allt detta var ämnat att rivas och efterträdas av ett alldeles nytt, utan något sammanhang med svensk utveckling, och det italienska palatset, som i sitt hemland låg vid den låga sjöstranden eller bildade fil åt en gata, tornades nu av en utlänning (Tessin) upp på det höga berg, där den gamla borgen legat. Framsidan var redan uppe, då slottsbranden gjorde rent hus och statskuppen (Carl XI:s) med den personliga nycken bryter med det förgångna och reser ett romerskt hotell i kolossala former på den avbrända tomten av Sveriges konungaborg.

Vi skola nu med vederbörlig hjälp av gjorda föregående forskningar söka ur askan uppliva denna stolta byggnad, sådan den såg ut före branden och sådan den då stått mest hela århundradet igenom. Vi vilja då först från exteriören taga en översikt över byggnaden, med den mångfaldiga användning, dess talrika våningar äga, och börja med de tvenne yttersidor, som vetta åt strömmen, den norra (A) och den östra (B), varande vyen tagen från Blasieholmshamnen.

I tornet E och utåt fasaden till de stora rundbågsfönstren äro några av de kungliga rummen, vilka sedan sträcka sig om hörnet åt stadssidan. I rummen under de kungliga, där rikskansliet fordom varit, bodde tid efter annan riksmarskalken och överståthållaren samt drottning Kristinas franske läkare Bourdelot m. fl.

Utmed strömmen nedanför fasaden A lågo förr träbyggningar för hovbagaren, slottssnickaren och

tvättstuga jämte en bod för snickarens materialier. Hit förde en bro från Helgeandsholmen, men ingen port (om icke någon lönnport eller mindre vattenport) öppnade här ingång till slottet. De som kommo från norr och skulle till staden fingo antingen gå den gamla Norrbro, som drog sig i riktning från mynningen av Malmtorgsgatan över Helgeandsholmens västra del och fortsatte över södra strömfåran till ungefär nuvarande Mynttorget, där Norreport öppnade väg till staden, eller ock kröka om hörnet vid tornet D och gå in på Skeppsbron. Där just i hörnet stod ett stenkök, som förr brukades i kröningstider, men nu hörde under arkliet, och i vilket stöptes muskötkulor.

Under slottskyrkan och hela fasaden lågo stora källare, i vilka förvarades de grönsaker, som kommo från de kungliga trädgårdarne. Under slottskyrkans kor låg arkliet i botten av tornet D. De höga rundbågsfönstren på fasaden höra till slottskyrkan, vilken sträcker sig med sitt högkor in i tornet D. I samma torn ovanpå slottskyrkans kor låg papistkyrkan, där katolsk gudstjänst förr i tiden hölls. Ovanpå slottskyrkan över takets brytning går det vindsgalleri, som kallades »gröna gången», i vilket diverse husgeråd förvarades. Ovanpå papistkyrkan lågo tre rum, vilka begagnades till samma ändamål som förbemälde vindar. På fasaden B mellan tornen D och F ligger balettsalen, vilken troligen gick igenom de två översta våningarne, och där baletterna och teaterpjäserna av Stiernhielm och andra hovskalder kommo till uppförande. Under denna sal låg rikskansliet, vilket upptog rum även in i tornet F. Under kansliet låg krigskollegium och kommerskollegium, under vilka

överståthållaren hade sin våning. Tornet F innehöll även förmaket till rådkammaren, som låg innanföre mellan smedjegården och stora borggården, samt rum där målningar och bildhuggerier förvarades. På fasaden mellan tornen F och C var överst en altan, från vilken man kunde se ner på smedjegården där fängelserna lågo. I översta våningen låg konstkammaren, där åtskilliga rariteter voro förvarade. Under konstkammaren låg riksarkivet, och under detta det gamla arkivet, där de gamla riksens handlingar ligga inne.

Om tornet C meddelar icke vår ledsagare någon underrättelse, emedan det vid tidpunkten för hans skildring var nerrivet.

Dessa två fasader omsluta den stora borggården, som vi känna i det närmaste från det besök vi därstädes gjorde under förra tidevarvet (fig. 76, band I). Hundra år synas icke hava medfört stora förändringar, och det hela är sig ganska likt, utom att rummen blivit något olika använda.

En livlig, målande och betydelsefull bild av hela denna centralisering av konungamakt, lagskipning, förvaltning, undervisning, religion, lärdom, sköna konster, giver oss den interiör av stora borggården, som vetter åt väster och som finnes praktfullt återgiven i Dahlberghs Svecia. Till vänster kungliga personligheten; den lilla dörren i förgrunden leder upp till de kungliga boställsrummen; i samma flygel har familjen lokaler för sin lekamliga och andliga spis; från köket synes ett tåg med hovjunkare och munskänkar, vilka under servetter bära anrättningar till den kungliga taffeln; fondväggen innesluter överståthållarens våning, kommers- och krigskollegium, rikskansliet, balett-

salen; i hörnet i högra flygeln ligger rådkammaren; hitom denna synes en stor grann trappa, vilken leder

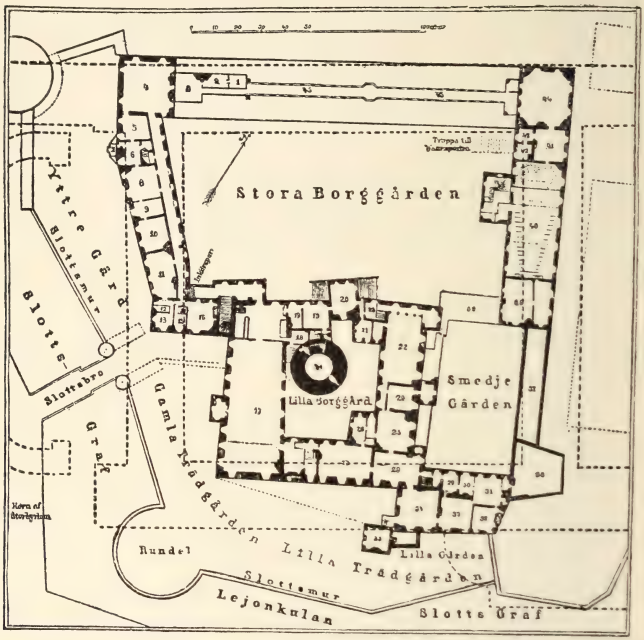

1—11. Kungliga boningsrum.
12—16. Husgerådskammare.
17. Rikssalen.
18. Skänkkammare.
19—21. Hovmarskalken, riksmarskalken m. fl.
22. Gamla matsalen.
23, 24. Drottningens kammare.
25. Lilla matsalen.
26. Kammarjungfruns.
27. Första förmaket till vakten.
28. Andra förmaket.
29—35. Kungliga boningsrum.
36. Under byggnad.
37. Altanen.
38. Förvaringsrum för målningar.
39. Altan mellan förmaket och matsalen.
40. Balettsalen.
41—45. Husgeråd.

Detta i översta våningen; vad som befanns i de undre kan av det föregående lätt utfinnas.

närmast upp till en öppen veranda kallad trumpetargången, innanför vilken ligger räntekammaren och lilla rustkammaren. Går man högre upp träffar man riksmarskalken eller hovmarskalken, vem det nu kan vara, som för tillfället har bostad där; men går man till vänster kommer man till fatburen och silverkammaren samt till gamla matsalen, vilken synes haft en otjänlig plats så långt bort ifrån köket. I trumpetargången synas musikanter, som traktera trumpeter och pukor, troligen i samma syfte som våra vakter, då de se en kunglig person, och en sådan måtte den vara, som kommer ut på rikssalstrappan i höger förgrund och synes ämna sig till någon av de granna täckvagnarne, som hålla på gården.*

Dessa äro de betydelsefullaste partier av det gamla slottet, vilket icke så mycket var en kunglig boställslägenhet, som en hela regeringssystemets härd, en miniatyrbild av staten; den var i sig mera demokratisk, ty den var icke uteslutande ett tempel åt konungamakten, ty när blicken lyfte sig upp mot den högt belägna borgen, såg den icke allenast kungen utan även: rättvisan, den ordnande ämbetsmakten, lärdomen, konsten, religionen; men högst över dem allesamman reste sig tornet, som bar Sveriges gamla vapen tre kronor, och överst över alltsammans jordgloben med korset.

* Den, som vill ha en klarare föreställning både om rummens indelning och läge, må studera vidfogade grundplan, vilken även giver ett begrepp om det nuvarande slottets förhållande till det gamla.

KAP. 2.

Herrgården.

(Vid slutet av århundradet.)

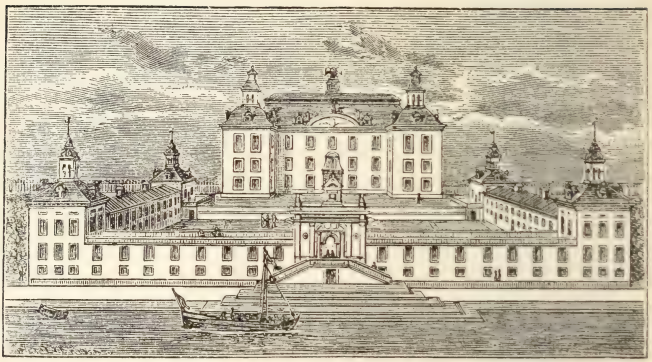

2. Herrgård.

Samtidigt med att landet ruinerades av de utländska krigen, hemförde det högre krigsbefälet ofantliga rikedomar, dels i kontanta pengar, dels i värdesaker, vilka de »erövrat» i främmande land, och varmed de nu byggde och inredde sina palats i huvudstaden och på landsbygden. Stockholm förskönades sålunda med ståtliga byggnader sådana som De la Gardieska palatset, Sparreska (sedan Änkhuset) vid Hamngatan, Bondeska vid Riddarhustorget (nuvarande Rådhuset). Bäst visar sig dock det furstliga livet i all sin härskarprakt ute på landsbygden, där

den hemkomne generalen och statsmannen tillbringar sina somrar, och där han uppträder lika ståtlig och allsmäktig i sitt grevskap som en medeltida feodalherre. Hos honom träffa vi all tidevarvets lyx, visserligen främmande och införd, alla bohagets nyheter, jordbrukets förbättringar och hushållets framsteg; det är därföre vi hellre söka upp honom på hans lantgods, där vi kunna på nära håll få se de verkande krafter, som kunna hålla uppe en sådan konstgjord och därföre snart ramlande rikedoms- och ämbetsaristokrati.

Vid en insjö mitt i ett bördigt landskap låg huvudbyggnaden på en höjd vid stranden; huset är byggt i den italienska smaken och består av tre våningar; framför detsamma ligger borggården omsluten av trenne lägre paviljonger eller längor, vilka utgjorde ekonomibyggnader. Här nedanför låg båthamnen, vilken bildades av tvenne pålbyggda hamnarmar med sjöpaviljonger. Slottet omgavs närmast av en djurgård och en trädgård.

I bottenvåningen, om vi skola börja med ett besök i stora byggningen, har greven och grevinnan sina enskilda våningar, och i mellanvåningen ligga statsrummen. Greven har på nedra botten för egen räkning: matsal, förmak, audienskammare, sängkammare, studerkammare och skrivkammare. Om vi så inträda i matsalen finna vi före oss ett stort högt rum med gipsat och målat tak och parkettgolv; väggarne äro klädda med gyllenläder i blå botten ovanför panelen, som numera icke räcker mer än en halv manshöjd över golvet; femton stolar med höga ryggar och klädda med trip äro placerade omkring väggarna; vid en yttervägg, mellan fönstren, står en större län-

stol, ovan vilken är spänd en himmel av röd blommig atlask med sammetskappa och fransar; ett ovalt bord med rund fot står framför länstolen; vid ett fönster har en spinett på fyra vridna fötter med kulor under sin plats; ett skänkskåp med dubbla rum och ovanpå detsamma ett slagur fullborda den dagliga möbleringen;

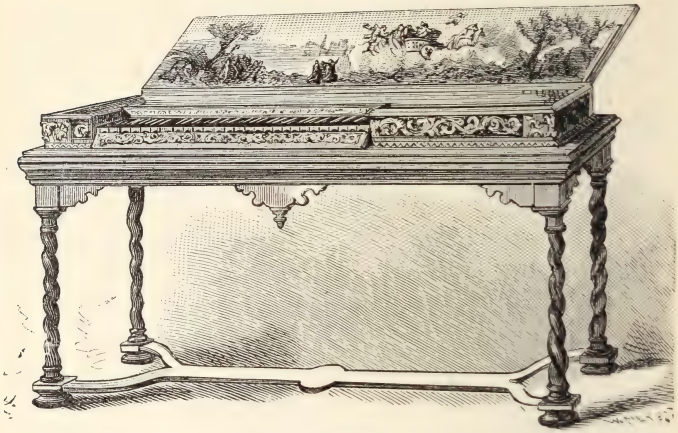

3. Spinett.

i taket hänger en ljuskrona av mässing och i väggarne sitta drivna ljusarmar med plåtar. Spiseln har ännu sitt gamla utseende och öppnar ett ansenligt gap, men har egentligen fått stanna kvar som prydnad sedan kakelugnen gjort sitt inträde.

Mitt på golvet och med ena kortändan framför länstolen under himmelen står stora matbordet dukat. Det är täckt med en duk av damask dräll, vävt i mönster med scener ur trojanska kriget; servetterna äro av samma vävnad; småborden äro överdragna med dukar av dräll i mönster av jägare, skepp o. d., eller av rosendräll, holländsk, schlesisk, livländsk dräll

i rut- eller tärningsmönster. Servisen består delvis av silver, men fajanserna och glaset intaga nu en framstående plats: den blå och vita Delftfajansen samt den kornblåfläckiga Nevers-fajansen giver en lysande anblick, där den uppträder i form av fat, tallrikar, skålar, saltkar eller krus och kannor; glasen äro talrika och av lika många slag som dryckerna; pokaler med lock, ritade med figurer eller namnchiffer; gröna

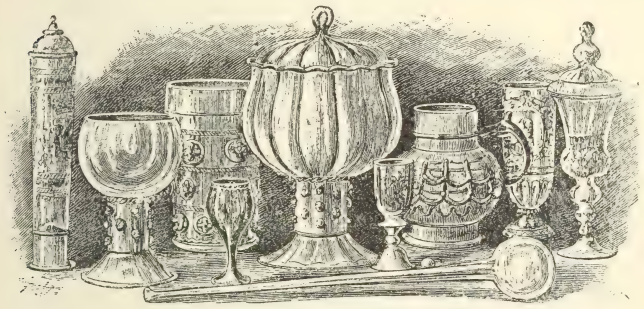

4. Glas.

remmare med påmålade vapen och namn; ölglas, räfflade, med eller utan lock; vinglas, krusade, förgyllda, ritade o. s. v.

Vi gå vidare genom förmaket och audienskammaren och stanna i grevens sängkammare. Denna är klädd med franska tapeter med bilder av efter lokalen avpassat innehåll; sängen är försedd med sparlakan av grönt damask; himmeln av grönt rask samt sängpallen klädd med kläde i samma färg; bolstrarne äro stoppade av dun med överdrag av hollands var, kuddarne av dun med engelskt blårandigt var; örngotten av halvsiden, blommerat tyg och röda taftsöverdrag; lakanen äro av klosterlärft samt med höga spetsar runtomkring; täcket är av siden och stoppat.

Detta är nu en enkel vardagssäng, men uppe i storvåningen finnas andra, vilkas prakt är ofantlig, och av vilka en särskilt framstår: »sparlakan till en fransysk säng av silvermor och silkes- och guldblommor; tolv våder med guld- och silverknytning, allt omkring; kappan av samma slag med hög guld- och silverknytning nedan, och smalare ovan, allt underfodrat med röd taft, röda silkes- med guld bemängda fransar och crepiner kring kappan, röd tafts-himmel med dito knytning omkring, överdragna knappar och plomatier, övertäcke och bakstycke av rött silvermor och en tums bred silver- och guldknytning kring ett litet bårdtäcke ovanpå av samma slag som sparlakanet på tre sidor med broderat tyg och fransar».

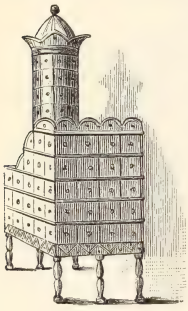

5. Kakelugn.

Rummen bredvid äro grevens studer- och skrivkammare. Här äro väggarne klädda med »gemena randiga tapeter» av lärft; väggfasta bokskåp med fönster, ett brevskåp med gallerverksdörrar, några bord och stolar, ett kabinett (litet skåp med lådor på höga fötter) med utskurna bilder på dörrar och lådor, några hyllor en vilosäng (soffa) med ett gammalt sidentäcke och en madrass, utgöra hela inredningen. Den nyaste litteraturen ligger här framme på borden: det är de första delarne av Rudbecks Atlantica, som nyss gått ut att förvåna världen; Lucidors Helicons Blomster, ryktbara för den process de framkallade; några nummer av Posttidningen, predikningar, personalier, kungliga förordningar o. s. v.

Vi lämna grevens rum för att taga en blick

över grevinnans. Hennes matsal är i det närmaste lik grevens, men där finnes ett skåp av furu med bilder fram uppå samt med de grevliga vapnen och innehållande en myckenhet vävnader: lärft i stora stuvar, canifass, damask, atlask, sparlakan av gult och rött sars, dylika av purpurfärgat silvermor, sidenmor, av taft, sammet, röd och grön plys, bordtäcken, himlar o. s. v.

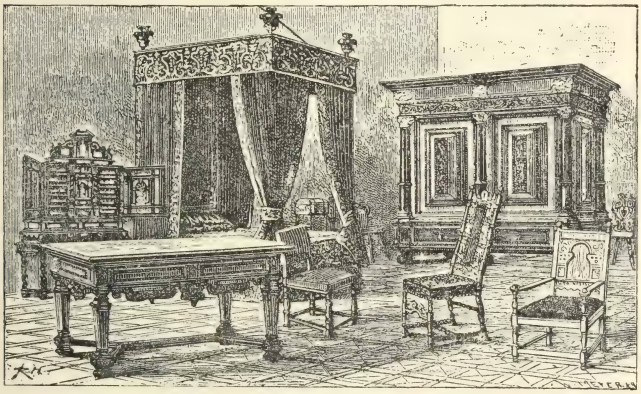

6. Möbler.

Bredvid matsalen ligger fröknarnes kammare, vilken utmärker sig genom en förtjusande färgverkan; väggarne äro klädda med vitt gyllenläder, vilka bilda en kraftig bakgrund mot spegeln i dess svarta ram och de mörka möblerna; ett schatull av ebenholz med sköldpadd och pärlemor; ett japanskt lackerat bord, två tabletter (atenienner) av lackverk med uppbundna silkelister; länstolar, karmstolar och taburetter.

Grevinnans sängkammare, som stöter intill, erbjuder intet anmärkningsvärt i möbelväg om icke natt-

bord, nattlåda och avdelningsskärm; i audiensrummet anträffas en gengångare från förra tidevarven: kistan, som nu utträngts av skåp och kabinett; till pigornas förmak har fållbänken blivit förvisad. På sådant sätt gick det med möblerna, vilka ifrån pigkammaren vandrade under auktionsklubban ut bland bönderna, där de sedan tjänade som modell åt bysnickaren, vilken förenklade dem och därigenom gav upphov åt dessa i bondstugorna uppletade möbler, vilka tros härstamma från »forntiden».

Som praktvåningen en trappa upp, vilken står öde i avvaktan på förnäma gäster, icke kan bidraga till att öka vårt vetande om det dagliga livet, emedan rummen där äro överlastade med hopad utländsk lyx, lämna vi slottsbyggnaden och träda ut på borggården, varifrån vi ställa våra steg till vänstra flygeln, som till största delen upptages av badstugan med dess tillhörande rum. Badning ingår ännu såsom en viktig beståndsdel av livets nödtorft och är nog av nöden då kroppsrörelser, jakt, ridning, äro herrarnes förnämsta sysselsättningar och de åtsittande kläderna och de stora stövlarna bidraga till utdunstningens hämmande. Det är också ett departement för sig denna badinrättning. Själva badstugan är beklädd med lärft, och upplyses av lampetter från väggarna; tvenne pannor och åtta bäcken förse badet; de angränsande tre badkamrarne äro väl inredda och försedda med stolar, bord och sängar; men därjämte finnas en matsal och ett förmak, så att man skulle vara böjd att tro det baden vid sidan av sin hälsosamma uppgift ännu haft kvar den gamla att vara ett nöje, i vilken tro man stärkes om man läser Linnés resa i Västergötland i början av nästa århundrade. Där skildrar

han nämligen en badstuga på en herrgård, vilken var anlagd efter romerskt mönster och i sådan stil, att man skulle våga betvivla det rent sanitära ändamålet. Som byggnaden var uppförd av Bengt Oxenstjerna och är avritad i Dahlberghs Suecia, må den anses höra till 1600-talet och här beskrivas. Denna präktiga byggnad var nämligen indelad på romerskt sätt i tre avdelningar: frigidarium, caldarium och tepidarium. »Frigidarium var en sal med ljusa fönster och lateral-pelare, vilka pelare tillika med själva väggarne voro inkrusterade med grus och skimrande mica av åtskilliga couleurer, till anseende av målningar, som föreställde palatser och prospekter; taket var innantill gjort som ett valv, och även inkrusterat lika som väggarne. Golvet var lagt med vit och svart marmorsten. Detta rum var det kallaste. Caldarium eller själva badet och hetaste rummet var en kammare innanför frigidarium, mycket hög och inuti åttkantig. Fönstren lyste endast fram överst på sidorna under själva valvet. De åtta sidorna av rummet bestodo liksom av en garderobe, av vilken vardera var med dubbla säten, det ena över det andra. Vid dessa säten voro små luckor på sidorna, som kunde öppnas att släppa fram värmen. Men varannan av dessa åtta sidor voro inkrusterade av glänsande stenar: glans, kjes, kvarts, musslor, snäckor liksom grottor, i vilka nederst avlånga kopparkärl sattes, att emottaga varmare och kallare vatten. Taket var byggt som ett valv, överallt täckt med kristaller samt långa och genomskinande stenar, som liknade istappar och stalaktiter. Golvet, som var lagt med svart och vit marmor, hade mitt uti sig en åttkantig avsättning, som gick neder; denna var omgiven med åtta pelare och ett

lågt espaille, inom vilket de nakne begötos och avsköljdes med vatten som på detta långa marmorgolv samlades till centrum, och försvann under fötterna; men de låga pelarne, som instängde detta sköljerum, slutades med runda huvuden eller knappar, vilka avtagne, inblåste den värman i rummet, av vilken det uppvärmdes. Tepidarium var en kammare inom frigidarium, och jämte caldarium, som emottog de varma gäster utur caldario att här bättre torkas och

7. Kannor, krus och bägare.

att kläda på sig kläderna. Denna kammare, som var klädd med turkiska gyllene skogstapeter, hade allenast ett enda åttkantigt fönster på ena sidan, vilket insläppte dagen; på den mitt emot stående sidan var en åttkantig spegel, av lika skapnad och storlek som representerade i detta skumma rum allt vad som skedde utanföre. I nedra våningen var ett valv med en reverbere-ugn, som utanför huset eldades, men sedermera tillsluten, insläppte all sin värma i rummet, varifrån värmen genom rör insläpptes efter behag till det ovan uppå byggda caldarium och genom detta undra rummet nedlupo kanaler som avförde det vattnet, som uti caldario var utgjutet.»

För att nu återvända till vårt slott, så lämna vi badstuflygeln och gå över borggården för att taga en kort blick över den högra flygeln. Här finnas gästrum i överflöd mer eller mindre väl inredda; här är kansliet, kontoret, målarkammarn, prästkamrarne, pagekammarn, fältskärns, apotekarns, köksskrivarns kammare, »fruntimbrets kammare», silverkammaren, ingenjörens, hovmästarens, hovjunkarens, livknektens, amptmannens kammare samt

8. Husgeråd av silver.

köken. Om vi skulle ett ögonblick uppehålla oss först i herreköket och få kasta ett öga på de anrättningar, som där tillredas för herrskapets bord, så ha vi fått en ungefärlig föreställning om matlagningen vid tidevarvets mitt och utgång. Det bastanta och det kryddade synes här vara det rådande, men man har sedan förra tidevarvet börjat ersätta kryddorna delvis med örter ofta av egen köksträdgård. Paketten, numera buketten, är en oundgänglig artikel och garniturerna äro i bruk; den förra göres av en skiva fläsk med johannislök, timjam, nejlikor, persilja, lagerbärslöv, vilket bindes tillsammans med en tråd; de senare eller garniturerna äro: pistacier eller

mandel, citron, pomerans, oliver, kapris, stekt persilja. Som vi betvivla smörgåsbordets tillvaro, börja vi med soppan och stanna vid en sådan av fisk: sutare, mörtar (eller gäddor) äro kokade i vatten med en bukett och lök späckad med nejlikor. När detta kokat i två timmar silas soppan och delas i två grytor; i den ena lägges champinjoner och får gå genom durchslaget med cullis (köttextrakt med pistacier eller mandel, bukett och salt); av den andra grytan silar man med mandel och hårda äggulor och begagnas detta till drottningsoppa, vitsoppa o. s. v. Sopporna synas vara direkta avläggare av såserna, och man skall ha svårt att bestämma gränserna för dem båda. Oxsteken blev icke så lättvindigt avfärdad som nu för tiden; först skulle han ligga ett dygn i marinad, det vill säga i vitt vin, citron och en bukett, varpå han späckas och stekes; när han är stekt skäres därav några skivor, som intet komma att synas, och läggas de i stekt mjöl, en bukett, salt, peppar, champinjoner, kapris etc.

Att vildsvinsstek späckas med fint fläsk förvånar nog; att man lagar kraftsoppa av rapphöns tillsammans med kapuner, får och kalv, vilka instängas hermetiskt i en kopparflaska och kokas tolv timmar, förefaller oss som överflöd; att man garnerar en enkel kalvfjärding med champinjoner, ostron, kalfrits och stekta duvor, synes något bakvänt; att man på simpel kabeljo offrar bukett, citron, smör, stekt mjöl, kapris, anjovis, ostron (!) röjer dålig smak, men att man imiterar skinka med stötta ålar och sutare insydda med en hop kryddor, är bortkastad möda, för att icke tala om sådana omständigheter, som att späcka lax med fläsk och lägga nejlikor på sparris. Alltför in-

vecklade äro pastejbageriets hemligheter för att vi skulle vilja inträngа i dem. Konfektbageriet är ett apotek, som icke skyr att parfymera med desman, att färga med cochenill (ett slags bladlöss). Glädjande är däremot att se husslöjden i köket. Man samlar champinjoner, musseroner, och torkar murklor på tråd; man plockar törnrosblad och begagnar till konfekt; men störst och vackrast är den svenska vintillverkningen; hallonvin, smultronvin och körsbärsvin beredas hemma; björklag och tallstrunt hemföres från skogen och finna sin användning.

Men nu är klockan 11 och trumpetaren blåser upp till folkets middagsspisning i fatbursköket; det är stor brådska, ty den som icke passar tiden blir utan mat, det vet nog folket, ty spisordningen är anslagen på väggen och har ganska stränga bestämmelser. Nu läses till bords, och den som icke deltager, han böte en halv daler smt till de fattiga, om han är vuxen, men är det en pojke, får han tre rapp av salsknekten eller slottsvaktmästaren; tyst och stilla går måltiden sin gång, och den som väsnas kommer i tornet eller mister rygghuden, en gammal kvarleva från gårdsrättens tider; är någon missnöjd med maten får han icke bryta ut mot dem, som betjäna vid bordet, ty de ha icke lagat maten, utan han skall klaga för hovmästaren. Vad anledningen till befarade klagomål beträffar, så kunna vi icke döma därom från spisordningen, vilken uppgiver persedlarne i klump. Vi finna av en sådan adelig spisordning för folket uppgivet 1½ kaka bröd om dagen, 1½ tunna malt om året; under den tid korna icke mjölka, bestods måltidsdricka 1 stop om dagen till gröten om kvällarna, och då rovor och kål icke hade

sin årstid, bestods ölsoppa. I andtiden fick varje man kallskål om morgnarne, eljest bestods mest grynmat, strömming, torrfisk, ärter. Smör förekom endast en gång i veckan, 1/3 mark på person, och kött endast en gång i veckan. Om helgarne vankades öl, fläsk, bättre bröd, brännvin och färskt kött.

Efter att nu hava skådat oss omkring inomhus på herrgården, skola vi taga en tur nere i träd-

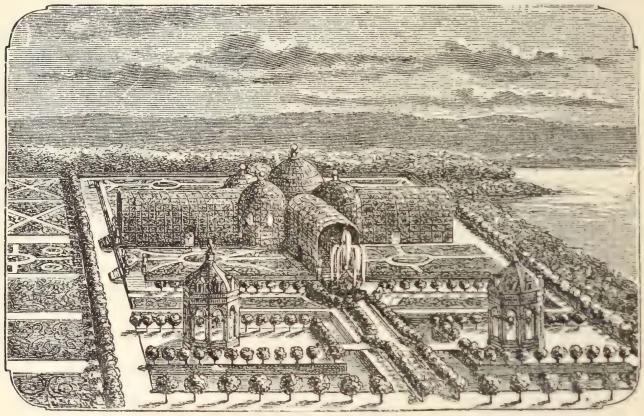

9. Trädgård.

gården och där finna vilka framsteg trädgårdskonsten gjort på det sista århundradet. Det som först slår betraktaren är icke den mångfald av rara växter, som här finnas, utan den besynnerliga form träden antagit; det finnes nämligen obelisker, pyramider, parasoll; ritningarne eller blomsterparterrerna äro lagda i form av musslor, snäckor; häckarne äro planterade och klippta perspektiviskt och uppställda som kulisser. Detta är den franska trädgårdskonsten sådan den uppfanns av Ludvig XIV:s trädgårdsmästare Le Nôtre. Men trädgården är avdelad i blomstergård, kökträd-

gård och frukt- eller egentlig trädgård. I blomstergården eller lustgården är det vi huvudsakligen återfinna det egendomliga i trädgårdskonsten. Mellan kvarteren gå här och där långa spaljergångar, vilka i skärningarne bilda lusthus. Dessa häckar, som mestadels göras av buxbom, tillkomma så att man första året avskär trädet en aln från marken och sedan år från år kvistar och binder intill spaljeret. Där man icke har täckta gångar, utan vill hava häckar, brukar man krusbär, vinbär, berberis, rosor, liguster och i hörnen syrener. Statyer av gips eller bly omväxla med järn-, bly- och fajanskrukor på postament; fontäner, ofta med rika bildhuggeriarbeten, karpdammar med svanor, volierer fägna ögat, oaktat all onatur. Blomstersängarne bära snart sagt de flesta av våra kända blommor, om de också kanske icke hunnit så långt i prakt genom förädling. Här finnas: adonis, tusensköna, ringblomma, vilken numera uppträder som ogräs i trädgårdarna, riddarsporre, convolvulus, indiansk krasse, vallmo, ricinus, saffran, tulipaner, narcisser, hyacinter, liljor. I kistor, baljor och hus drivas rarare blomster såsom aloe, jasminer, nerier, myrten, anemoner, nejlikor, fikus, cypresser och vissa andra, som numera hava vant sig vid klimatet.

»Köks-gården är den nyttigaste, och därföre nödigast att en hushållare begynner med honom, att jämte födan och profiten han där utur drar, kan efter handen med större nytta och gagn anlägga de andra», säger vår trädgårdsmästare, och vi måste väl tro honom, om ock några av hans råd och anvisningar för odlaren kunna förefalla oss något misstänkta, såsom då han anbefaller att det som intet skall skjuta i frö måste sås i ny, men det som skall bära frukt, i

fullmånan. Köksgården har han emellertid indelat i tre avdelningar efter de tre slags alster han odlar: rötter, blad- och skalfrukter. Av rötterna har han icke mindre än aderton slag, vilka alla äro gamla bekanta för oss, såsom: morötter, palsternackor, rovor, sockerrötter, rättikor, rädisor, pepparrot, lök; andra åter nyheter för tidevarvet, såsom tartufeln (solanum tuberosum) eller jordäpplen = potatisen, vilken vi således finna i århundradet före Alströmers, ehuru blott i trädgårdarne, och trädgårdsmästaren förstår redan att den växten fordrar sandjord, och att den sätter flera rotknölar, om man bryter stjälkarne ett par gånger om sommaren.

Av bladkryddorna känna vi nog saladsväxterna lactuca och portulaca; sparris (jämte dess surrogat de unga hummelskotten), krasse, persilja, selleri, och kålarterna. I stället för spenat begagnar man ännu dess stamfader molla (atriplex) ehuru i något förädlad form.

Till skalfrukternas värderade klass räknar vår mästare meloner, pumpor, gurkor, turska bönor, ärter, lins, vilka han förstår i hög grad att odla. »Svampar av allehanda slag kan man finna i skogen bättre än de i trädgårdar, dock kan man hava dem där med», säger mästaren, och anbefaller till deras odling följande enkla metod: lägg en färsk ströbädd, kasta på på den allehanda avskrädda champinjoner, riskor, pfifferlingen (pepparlingar), paltzen, pöltsor, eller också vatten varuti sådana hava blivit sköljda, så växer där svampar upp.

Trädgården är ett praktstycke i anläggning, vars make vi få söka i våra dagar. Att ympa och okulera aprikoser och persikor äro kända saker; kastanjer och

valnötter, äpplen, päron, plommon, äro så långt komna i odling att man redan har en mångfald varieteter. Men vi hava nu kommit till utkanten av inägorna, och kunna genom en liten plankport komma ut i Djurgården, där dovhjortar och vildsvin hållas instängda och i beredskap till de höga herrarnes förnöjelse; vi se över hägnaden ner till den i stor stil byggda ladugården och över de vidsträckta åkerfälten, svedjorna och skogarna, men vi stanna nu för att i nästa kapitel träffa landsarbetaren, bonden, i sitt hem och ute på marken.

KAP. 3.

Bondstugan.

Först i detta århundrade får man verkligt pålitliga underrättelser om allmogens seder, levnads- och byggnadssätt. Om under föregående tidevarv man haft som regel att bygga ett hus för varje rum man behövde, så visar sig numera en benägenhet att lägga de hus bredvid varandra, som närmast hörde tillsammans. Sålunda flyttades först det förr ensamt stående loftet till sparrastugans, storstugans ena gavel, där förstugan var belägen, vars dörr sålunda drogs in under loftet, som ännu bibehöll sin skunk eller framspringande veranda och vilkens trappa flyttades in i förstugan. Sedan flankerades den andra gaveln av ett annat hus, som kallades bakhuset, till vilket ingång ledde genom en lönndörr från själva stugan. Bakhusets nedre våning, av ett enda rum, begagnades som visthus; övre våningen, indelad liksom loftet i flere kamrar, användes som sovställe.

Tätt intill mangården låg vedkastet och brunnen, ur vilken vattnet vindades upp med en vinda, en lång stång med klump i ena ändan, vilande i ett klynnigt trä. På något avstånd från gården lågo fähusen, ovanpå vilka höet förvarades på rännet eller skullen. Bredvid fähusen lågo sädesladan och logen. Vid större gårdar förekom även stallet för hästarne. Redskapen, vagnar och slädar förvarades i bodar. Mans-

byggnaden täcktes med näver och torv och uthusen numera stundom med halm.

Vad själva storstugans eller sätesstugans inredning angår, så har den i det väsentliga bibehållit de gamla tidernas anordning med de förändringar likväl, som ett tilltagande välstånd och en genom de lättare förbindelserna ökad samfärdsel med städerna kunde medföra. Det är icke med konstruktioner utan efter ögonvittnes meddelande vi kunna taga en sådan stugas inre i betraktande, som närstående plan utvisar.

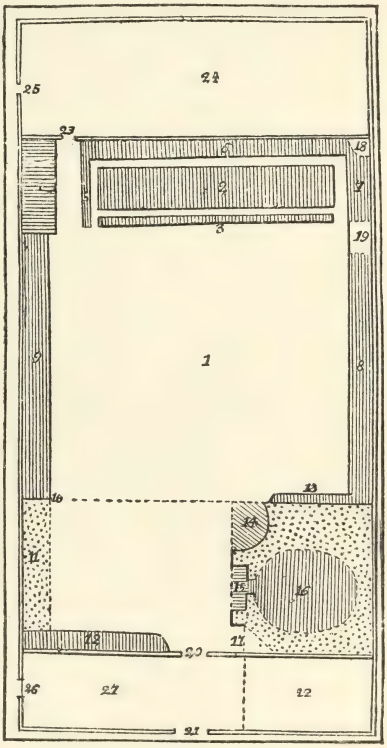

10. Plan av Värendsk bondstuga.

När man trädde in genom den låga dörren (26), vilken var belägen på södra sidan närmast åt östra gaveln, befann man sig i förstugan, vars golv bestod av stampad jord; denna avdelning av huset sträckte sig över hela gavelns bredd, men ägde en avplankning i norr (22) där hönsen hade sin plats. Genom dörren (20) inträder man i stugan, vilken egentligen består av ett enda rum, men som genom de så kallade

kronstängerna, vilka gå ifrån långvägg till långvägg ungefär sju fot från golvet, avdelas i tre särskilda dock icke med väggar avstängda rum. Strax till höger i första rummet, som skulle motsvara köket, ligger eldstaden. Denna är numera sålunda flyttad från stugans medelpunkt och är en ganska vidlyftig tillställning i dess nedersta del (15) där askan samlas; ovan denna låg ugnen (16), ett välvt rum med vindhål, som vette mot norra väggen; ovanpå ugnen torkades säden och där anvisades även sovplats åt tiggare, som begärde husrum över natten, och dit upp ledde en trappa. Inåt rummet framom gruvan låg spisen (14), vilken var murad av gråsten och lera samt utvändigt vitmenad. Över spisen gick skorstenen ut genom ryggåsen, där han höjde sig ganska betydligt över taket och täcktes med en trälucka över själva mynningen, vilken öppnades och slöts med en lång stång, som räckte ända ned till marken. Till vänster i samma köksavdelning hade hustrun sina grytor och fat på hyllan (12). Mellan fathyllan och kronstången mitt emot spisen på södra väggen är kalvabänken, där de späda kalvarne stå bundna om vintern. Ovanför denna bänk invid kronstången äro tvenne lodrätt stående bräder med urhålkningar, i vilka bonden hänger sina yxor och som han kallar sitt yxestall (10). Här brygges och bakas, här slöjdas och spinnes vid skenet från spisen; vid själva dörren var en vrå, där soporna samlades och där kvasten hade sin plats, och kallades denna vrå sopvrån. Köket är icke genom vägg skilt från den stora öppna delen av stugan, som nu med trägolvets begynnelse vidtager. Utan att vara avdelat med kritstreck har dock härstädes varje medlem av familjen, till vilken även tjänstefolket räknas,

sin avdelning. Utmed spisen står en bänk (13), som sökt närheten av värmen, och vilken intages av ålderdomen, farfar eller morfar och den späda barndomen; över densamma hänger lillans vagga på linor ifrån kronstången. Detta rum begränsades i norr och söder av tvenne bänkar norre- och södrebänk (8, 9) på vilka husets folk om dagarne hade sina sittplatser och i vilka de sovo om nätterna; bänkarne voro fyllda med halm, över vilka lades en rya eller ett ylletäcke och om vintern en fårskinnsfäll.

Stugans översta del var helgdagsrummet; det upptogs till största delen av ett långt, timrat bord, som vilade på ett underrede liknande det som ännu brukas under hyvelbänken; vid dess norra ända var högbänken (7), som var timrad mellan tvenne stolpar, bärande ett tak eller en himmel vid högtidliga tillfällen, där bonden och hans hustru hade sin plats, och som stundom överläts åt hedersgäster; där hade de också i början av århundradet sina sovplatser; vid bordets södra ända var en annan med ett högt upptimrat brädräcke och kallades stapeln; utmed bordets långsidor stodo tvenne bänkar, av vilka den ena (6) kallades gavelbänken, eller förkortat gallbänken, och den andra långsätet (3). Vid gästabud sutto värdfolket i högbänken, manfolket på gallbänken och kvinnorna på långsätet men ungdomen var den kunde. Högbänken skildes senare från norrebänken genom ett skåp (19), i vilket bonden förvarade sina dyrbarare kannor och andra dryckeskärl; likaledes sattes ett litet skåp (18) in i nordvästra hörnet emellan högsätet och väggen. När bonden och hans hustru upphörde att sova i högbänken, byggdes sängen (4) i södra bänkens förlängning bakom stapeln, tillsam-

mans med vilken han bildade ett prång, som ledde fram till lönndörren (23), genom vilken man kom i det ovan omtalade bakhuset.

Fönstret fortfor ännu här och där att hava sin plats i taket, men på väggarne funnos från äldre tider små gluggar, vilka kunde stängas medelst träluckor.

När nu högtid stundade, underkastades stugan först en grundlig rengöring, då allt skurades, som kunde skuras. Spiskransen och takstängerna täcktes sedan med långa dukar, kantade med fransar; bänkarne belades med bolstrar eller dynor och kläden; bordet betäcktes med en duk av lärft, som i kanterna var prydd med knytning och ofta kunde vara mångfärgad, eller helt enkelt randad med blått; taket ovanför högsätet överspändes med en duk, i vars mitt fästes en halmkrona; väggarne överdrogos med väggdukar av olika färger, och mitten av taket ända upp mot ryggåsen kläddes med en stor duk, som fästades med hakar och kallades takdräkt. Förnämsta prydnaden var dock den stora bonad eller väv man spände på framgaveln, och vilken var sydd med bildverk framställande scener ur bibliska historien.

Vid julhögtiden ströddes golvet med halm och vid sommarhögtiderna med löv och blommor.

I äldre tider, då eldstaden stod mitt i stugan, hade man intagit sin måltid liggande på golvet omkring grytan; numera avlyftades grytan och ställdes på bordet, då var och en lade upp på en disk, brädlapp eller tallrik, och sedan styckade med kniven och fingrarnes tillhjälp; gafflar blevo icke vanliga hos bönderna förr än in i vårt århundrade. Vid högtidliga tillfällen framtogs det bättre och fullstän-

diga husgerådet, bestående av skålar, fat, bunkar, tråg, byttor o. s. v. Dryckeskärlen voro ännu oftast av trä och bära alla de namn vi funno hos de höga klasserna under förra århundradet, varförutom vi även återfinna det urgamla hornet och bållen.

Om vi nu från stugans kvalm gå ut i sällskap med bonden för att se på hans åkrar, ängar och ladugård, skola vi i honom finna en vägvisare, som visserligen icke studerat det rationella lantbruket men dock äger en hop insikter i sitt yrke, dem erfarenheten, egen och andras, givit honom, och vilka för honom äga det värdet att de äro prövade; att de än i dag äga gällande kraft för svenska bonden, visar att de äro byggda på säkrare grunder än vetenskapsakademiens privilegierade väderleksprofeter i almanackan, vilka för få år sedan dogo för löjet. Bondens uppfattning av naturföreteelserna och hans på dem grundade slutledningar äro kända under det gängse namnet bondepraktikan; han förklarar visserligen icke varför det och det inträffar, men han vet att det och det brukar följa på den och den företeelsen, och mången s. k. vetenskaplig upptäckt har lantmannens eller fiskarens skarpa och flitiga iakttagelser att tacka för sin tillvaro.*

* Känd är teorien om vattnets frysning i sjöar, att den sker från ytan. Emellertid hade en professor vid vetenskapsakademien hört sägner av fiskare från skärgården att havet frös från botten, vilket de ville bestyrka därmed att de ofta, då de farit ut på fiske, hindrats vid hemfärden av tjocka ismassor, som kommit upp från bottnen. Den lärde, som hade utgivit den gamla teorien från lärdomsstolen under ett halvt liv, log till en början åt de enfaldiga fiskarhistorierna. Slutligen tog han sig för att undersöka saken, och genom cirkulär till skärgårdarne erhöll han be-

Vad 1600-talets bonde visste, det har sedermera vetenskapen sökt förklara, men först i våra dagar, då särskilt meteorologien blivit driven som en nödvändighet, har en god del av gamla bondepraktikans profetior blivit bekräftade.

»Det är icke litet viktigt för en åkerman att av tiden och väderleken kunna märka, vad för ändring den följande dagen kunna förorsaka av väder, torka eller regn, vilket icke så svårt är att veta, som man sig inbillar, allenast en beflitar sig några år efter annan att annotera alla förändringar av väder, färger och sken på luften», så menar vår åkerman. Erfarenheten har lärt, menar vår ledsagare, att litet vatten i sjön betyder torrt år, däremot mycket vatten gott höår; när bäckar och strömmar höras susa och dundra mera än som vant är, plägar det betyda regn; ja det tyckes gå vågor på vattnet och blåsa, men de som segla hava ingen stor hjälp därutav.

Sunnanväder har alltid torka med sig; men efter stadigt nordanväder kan man vänta regn. Detta finna vi nu helt naturligt, som veta att det fordras en viss köldgrad för att få vattengaserna förtätade till regndroppar.

Nordost och nordväst håller han för att vara kalla väder och giva torka om våren; sydost och sydväst äro däremot regngivande.

När man skjuter och bössan luktar illa, plägar

kräftelse. Han experimenterade då hemma, och fann att salt vatten fryser annorlunda än sött, och resultatet blev en vetenskaplig upptäckt, som gjorde uppseende i den lärda världen, och delgavs i vetenskapsakademiens översikt 1860-talet. Själva fenomenet var omständligt relaterat 100 år förut i Göteborgs Magasin 1759.

ock gärna regn vara att förvänta, och man kan vänta tö om vintern, regn om sommaren, när salt vätskas, murar och sten om vintern slå ut och rimmas.

När sotet faller av sig själv ur skorsten, när flugor och annan ohyra sticks mer än vanligt, när dypussar stinka och metmaskarna krypa ur jorden, väntar man regn. Likaså när svalorna flyga utmed marken (därför att de insekter, av vilka de leva, då hålla sig i de lägre luftlagren), när röken ur skorstenen slår ner.

Solen är en säker spåman. Går hon ner i moln betyder regn, i röda dunster blåst. Vädersolar båda, om de äro bleka, regn, om de äro röda, storm.

Månen är icke sämre, och efter fjärde dagen i ny kan man döma om hela nytändningens väderlek. Är månen blek betyder regn, röd, klart väder. Sist måste man märka: när nyet hänger mera på en sida, väntas nederbörd, men när det står upprätt, skarp köld.

Stjärnorna äro goda att akta på. När de om vintern vid afton klockan 9 spela klara, flyga och likasom falla, kan man vänta stark, men icke långvarig köld; göra de på samma sätt efter midnatt, får man stadig köld. När de sitta bleka och stora kan man vänta snö, men när de synas något röda och ludna ovantill, regn och sunnanväder.

Men under dessa lärorika underhållningar äro vi komna ut till ladugården. Bondens bästa tjur ser bister och vild ut i huvudet, är långlagd i ryggen, mörkröd, bred i bringan, bred i pannan, har räta horn och lång svans. Kan en ko fås, som liknar tjuren, anser bonden detta vara det bästa som kan hända honom i den vägen, och den kon skall ge honom tre

pund smör och en kalv om året vid medelmåttigt bete.

Fåren äro ett tacksamt men ömtåligt släkte, som ofta äro utsatta för varg och lo. Gumsarne skola hava horn att de icke fara illa, när de slåss; fåren måste tvättas tre till fyra gånger om sommarn, ty ullen växer ej när den är torr; det bästa betet är trädesåkern.

Getterna äro goda till slaktdjur; om de skola mjölka, få de ej äta barken av träd; getragg är god till vantar och strumpor; när det är vackert väder, få de gå ute, när det är fult väder, måste till dem föras tallris.

Svinen skola väl födas, eljest äta de upp grisarne. »Dessa djur, ehuru snuskiga de äro, likväl måste man hålla deras hus renligare än andra kreaturs och alltid var vecka lägga under dem ren boss, om de skola väl trivas.» Väl aktar sig bonden att släppa ut svinen om juldagen, emedan de eljest bliva odygdiga. Varför vet han ej, men Freys galt har väl något mystiskt sammanhang med julen (julgrisen).

Hönsen trivas bäst inne i stugan vid spisen om vintern, och om sommaren så nära bostäderna som möjligt. Hampfrö och nässelfrö lär dem värpa. Gäss och ankor bryr sig bonden icke mycket om, emedan de äro dyrfödda.

I ladugården saknas icke salt, saltstenar, saltlake, strömming, tjära, vitlök, bävergäll, lagerbär, baggsöta, för att vara till hands vid förefallande sjukdomar.

Men alla dessa djurs skötsel lämnas gärna åt kvinnorna, själv sköter däremot bonden sina hästar, de för honom dyrbaraste och på samma gång öm-

tåligaste av alla. Och hästen har han studerat i grunden, så att han kan se alla hans fel och förtjänster, och känna alla hans hundra sjukdomar. Bonden vill ha en häst, som har spetsiga öron, frisk och god syn, tjocka hovar med svart hår, ty det vita är falskt, brett kors och länder, torra ben och tjock hals. Till färgen skall en god arbetshäst vara hel svart, röd eller vit. Den som söker en god springare skall välja en svartspräcklig eller isgrå, med lång hals, och som är något kobent. Att känna en hästs ålder på tänderna är en gammal välkänd konst, som varje bonde kunde fordom och än i dag bör kunna, då han skall på hästmarknad, men som är för vidlyftig för oss att redogöra för. Och därmed äro vi åter ute på fria fältet, betraktande åkrarne, vilka ännu icke äro mycket dikade; cirkulationsbrukets nytta har man insett och sår aldrig samma sädesslag två år i rad; rågen, som i förra århundradet ännu var mindre vanlig, anses numera vara det för klimatet mest passande sädesslaget, och väljer man redan finnråg till utsäde. Skäran anses ännu vara bättre än lien, emedan den icke spiller axen.

Ängarne börja bliva mera föremål för omvårdnad; man röjer dem i fastlagen, medan marken är frusen; mosslupna ängar harvas; tuviga ängar kunna behandlas på ett egendomligt sätt: om man lägger några ärter i varje tuva om hösten och senare släpper in svinen, så rota de ängen så jämn, att man kan till och med så havra i den.

Och så äro vi vid skogen. Ett ohejdat svedjande och fällande har bragt tanken på en slags skogshushållning, som kanske ännu icke kommit i gång annat än bland riktigt förståndiga hushållare; en

sådan däremot letar upp vindfällen och rensar sin skog från ris, emedan han därigenom skaffar sig bete och ungskog. När man vill göra i ordning en svedja, försummar man icke att omkring den utmätta fällan släpa en torvigg (yxa från stenåldern som hittats i jorden) och på vart tjugonde steg strö kol efter en åskeld, ty över en sådan rågång går aldrig skogseld. Löv brytes till ladugården med en skära, som sättes på en stång, och aktar man sig noga för att hugga i stam och grövre grenar.

Men allt detta vidlyftiga maskineri, som lantbruket är, drives icke av bonden ensam, hans hustru och söner, utan han har sina arbetaredrängar och pigor, vilka uträtta själva kroppsarbetet. Drängen har i lön 4 tunnor säd, 2 klädningar, 4 par skor, 2 mark ull till strumpor, och 2 skjortor; detta dock som statdräng. Han skall kunna med ett par dragare träda ett tunnland om dagen; tvenne hjon kunna skära med lie åtta skylar om dagen och sätta tillsammans; en dräng skall kunna så ut åtta tunnor säd. När en dräng om hösten gjort sina morgonsysslor, ryktat och fodrat, går han till skogs med sin matsäck; så skall han på dagen hugga fyra lass gärdsel och fyrtio par stör samt lägga upp de samma ordentligt.

Två drängar skola hugga tio lass långved om dagen; en dräng skall kunna klyva en famn ved om dagen hemma på backen. Tre karlar stänga om dagen hundra famnar gärdsgård med 3 par vidjor på stören och en halv famn emellan vart par stör.

Två karlar dika femtio famnar nytt dike om dagen, »två spadtag på botten, och breddar det därefter, så blir det ett gott spadtag djupt». En dräng

binder en aln sköte (strömmingsnät) av tre hundra maskor i ottan och en aln om kvällen.

En dräng bör kunna bära en tunna säd på ryggen vart som helst omkring gården.

Om pigorna är icke så strängt reglementerat, men om vintern fordrar man att hon, utom sina ladugårds- och andra sysslor, skall kunna spinna två mark blår eller ull.

Detta om bondens timliga liv; om hans s. k. andliga liv sköter prästen, ty skolor finnas icke ännu, och det har han ej tid att sakna, helst han ej förstår deras värde.

Såsom medborgare och ledamot av staten, har han icke mycket att säga, och är han ganska tålig ända tills det går för långt, då aktar han sig att ingå i tidspillande underhandlingar, utan slår till. Då man behövde skatter, och det var sällan annat, sammankallade man bönderna; då de under Gustav II Adolfs onödiga krig pressades för hårt och började opponera, hittade några herrar på att sammankalla dem landskapsvis, för att lättare leda dem, men det halp icke. Den livegenskap, som en övermodig adel, vilken uppfostrades vid universiteten med regeringens förfalskade lärosatser, ville söka införa i Sverige, avböjdes dock ihärdigt av bönderna, och de kunde ofta vara rätt bullersamma vid riksdagarne, oaktat de endast tillkallades för att som förbrytare höras, innan de genom den av regeringen tillsatte sekreterarens beslut dömdes — att betala skatterna.

Särskilt missnöje framkallade den lilla kvarntullen och boskapspengarna. Till utbrott kom detta i Västergötland och Värmland, där tullbommarne en gång nedrevos av den uppretade befolkningen, som

icke kunde fatta sammanhanget i att de skulle icke allenast dyrt betala varan de köpte, och sälja lågt, utan även betala för att få göra en dålig handel.

Svårt var det under Gustav Adolf, men bättre blev det icke under Kristina, ehuru fred var sluten, och därtill en inbringande och ärofull fred, ty krigsgärder fortforo att utskrivas mitt under freden, och bönderna frågade med skäl, dock utan att få svar, vart de fem miljonerna tagit vägen, som man fått i det »ärofulla» fredsslutet. Och prästerna stodo den gången på böndernas sida, och de kunde göra det, då de själva sågo huru svårt det var att taga bärgningen ur den hårda jorden, och oförskräckta ord kunde man då få höra: »adeln låter den fattige hungra till döds, men göder sina hundar och hästar med den säd som Gud låtit växa till människors uppehälle.»

Värst retades bönderna av kronogodsens försäljning, varigenom de kommo i ett förhatligt beroende av adeln, och vid deras klagomål hos drottningen svarades med löften, ouppfyllda löften, som de blivit födda och uppfödda vid. Hon lovade att utsätta så höga straff, att adeln hädanefter icke skulle våga göra något övervåld, men bönderna svarade att det hjälpte intet: »När vi klaga så är domaren också adelsman, och mellan honom och den anklagade är det ej annat än bror och bror.»

Resningen mot adeln framkallade emellertid, bland annat, att uttrycket v a n b ö r d i g i adelsprivilegierna om ofrälse måste erhålla en upprepad kunglig förklaring, vilken lät bra, om den också icke föranlät några åtgärder: »den som är av ärliga föräldrar äkta född och själv om dygd och ära sig beflitar, antingen han då är frälse eller ofrälse, må varken kallas van-

börding, ej heller uteslutas från något statens äreställe, vartill han gjort sig skicklig. Vanbördig är däremot den, vare sig adel eller oadel, som genom lättja, odygd eller vanheder, sin redeliga börd befläckar.»

En vinglerska för övrigt, visade sig dock Kristina som en härskarinna i sitt svar till Axel Oxenstjerna, då denne överliggare från ett övermodets tidevarv anhöll hos henne: att de män, som på (vid riksdagen 1650) ofrälseståndens sida fört djärvaste språket, måtte bliva straffade: »Jag är satt till regent över så fattiga som rika, och emedan det är en fri riksdag, så må väl envar säga sina skäl.»

Huru Carl XI gjorde ett slut på det all frihet hotande adelsståndet, då han indrog dess orättmätigt förvärvade gods, och därigenom räddade bonden från en faktisk livegenskap, veta vi av historien; och huru därigenom, mitt under envälde och därmed följande olyckor under Carl XII, bondeståndet likväl kunde uppfostras till en politisk makt, som under den därpå följande frihetstiden växte, veta vi också.

En teaterafton i Gamla Bollhuset.

I nuvarande Slottsbacken i Stockholm ligger, till vänster om överståthållarens palats, ett envåningshus med åldrigt utseende; spår efter igenmurade fönster och dörrar synas här och där på väggen, och taket är mycket högt och brant; tvenne små utbyggnader förhöja icke det yttres skönhet, men så är det icke heller avsett numera för några estetiska njutningar, det är en kyrka, den finska församlingens kyrka. Nu ligger det obetydliga huset öppet, och gör front mot slottets södra sida, men för 200 år sedan, då det var teater och bollhus omväxlande, var det så kringbyggt att man icke kunde utan svårighet leta sig fram till detsamma. Det skymdes då av nya bollhuset från södra sidan och i väster av Indebetouska trädgården, vilken upptog en god del av den nu öppna platsen mellan huset av samma namn och finska kyrkan. För att då komma fram till bollhuset kunde man antingen gå in från slottsbacken förbi nya bollhuset eller också från Köpmangatan genom en numera igenbyggd gränd, vilken skar Trädgårdsgatan.

Om vi sålunda på någon av dessa vägar, något av Carl XI:s senare regeringsår, leta oss fram till dåvarande enda teaterhuset i Stockholm, och anse klockan 5 eftermiddagen vara en lämplig tid, då man

stundom ju kunde börja redan klockan 4, blir vårt första göra att skaffa en biljett. Platserna äro i rangföljd, främre och bakre. Om vi taga en främre så kostar den en karolin, en bakre ½. Med biljettens tillhjälp vinna vi inträdet och kunna taga lokalen i betraktande. De onumrerade platsernas innehavare äro som vanligt först, för att med den förstkommandes rätt söka vinna det bästa. Logerna, säkerligen belägna på vad vi kalla amfiteatern, stå ännu tomma; mittlogen är klädd med purpur och försedd med himmel, för den händelse någon av de kungliga skulle finna för gott att hedra föreställningen med sin närvaro. På den delen av scenen, som ligger utanför förhänget, äro några stolar framsatta på båda sidorna, och stolarne intagas av sådana åskådare, som äro lika lystna att visa sig som att se.

Orkestern är icke synlig, utan dess sedan hävdvunna plats upptages av parterren. Belysningen är väl icke den bästa, utan utgöres nog av talgljus, på galadagen av vaxljus i kronor eller lampetter.

Medan nu folket börjar samlas, tillhör oss att studera affischen, vars yttre icke erbjuder något för ögat fängslande; den är varken gul eller röd; ett ark i folio på vanligt grått tryckpapper; men den erbjuder i dess ställe icke allenast fullständig personförteckning, utan även en ganska vidlyftig redogörelse för pjäsens innehåll. Det är en ganska märklig föreställning, som i afton skall givas, ty det är ett av försöken med en svensk, fast teater, med studenter såsom skådespelare, och det är ett svenskt original med fosterländskt ämne, som skall spelas. Man har visserligen haft hela århundradet igenom italienska, holländska, engelska och franska komedianter i landet,

och de hava blivit i det hela väl emottagna, men nu gällde det en svensk teater, och den hade icke blivit väl emottagen, utan skulle nu, efter att hava varit utsatt för kritik (icke tidnings- likväl) och kabaler både från landsmän och utländska komediantsällskap, lägga ner sin verksamhet, efter att under några år hava spelat här i bollhuset och i Lejonkulan eller nya bollhuset mitt över slottsbacken. Desse unge män hade i Uppsala fått sin dramatiska uppfostran under Olof Rudbeck (Atlantikans författare) och Peter Lagerlöv (psalmförfattaren) och flera av dem blevo sedan aktade män i staten. Deras namn voro då icke lysande, så mycket mindre, som skådespelaryrket var särdeles ringaktat, men nu står det adliga namnet Adelcrantz (då Törnqvist) i svenska arkitekturens historia, och Isak Börk, Bergman, Vallenius och Vidman i litteraturhistorien; ty de författade delvis själva sina stycken, och synas icke uteslutande lidit av begäret att få visa sig. Detta om skådespelarne, vilka med sig stundom förenade kamrater från Uppsala, vilka uppträdde i kören och baletten. Att de även fingo bekläda fruntimmersrollerna var en följd av den antagna sedeläran. Pjäsen, som nu skulle uppföras, hette Disa, en komedi i fem akter, och författaren var avlidne professoren i Uppsala Johannes Messenius, vilken år 1637 slutade sitt liv i svårt fängelse på Kajaneborg i Finland, emedan han var legitimist, det vill säga hyllade de lagliga arvingarne (enligt arvföreningen) till svenska tronen. Stycket var visserligen vad man nu kallar »utgivet», ty det gavs första gången i Uppsala marknad 1611 och hade sedan varit tryckt åtskilliga gånger, men det fosterländska ämnet hade slagit an, och stycket ägde något hos sig som

gjorde att det i bearbetning kunde givas ända in till slutet av 1700-talet, och därför räknas stycket än i dag som det första svenska skådespel med svenskt ämne.

Emellertid höras knäppningar på stränginstrument bakom förhänget, och en och annan gäll pipton angiver att den osynliga orkestern gör sig redo till styckets början. Det är få av vår tids instrument, som fattas i denna samling, och flera av de då brukliga finnas icke mer. Violerna, till exempel, funnos då i fem stämningar: diskant, alt, tenor, bas och kvartbas. Flöjter likaledes i fem stämningar, skalmejor i två, oboe i tre. Av bleckinstrumenten förekommo basun, trumpet, cornet, cornetinkin, cornet muto, tenor-cornet eller serpent. Klaveren voro minst tre slag: liten spinett, oktav-spinett och klav-cymbal. Övriga stränginstrument voro: luta, pandora (gitarrens föregångare), davidsharpa och teorb. Detta sistnämnda var en större luta och hade fjorton till sexton strängar, samt begagnades mest till ackompagnement vid sången. Pukor och trummor saknades icke, utan användes tvärtom i ett visst övermått till allmän belåtenhet under detta fanfarernas tidevarv.

Men platserna framför förhänget börja upptagas och sprättarne visa sig med sina stora hattar och fladdrande fjäderbuskar, hälsa uppåt logerna och taga parterrens publik i ett visst slags betraktande uppifrån, vilket parterrens publik besvarar med att göra sina anmärkningar över sprättarne och meddela varandra små historier om deras offentliga enskilda liv på gator och torg. Där sitter greve S., som slogs i teaterfarstun härom året med baron H. Det var ett äventyr: S. hade frågat om H:s bror var inne på teatern; H. hade till svar bett S. se efter själv, var-

över S. blev ond och slog H. i huvudet med en käpp så att blodet började rinna. Därpå rände de ihop och slogos så, att de rullade om varandra på golvet. När de svalkat sig med nävarne, stego de upp, erinrade sig sina värjor och drogo blankt. Greven blev svårt sårad, men kom sig, och baronen flydde. Det var en historia! Men det var en svår tid för den stackars adeln, och om man ville lyssna vidare till parterrens anmärkningar, skall man få höra huru de fordom rikaste magnater kunde ha det efter sedan den store rikshushållaren börjat sin kända reduktion. Där sitter till exempel den tyske kommissionären Herzog. Hans skarpa ögon upptäcka bland sprättarne en ung släkting till avlidne greve G., och hans minne väckes i en hast om flydda tider, då den sprättens farbror var så fattig som en råtta, och hur han skickade in till staden sina sista dyrbarheter för att få pengar på dem; ja hans minne är så starkt, att han kommer i håg huru han själv förgäves för den till honom insända silverkannan ej kunnat få mer än 10 mark lodet. Och hur han fick springa med ett brädspel, som han själv värderade till 2,000 daler, men ej fick högre bud på än 1,200! Det var onda tider då för somliga; slaktaren ville ha pengar, apotekarn likaså; denne siste lämnade icke ut något numera utan mot kontant; och så kom det en pokal in från landet; guldsmeden hade värderat den till 1,300, men ville bara ge 900; juden Förster bjöd 1,400; på myntet ville man inte ge någonting; en engelsman hade också varit framme; kungen hade också spekulerat, men hade inte råd...

Tavlan skuggas alltmer av den minnesgode kommissionären, som målar en sols nedgång, då för-

hänget drages upp under en ljuvlig musik. Teatern föreställer en grön skog naturligtvis med stora gängliga franska träd, väl klippta, huggna och putsade. En bonde ligger och sover i skogen. Oden, Thor och Frigga, kostymerade som Jupiter, Mars och Venus, stiga ner på en sky och lägga råd huru de skola hemsöka svearnes land för dessas vårdslöshet och tröga gudstjänst, varpå skyn försvinner och bonden vaknar. (Parterren gäspar.) En stjärnkikare går över scenen och läser i en bok; larvator (narren) lägger försåt för honom så att han faller omkull. (Parterren skrattar och slår i händerna.) Bonden ber stjärnkikaren tyda honom drömmen, vilken är ingen annan än den, som gudarne nyss vid sitt uppträdande föreställde. Hastigt som blixten går förutsägelsen i fullbordan, ty i nästa scen kommer en ny bonde in med hustru och barn och beklaga sig över den rasande hungersnöden. Deras barn dör och de skola nu gå att begrava det; hustrun anropar Frigga om hjälp; hon infinner sig och meddelar följande råd:

> Far hem till Uppsala i kungens gård,
> där krigsmän alltid hålla vakt och vård,
> där skall eder en jungfru vis och klok,
> hjälpa från det stora hungers ok.

De begiva sig av och första akten är slut. Förhänget faller. (Fribiljetterna applådera.) Men avunden sitter i salongen och kritiserar: »Besynnerligt sällskap; pojkar, som säga ena stunden att de öva sig och den andra lika fullt uppträda som fullkomliga och vilja att vi skola betala dessa övningar. Den som vill öva sig måste också låta rätta sig; tusen ögon måtte väl se mer än två.»

Förhänget drages upp för andra akten. Scenen

föreställer en skön sal. Konungen och hans råd föreslå medel mot hungersnöden. De stanna vid det beslutet att alla gamla och orkeslösa skola ihjälslås och sedan var tionde av de friska; häremot uppreser sig, ehuru fåfängt, prästen Domalder, och Sigvard, konungens hemliga råd, får befallning att utföra exekutionen.

> Förr skall var och en husfader veta,
> i sitt hus skall han uppleta,
> allt onyttigt parti och så slödder,
> dem han utan nytta föder,
> gubbar, kärngar, halte och blinde,
> lame, sjuke och utan sinne,
> dessa skola de alla dräpa,
> dem sedan till offers släpa...

Slaktningen börjar. Ny scen. Disas fader kommer hem från riksdagen och meddelar henne riksdagsbeslutet; då förklarar hon rådet dåligt och uppgiver sig veta bättre. Konungens sekreterare, som varit med fadern, inrapporterar Disas svar till konungen, som däröver blir vredgad och befaller:

> Hit skall hon sig skynda med första,
> om hon vill undfly straffet största,
> hon skall icke till fot och ej till häst,
> och ej till oss åka här näst.
> Ej dag, ej natt, ej nedan eller ny,
> ej klädd eller oklädd komma till by.

Kan hon icke giva bättre råd skall hon dö. Ridå! Kritiken i salongen bölar: »Ja sedeövning! Ack hur vackert kan I måla, med ett så härligt smink ert dock förlegna kram. Men vad för nytta, tro, det förer dem uti? Kanske att bli bekanta i stora världen! Därav så blir man ju till alla laster ledd! Så till sköraktighet och en fördömlig lust, som till begärelse

av Bachi söta must. I söken dygden och gå mitt i odygds grav.»

Tredje akten! Disas hem. Konungens sändebud kommer och framför den kungliga kungörelsen, vilken har följande början:

> »Vi Sigtrud, med de tre Gudars, Thor Konung till Uppsala, hälsa dig jungfru Disa, såsom Du förtjänt haver. Därnäst må du veta att vår troman och secreterare Sivold oss haver givit tillkänna, om de smädeliga ord du emot oss, och vårt hela riksråd haver nyligen falla låtit, förmätandes dig bättre råd giva kunna, än såsom vi, med vårt hela riksråd senast beslutit hava, till att avvända denna hunger i vårt land.»

Varpå Disa får sig anbefallda de kungliga villkoren, vilka hon antager och följer sändebudet. I nästa scen är denne redan hos kungen och berättar huru Disa uppfyllt hans befallning: hon har kommit om kvällen, således varken om dagen eller natten, vid fullmånan, således varken i ny eller nedan, sittande i en vagn, dragen av två drängar och med ena benet över en vid sidan gående bock, således varken gående, åkande eller ridande, och slutligen skyld av ett nät, sålunda varken klädd eller naken.

Kungen blir hänryckt och lovar taga henne till drottning, om hon kan giva bättre råd än ministrarne. Hon avråder då från att ihjälslå folket, utan tillstyrker att skicka detsamma norrut att odla upp det obebodda landet.

> Allt folk i hela Svea land,
> ej undantagandes en man,
> låter kalla uti en ring,
> där de skola kasta tärning,
> huru många av dem skall dö,
> och icke till Oden offras på glö.

Den som lotten faller uppå,
de skola sådan villkor få,
om de vilja draga norr ut,
och så föröka Sverges knut,
skola de ej mista livet,
utan dem skall bliva givet,
var man en handske full med korn,
yxe, skäkta, båge och horn,
varmed i Norrlandens öda
skola de söka sin föda.

Konungen antager rådet som gott och Sivold skall strax skriva ut det! Täckelset faller. (Handklappningar.) Kritiken sorlar: »De kunde väl ha annat att göra, dessa studentynglingar än driva omkring med komedi. Hur mycken tid försättes icke med detta? Men det blev lagom med bifall, om man satt på sin kammare och läste i böckerna.»

Fjärde akten. Konungen gör i första scenen anstalter till sitt bröllop med Disa. I andra scenen skola bönderna kasta lott om liv och död, och nu uppstår en folkscen, som väcker mycket bifall hos åskådarne.

Sivold.

Med hast kommer hit in bönder alla,
dem jag med brev har låtit hit kalla,
kungens vilja är nu att två och två
med tärning försöke vem leva må.

Lasse.

Var är tärning, det göre vi gärna,
vem utav oss kan mot udden spjärna.

Sivold.

Fyra par tärningar äro nu här,
strax görer efter konungens begär,
du Nisse och Jösse först tillsamman,
sedan slå var annan lamman.

Jösse.

Jag vill ej dö, Nisse brukade list,
så gjorde han ock när vi lekte sist,
dess förutan är han ock en trollman
ty han är visst född i Tavastland.

Nisse.

Det ljög du din bedräglige hund,
du har förskyllt hänga i Odens lund.

Jösse.

Sådana ord skulle kosta ditt liv,
Tor give jag nu hade här min kniv,
blanka du måste den skadan böta.

Nisse.

Du haver rivit mitt hår som en bov,
så visst tage korparna av dig rov.

Sivold.

Håller upp strax båda, det I få skam,
varför bulten I var annan lam.
Du, som lotten föll uppå, stig på denna sida,
där skall du bödelns ankomst bida.
I andra kaste tärningar också,
på det I ock må edra skäpnar nå.

Björn.

Vi äro ej vana leka på det sätt.
Vi draga mycket hellre stacken slätt.
Tag Nisse i din hand några halmstrå,
jag vill mig beflita det längsta nå.

Sivold.

I andre göre också sammalunda,
försöker vad eder kan tillstunda.

Sigfred.

Hör du drog stacken icke så högt opp,
du skådar honom i ända topp.

Sivold.

De som hava tagit det minsta strå,
skola strax alla, på den sidan gå.
Men de andra skola gå hem till hus,
och dricka i glädjen ett gott rus.
Jag vill ock hos konungen förhöra,
vad jag skall av eder göra.

Konungen, Disa med flera komma in och bönderna få veta att de äro benådade till livet samt att de skola utvandra till Norrland. Om ett år få de komma igen och avlämna sin skatt till drottning Disa, som de äro skyldiga sina liv. Bönderna tacka och akten är slut. Bifall! Kritiken (som kan pjäsen utantill) undrar hur publiken kan vara så lysten att se sådant. »Bättre vore då taga sin karolin och köpa sig en dryck öl eller vin.»

Femte akten. Penthesilea, amasonen från Troja kommer till Uppsala och ställer sig att skjuta på konungens gård till guden Thors ära. Det blir stor uppståndelse bland hovmännen, och drottningen blir så skrämd att hon måste gå till sängs. Efter givna förklaringar av amasonen inträder ett gott förhållande och Penthesilea anhåller att få nedsätta sig i Sverige. Förtroligheten tilltager, och på Disas uppmaning sjunger amasonen en visa om Paris. Konungen avbryter med den upplysning att man sjunger en annan visa om samma ämne här i Sverige. Penthesilea känner den och sjunger densamma, vilken går på folkvisans tonart:

Paris han står så liten en dräng,
han tjänte konung Menelaus för sin säng,
Valler upp rosor om I velen Paris följa.

Musiken spelar upp och man går till gästabud. I nästa scen komma bönderna tillbaka från Norrland

med skatt, varvid Disa giver landskapen vapen efter deras avlämnade produkter: Hälsingland en bock, Ångermanland tre sillar, Medelpad en lax, Gästrikland en ren. Därpå inbjuder hon bönderna till en måltid.

Jag skall eder nu giva mjöd och vin,
här hos skall ej ske ett under ringa,
utur jorden skall den drycken springa,
Truls traktera mig väl dessa här män,
i afton intill klockan hon slår fem.

Truls.

Mat och dryck skola de nog bekomma,
i all ting vill jag deras gagn ramma.
Sätter eder strax till denna skiva,
och var strax utdrage sina kniva.

Nu improvisera bönderna ett bordssamtal om fiskeri, jakt, fåglafänge, varpå täckelset faller för stycket som härmed slutas. Men kritiken hinner icke komma till tals igen förrän ridån går upp för epilogen, i vilken de unga studenterna framställa i dialogform sina missöden och sina svaromål på de avundsammes klander. Epilogus och antilogus tvista om sakens befogenhet, varvid antilogus begagnar ungefär samma invektiv, som vi hörde av kritiken i salongen mellan akterna. Då nu antilogus blivit tuktad och måst göra ursäkt, taga skådespelarne av sig hattarne och vända sig till folket och bjuda farväl.

Därmed öppnas inre scenen och Apollo synes med sina nio muser på en parnass, och talar han en sonett.

Därpå sjunga och spela muserna en mängd vackra artigheter till svenska folket och konungafamiljen.

Edert namn skall evigt grönska
på vårt vackra parnass-berg!
Lyckan skall av det I önska,
ge er musten och dess märg!
Ja och ryktet eder ägnar
det beröm kring jordens vägnar:
att det själv vill bli en tolk,
av er dygd i svenska folk.

Varefter studenterna, icke utan en viss rörelse hos publiken, som känner på sig att här är något litet orätt begånget, taga sitt sista avsked av den svenska teatern, som icke skulle få komma till sin rätt förr än i nästa århundrade, då den firade sin uppståndelse.

Om efter viljan vi ej kunnat
förlusta er med våra spel,
så varen nöjda med den del,
som himlen oss har unnat.

Ej har oss hågen varit later,
fast krafterna haft litet ge.
Farväl vi låtom oss ej se!
Mer uppå nå'n teater.

Seder och bildning.

Plägsederna vid livets viktigaste tilldragelser, födelsen, giftermålet och begravningen, hava alltid varit ganska betecknande för tidens allmänna tillstånd i sedligt avseende. Sextonhundratalet har, som varje tidrymd, sina två anleten, vilka här heta råhet och stelhet; en ofantlig råhet i allmänna sammanlevnaden, hemförd från Tyskland av våra utmärkta krigare, och en olidlig etikett, kommande från Frankrike, vilka båda kämpa om herraväldet. Att man samtidigt med en tilltagande fattigdom började vilja leva överdådigt och över sina tillgångar, visar blott en rörelse från de lägre samhällsklasserna att vilja höja sig, genom att likna de förnäma i levnadssätt, vilken rörelse man alltid sökte hindra ovanifrån genom lyxförbud. Med samhällets tilltagande förkonstling blir det detaljerade lagstiftandet så utvecklat, att man återfinner förra tidevarvets reglementering för samhällsklassernas sätt att uppträda vid alla livets förhållanden utförd i hela sin utsträckning.

Carl den XI, som i sig bär en despot, fodrad med en demokrat, vars yttring är de båda motsatta polerna: enväldet och reduktionen, tager genast i början av sin regering itu med de jämlikhetssträvanden, vilka, med den kortlivade engelska republiken som exempel, grundade sig på de erfarenheter

om konungadömets umbärlighet, som förmyndarstyrelser givit.

Sålunda låter han i reglementet om bröllop i Stockholm förordna, att tjänstepigor och ringa mäns döttrar endast skola bära en liten krans på huvudet, varemot förnämlige mäns döttrar skola få draga en pärlekrona, en guldked, guldarmband och en ring av medelmåttigt värde, utom fästnings- och vigningsringen. Likaså fick vid samma tillfälle en gemen man, både av hantverkare och andra, endast bjuda 30 personer, en förnämligare borgare 50 personer, men var han av rådet, fick han bedja fem par däröver. Men alla skulle vara förpliktade att upprätta en beedigad längd över de inbjudna, som skall företes magistraten och sedan lämnas skaffarne. Obemedlade eller ringa folk fick ej göra mer än en anrättning till måltiden och ej bära mera än sex goda och måttliga rätter för tolv personer; anträffades flera rätter, skulle de genast tagas av bordet och utdelas bland fattiga och husarma; dock där brudgummen var av ett förnämligt ämbete, där fingo några små fat med sardeller, ostron, kräftor, nejonögon, rismos, lummer eller sådant tillsättas. Men man nöjer sig icke med att förordna i allmänhet, utan går så djupt i saken att allvaret nästan förflyktigas, såsom då kungörelsen inlåter sig på konfekten: intet konfekt, säger den, av socker eller krydderi skall på bröllop framsättas, utan allenast av dem som förmögenheten hava och vilja, äpplen, päron, nötter, klenät, gorå, anisbröd eller annan sådan inländsk frukt och bakelser, dock intet insyltat. Ho som annorlunda gör, och framsätter konfekt och insyltad frukt med socker eller honung, böte 50 daler smt. Ho som marsipan frambära låter, böte för var

stor 12 daler smt och för var smärre 3 daler smt. Likaledes fingo icke småborgare bjuda vin utan endast öl.

I allmänhet gällde den ordningen att vid middagsbröllop maten skulle sättas in klockan 12 och tagas upp klockan 3; men skedde vigningen efter middagen, fick man gå till bords klockan 6 och stiga upp klockan 9.

Rangordningens grundsatser, som datera sig från dessa tider, ha ännu icke hunnit inrota sig i allmänna medvetandet, utan lagstiftaren måste d u n k a dem i folket. En så hög plikt, som 40 daler smt, är nämligen pålagd de ungkarlar, som fördrista sig »taga någon fördans för någon förnämlig man, eller eljest springa honom före i dansen». Icke en gång den fria konsten och dess utövare, spelmännen, kunde undgå den stora lagstiftningen, som ville göra hela nationen till en armé med distinktioner; således fick icke en ringa man, vore han aldrig så musikalisk, hava mer än två spelmän, en bättre man fyra, och en rådman med vederlikar sex.

Vi kunna avsluta dessa strödda anmärkningar med att anföra en bröllopsbjudning i en småstad, tryckt 1679, vilken visar huru begäret att vara onaturlig redan insmugit sig hos dem, som ville höja sig, och därjämte ådagalägger vilka stora framsteg etiketten hunnit göra.

B r ö l l o p s b j u d n i n g 1 6 7 9.

Såsom förmedelst Guds den allrahögstes allvisa råd och skickelse samt släkt och anförvanters goda inrådande, ja och samtycke ett kristligt äktenskapsförbund är belevat och slutet emellan baronens högvälborne herr Fabian Wrede Carlsons bokhållare,

äreborne och välbetrodde Peder Anderson Kolstadium, så ock min kära dotter, äreborne och dygdesamme jungfru Helena Gene: till vilket verk och förehavande Gud sin rika välsignelse mildeligen förläna täcktes. Och alldenstund jag nu är sinnad nästkommande vill Gud den 4 September låta sådant ärende och lovlig äktenskapshandel komma till sin närmare fullbordan och igenom kyrkans band med här i vårt kära fädernesland övliga ceremonier bekräftat bliva, ty underlåter icke till bevis och mer hugnad av så kristeligt verk tjänst- och fliteligen här med bedja, att (välborne herr Hovrådet med dess högförnäme vårdnatt täcktes väl göra och på förbemälte dag vara i Stockholm tillstädes samma kopulation och bröllopsakt med sin förnäma och högst åstundande närvarelse att hedra och bepryda; försäkrandes vad uti traktamente felar, skall ett gott hjärta och villigt sinne bristen uppfylla jämväl och jag ingen stund eller lägenhet emot den uti detta mål förklarade godhet låta gå förbi till att visa det jag städse är så och mycket gärna förbliver

(välborne herr Hovrådets
tjänstskyldige
Olof Abrahamson
Gene).

Dokumentet antyder ett överflöd på tid både för avsändaren att författa och mottagaren att utleta meningen.

Att komma hederligt i jorden har sedan urminnes tider varit svenskens liksom andra folkslags livliga önskan, och uttrycker sig än i dag genom anläggande av begravningskassor, varigenom den avlidne för-

säkras om att undslippa en fattigbegravning. I hedendomen kastade man gods och gåvor i graven; senare när en ny religion förbjöd sådana bruk, kringgick man förbudet genom att kasta pengar i de sörjandes strupar. Förordningar skulle nu hämma detta de sörjandes behov att uttrycka sina känslor för den avlidne, men det halp icke, ty en sak som är rotad i hävd och i vad som en gång var en tanke, fortfar att leva. I medlet av 1600-talet var lyxen stor hos förnämt folk vid utfärdsölen. Likvakor kvarstodo från katolska tiden, kistan kläddes med fint kläde och siden, och skoddes med silver- och guldbleck; liken sveptes i kammarduk eller holländskt lärft, smyckades med pärlor, guld och ädla stenar, silkesband, rosor o. d. Svärmar av fattiga eller äregiriga studenter strängade sina lyror, gymnasister och skolgossar kommo i hopar för att mot en ringa penning få gå före och sjunga för liket.

Var det svårt att lägga sina känslor i ord då det gällde anmoda någon till bröllop, så var det icke mindre konstigt att besvära någon övervara en begravningsakt, även om man icke var annat än barberare i livet.

Begravningsbjudning 1684.

Den högtärade herren, med dess älsklige käre maka, låter för detta barberarens äreborne och konsterfarne nu mera hos Gud saligen herr Frans Kuglers i sorgen överlåtne änka äreborne gudfruktige och dygdesamma matrona, hustru Kristina Eriksdotter tillika med sina kära barn, släkt och anförvanter, tjänstfliteligen anmoda och ombedja, dem behagade av en kristelig kärlek och affektionerad be-

nägenhet så väl göra och med sin förnäme och mycket hedervärda närvaro bivista och hedra hennes salig käre mans och deras salige käre faders och svågers likpredikan och begravningsakt uti Sankt Jakobs kyrka, vill Gud nästkommande söndag, som är den 3 Augusti klockan precis 2 efter sluten aftonsångs Gudstjänst enär tecken gives med klockorna. Sådan hög ära, gunst och benägenhet som icke allenast den saligen avsomnade till sista äretjänst, utan ock dem sorgbundnom till märkelig tröst och hugnad länder, utlovar hon sig med de sina, uti slika eller fast behagligare tillfällen med all tacksamhet vilja hågkomma bemöta och vedergöra.

Begäres tjänsteligen med lång kappa akten bevista.

För att på en gång och för alltid lämna kapitlet om jordafärd, anföra vi de många utgiftsposterna vid en stor mans begravning utan att sätta ut priserna och andra siffror, vilka numera förlorat sitt intresse.

En likkista av ek; bleckslagaren, som skodde kistan i hörnen; små spik och lock till kistans överdragning; papper spink uti kistan; fransar omkring densamma; postporton för notifikationer; vaxfacklor; vaxljus; klockaren när tacksägelsen gjordes; ringning i de sju förnämsta kyrkorna; svart till salen och kammaren när bisättningen skedde; vin och öl vid bisättningen; fint socker; för ett kyrkans kläde under båren på gatan; trävirke för underlag till kistan; kyrkans svarta lister; fyra par giridoner från Riddarholmen. Detta allt gällde endast bisättningen; sedan kommer begravningen.

Huvudbaneret: sexton stycken anor (målade

vapen); gördelmakargesällernas drickspengar; d:o målargesällernas; snickaren för den andra kistan (troligen voro de två); tio och en halv alnar kläde därtill; hustrun som klädde; sirater på kistan av gördelmakararbete försilvrat med ett metallkrucifix; silverfransar till huvudbaneret, anorna, prestaverna, till kuskar och drängar; flor; låtit bjuda i åtta kyrkor; sexton korporaler som buro anorna; fyra d:o som höllo under huvudbaneret; till fyra konungens kuskar; vagnmästaren; sex andra kuskar; likbjudaren; kyrkvaktaren; gardesvakten; sexton bärare ur kongliga hovrätten (där den avlidne var vice president); tre ringningar i de sju huvudkyrkorna; bårkläde med krepinerna samt båren och underkläde med strumpor på bårskalmarna tre gånger; graven; tio och en halv veckors bisättning; hela skolan med dess betjänter; kläde på predikstolen och altaret; hela kyrkan klädd; till kyrkan; till kaplanerna; eftersången; klockaren; dödgrävaren; tre prestaver; stolar från Riddarholmen; för likpredikan gavs två förgyllda bägare; för »cachietten, värja och handskarne låntes hyra»; ett ris postpapper till gravskrifterna; tryckarlön; den som skrev gravskrifterna; för rum och beklädning där begravningen hölls; en sorgvagns beklädning med fint kläde; grovt kläde och florsband; svart spik; sadelmakarlön; tre karlar som hade vakt på Klara kyrkogård om natten då begravningen hölls o. s. v. o. s. v.

*

Om klädedräktens snitt, vilket höll sig ungefär lika genom hela tidevarvet till dess allra senaste

år, få vi bästa föreställning av omstående avbildningar. Vad reglementerandet beträffar, så blev icke heller klädedräkten fri, och samtidigt med ovan berörda förordningar (1661), stadgas uttryckligen att tjänstefolk icke få efterapa husbönders och matmödrars kläder; lika litet fingo personer av deras kvalifikation bära siden eller halvsiden, sobel, mård, fint kläde eller smycken, utan endast ylle och linne,

11. Mansdräkter.

men utan knytningar och snören, som då voro mycket i gång; lika litet fingo de bära silkes- eller fina regarnsstrumpor, ej heller karduans-, rugläders-, utan gement passereläders eller smorda skor. Men man gick ändå längre, ty man tänkte ända ner till de små barnen, vilka icke fingo bruka gyllen- eller silverduk, knytning eller galoner på mössor, snörliv, hattar, bröstdukar; och rådets barn tillåtes hava få streck smal knytning eller galoner av guld, silver eller silke på mössor. För att få den vidunderliga förordningen åtlydd, vidtog man sådana åtgärder, som

att ålägga alla pärlstickare, guldarbetare, skräddare, buntmakare och sömmerskor att icke något arbete göra åt någon, förr än de låta sig väl underrätta vad person dem draga eller det hava skall; men vilken som kan beslås något arbete förfärdiga för man eller kvinna, som ej är dem tillåtet att draga, han böte trenne gånger, men fjärde gången förvisas han staden.

12. Kvinnodräkter.

Men vi träffa även å andra sidan ett anfall av modegalenskap, som ådrog sig själva prästerskapets ovilja, vilken icke dröjde att uttala sig i skrift och tryck. »Den höga fontangen och de blotta brösten» äro ryktbarheter från 1600-talet, om vilka här blott behöver erinras genom den i Stockholm 1690 utkomna stridsskriftens långa och härliga titel, som anger frågans ståndpunkt, sedan vi först återerinrat att fontangen var en tornlik av ståltråd och spetsar upptimrad hårklädsel. Se här titeln eller programmet.

»Vällustens tvenne blåsbälgar, nämligen den höga fontangen och de blotta brösten, genom vilka de alamodiske kätt- och flättja älskande kvinnor uti sina egna och många dåraktige manspersoners hjärta först upptända en olovlig kärleks- och älskogsgnista, och sedermera den så uppblåsa, att hon uti en outsäglig ängslanslåga utbrister och stannar i allom, men synnerligen det med dygd och ära bekrönta kvinnokönet till en välment efterrättelse och varning beskrevne och till trycket befordrade av Erneste Gottlieb.»

Svenske utgivaren var prästen Nicolaus Bergius, och skriften antages vara översättning från tyskan. I landshövding Gripenhjelm erhöll han en motståndare, som icke blev honom svaret skyldig i en motskrift under titel: Kort och enfaldigt gensvar emot den nya fontangeförföljarens under ett namn av Ernest Gottlieb nyligen utgivne oförsvarlige paskvill och smädeskrift; vilket svar, allenast uti några få rader bestående, ifrån det grekiska språket uppå svenska översatt, dem åstundandom överantvardas av Theophilo Missycophante.

Liksom alla strider, fördes striden om denna skräpsak utan hänsyn och med alla slags vapen, och är betecknande nog för tidevarvet, men måste här lämnas åsido.

Om bostäder och boningssätt återfinna vi tillräcklig upplysning under kapitlen slottet, herrgården och bondstugan.

Mat och dryck skärskådades i kapitlet herrgården, men vi måste här dröja något vid det nya njutningsmedlet

Tobaken.

Uppgifterna om tobakens vägar till Europa äro flera och ganska avvikande, likasom om dess rätta fädernesland. Några mena att den såsom njutningsmedel varit bekant i Kina långt innan Amerika upptäcktes (av européerna nämligen, ty kineserna hava upptäckt och beskrivit Amerika långt förut), och Herodotus berättar att skyterna insöpo röken av en ört, som kastades på glödande kol, och en annan klassisk författare uppgiver att trakerna gjort detsamma, varjämte råder en sägen att kelterna skola hava snusat. Härmed må nu förhålla sig huru som helst; bruket av tobak i det nya Europa har kommit från Amerika. När detta landet upptäcktes av spanjorerna, rökte och tuggade innevånarne tobaksplantan i rent hälsobringande ändamål, såsom mot slembildning, flusser i huvudet, och i Florida skall man ha använt tobak för dess egenskap att döva hunger. Brukets väg till Sverige skall vara denna: engelsmännen lärde det i Virginien; från England gick bruket till Holland; från ettdera av dessa land till Norge, varifrån det redan infördes till Värmland under Carl IX:s regering. Dalin berättar att tobaken blivit känd i västra Sverige genom ett med tobak lastat fartyg, som strandade på Hallands kust; folket som bärgade lasten trodde att det var tågvirke, tills de erhöllo kunskap om dess sanna natur och ändamål. Under Gustav II Adolf tilltog bruket, och under Kristina bildades söderländska kompaniet för tobakshandeln. Det finnes också skäl att antaga det redan i slutet av 1600-talet försök i Sverige blivit gjorda att odla tobak, då man i Rålambs trädgårds-

bok (1690) finner plantan upptagen bland köksväxterna, och beskrivning däri ingår rörande dess odling och beredning. Denne författare anbefaller dess odlande på detta sätt: fröen sås på bänk, plantorna tagas, då de äro en hand höga, och sättas ut, i regnväder helst, med två eller tre fots mellanrum. När de äro vuxna, kupas de. Om man sedan icke vill ha frö, så toppar man plantorna. Skörden tillgår så: att bladen om morgonen brytas och få sedan ligga ute till aftonen; så upptagas de och hängas på krokar, vilka äro fästade på snören, att torka i en vind, dock så att grovändan av bladen är uppåt.

Att preparera tobak på virginianskt maner, skulle så tillgå: det som avskurits av bladen och stjälkarne, jämte småbladen, pressades genom en lärft, så att saften kom väl ut; denna kokades sedan på lindrig eld, så att han blev som en sirup; därtill sattes sedan gummi-kopal. När man sedan spann bladen, fuktade man dem med denna tobaks-sås.

Att ett sådant skenbart vanvettigt bruk, som tobaksrökandet, kunde taga en sådan ohejdad fart, måste tillskrivas orsaker vida djupare än härmningslusta eller behov av tidsfördriv, och man har velat häruti se ett hektiskt, nervöst tillstånd hos den från naturen sig alltmer avlägsnande människan, som hade ett inneboende behov av nervlugnande medel, kanske påskyndat av det stigande bruket av alkohol-stimulus, mot vilket tobaken skulle då tjäna som korrektiv. Men det avlopp icke utan protester från myndigheternas sida, ehuru dessa så småningom följde med och gjorde av tobaken en indräktig tullartikel. Prästerskapet dundrade från predikstolarne, men föllo slutligen så för frestelsen, att snart icke en predikan

kunde skrivas utan i tobakspipans sällskap. Ett lustigt uttryck av meningarne för och emot tobaksfrågan har en okänd författare från 1670-talet givit i en liten skrift kallad Seigneur Hans Hanssons drömmar. Efter engelskt mönster har författaren, kallande sig Hans Hansson, framställt huru som i hans drömmar tvenne herrar Thadler och Vahrhafft diskutera den brännheta frågan. Av den långa striden vilja vi endast göra oss till åhörare av några punkter, som kunna vara av intresse för vårt ändamål. Thadler får alltså ordet: han påstår att tobaken är skadlig bland gemene man, ty i stället för öl och bröd, mat och kläder, som både tarvas borgare, bönder och andra kronans betjänte, köpa de sig tobak, somliga till att röka natt och dag, så att de lukta emot var man dem möter, värre än som Nobis krogs krögare. Andra, säger han, snuva det i näsan så fort, ivrigt och glupskt som torra jorden tager vatten till sig, varav deras hjärna sist bliver så förbistrad, att de alls intet råd hava för sig, och näsan ser ut som ett hönshus, som varken rensades i år eller i fjor. Det skamlösaste anser han ändock tuggandet vara, ty att sitta till bords med dem och dricka ur samma kanna, vore nästan vämjeligt. En gång hade han sökt en god vän om morgonen tidigt då denne låg och sov på sin säng, och blev han då varse huru tobakssaften flutit honom av munnen över hela hans skägg, kindben, örngott och bolster, och måste han därför gå ifrån honom med oförrättat ärende. Tobaksdrickandet, så kallades rökandet, medförde hunger och törst, sömnlöshet och trötthet. Herr Thadler hade vidare sett huru kvinnfolken i kyrkan på somliga orter, under predikningen hade givit åt varandra sin snustobaksbössa, och

att de slagit på varandras hand stora tobaksdrossar, dem de sedan hade uppsnuvat så girigt, som en hungrig stallhäst fräter upp ett litet tråg havra. Lade ändock detta till att han märkt prästen i predikstolen hava snusbössan i ärmklädet invecklat och dragit därav i näsan så många gånger honom behagade, lika som små barn taga nappen. Han hade också fram ett lustigt exempel. Han sade sig en gång hava sökt att få tala med en sin gode vän, men fann honom inte hemma; dock när han gick tillbaka och kom i portlidret, blev han varse tobakspott och tuggor; när han kom öster om porten, såg han sjön purpurfärgad med tobakssaft hela vägen som den andre gått hade (förmodligen utmed kanalen eller strömmen) och på det sättet fick han reda på honom ytterst i staden, där han satt och tuggade tobak.

Vahrhaffts försvar är jämförelsevis klent, oaktat författaren ändock är tobaksvän. Han börjar med en advokatyr om bruk och missbruk; »icke vore Guds gåvor därför dantandes eller uti sin kvalitet lastandes fastän de av somliga människor missbrukades och illa användes». Sedan talar han med värma om »tobakets nytta i commercierna», tobakskompanierna och oktrojen »samt därav flytande procent, såsom tull, accis, frakt och annat mera»; därpå eldas han upp och riktar sitt utfall direkt mot Thadler. »Haver du icke sagt tobaket vara till ingen nytta? Varför kallas det då panacé, pankreston, etc. av höglärde doktorer i medicinen? Varför göres då av dess saft åtskilliga sirup, salvor, electuarier, balsam, etc.? Haver det icke verkande nytta i människans kropp och ledamöter? Jo, vill du inte tro mig, så tro dem som sådant skriva om tobaket... Jag vill här förbigå allt det

verkande, som det haver bland kreaturen, såsom hästar och annan boskap, att det skattas bättre än Teriac, ja dess aska brukas till läkedom. Till detta haver jag hundra vittnen, vad haver du då däremot? Haver du inte sagt det vara hjärnvilla? Jag vill bevisa det confortera cerebrum (stärka hjärnan). Är det penningespilla? Vadan kommer då all den gevinst som på tobakskompanierna faller? Luktar det illa?... Är tobaket därför odugligt, onyttigt och skadeligt, att din förbistrade villpanna icke förstår dess dygder? Är vin och dyrbara drycker därföre illakt, att det av en eller annan missbrukas? Äre kläden därföre odugse, fastän de av somlige brukas till prål och högfärd.»

Med dylika klyftigheter försvarar Vahrhafft en sak, som utan hans försvar gick fram, och om den icke gjorde människorna bättre, så gjorde den dem åtminstone en liten glädje.

*

Ett bland de mest utpräglade och fula dragen i tidevarvets anlete, är det så ryktbara

Trolldomsväsendet,

om vilkets ursprung och väsen ännu icke sista ordet är sagt. Det är en brokig sammanfattning av gammal tradition från hedendomen, blandad med katolska helvetesmyter, en vävnad av uppsåtliga lögner och inbillade syner, självbedrägeri och elakhet, men värst av allt, och vilket är det egendomligaste draget i hela saken, ett behov hos de obemärkte att vara intressanta, ådraga sig uppmärksamhet till vad pris som helst. Detta senare är en psykologisk sjukdom, som

hos den bildade antager den icke ovanliga formen av äregirighet, vilken kan söka uttryck i vissa konstproduktioner eller en art hjältemodiga handlingar. Innan vi gå djupare i ämnet, skola vi först se till de yttre omständigheter, under vilka häxväsendet uppenbarar sig i Sverige. Såsom vi i förra delen av detta arbete sett, fanns i gamla lagarne stadgat om förgärningar eller förtrollningar, medelst vilka nästan uteslutande kvinnor kunde förgöra andras boskap, barn, saker och ting, och vilka personer straffades med eld, sedan de undergått det vanligaste provet, vattenprovet. Härav skulle man kunna tro, att det onda eller djävulen då ännu var en naturkraft, fientlig mot liv och tillvaro, och vilken skulle bekämpas med andra fientliga, eld och vatten. Detta förgärningsväsen synes dock aldrig ha varit epidemiskt under Sveriges medeltid. Vilka former trolldomsväsendet antagit efter reformationen, sågo vi vid biskop Angermanni visitation. Nu på 1680-talet utbryter det onda i Dalarne och Norrland såsom en pestsmitta, sprider sig ner åt Sverige, och grasserar slutligen värst kanske i Stockholm. Huvudsakliga och nästan över allt likadant återkommande förloppet vid de föregivna Blåkullafärderna var efter samtlige anklagades bekännelser följande.

Trollpackor, begåvade av satan med ett horn och en nål, taga barn med sig till helvetet och bringa dem från kristna tron till djävulens dyrkan (= hedendom kontra kristendom). Med nålen kan en trollpacka öppna väggen, så att man med häst och vagn kan draga sin väg därut, och brakar väggen därvid, fast ingen i huset kan det höra, samt faller så tätt igen, att om stugan vore målad, så kunde ingen det märka.

När häxorna komma in där barnen äro, uppväcka de barnen vanligen med dessa ord: »kom nu djävuls barn och följ mig till gästabud», vilket barnen berätta sig höra; och de igenkänna trollpackan, ty det tyckes vara ljust i stugan, vilket trollpackorna säga komma av hornet, som glindrar i mörkret. Barnen kunna vid ett sådant tilltal varken neka eller ropa om hjälp, utan måste följa med, stundom nakna, stundom i skjortan. Medan trollpackan reser omkring för att samla flera barn, sätter hon dem hon har på taket. Då alla barnen äro samlade, sätter hon dem på en stång, som går mellan benen på skjutshästen, som vanligen är en människa, ko eller häst; dock måste först smörjas under vart ben, men de barn, som varit med flera gånger, och redan fått horn, få smörja själva. När detta är skett ropar hon: »Vi rada upp och så neder ända åt fanders», ehuru icke alla bruka samma ord. Och nu bär det av med kreaturet och barnen bakfram; när de träffa på ett kyrktorn stanna de och skava malm ur klockorna; när de sedan kommit upp i luften igen, kasta de malmen ned på jorden och säga: »Gud låte min själ aldrig nånsin närmare komma Gud än denna malmen kommer klockan igen.» När de kommit fram till ort och ställe, stiger trollpackan av, tager betslet ur munnen på kreaturet och ställer det på fötter så svettigt som det är, vid ett trä eller vägg, varest det står likasom bundet till hennes utkomst. Huset, som de kommit till, synes barnen i förstone helt skinande såsom en eld. Där går trollpackan in, lika som genom förstugan, uti en sal, och barnen sätter hon på ett visst rum, medan hon går in till djävulen, som än sitter i högsätet mäkta ansenlig, än ligger under bordet helt förskräcklig, men

alltid med en ked bunden. För honom gör hon knäfall, åtminstone niger hon, kallande honom herre, storförste, Gud, kyssandes honom på flerehanda ställen. När hon sedan framför något barn till satan, niger hon och faller på knä och säger: »sen I storfar, vilket vackert djävulsbarn jag nu med mig haver; jag beder I viljen märka det åt mig.» Då frågar satan barnet om det vill tjäna honom, därpå somliga svara ja, ty en sådan majestät lyser i honom, och sådan skinande härlighet vart de ögonen kasta. Då märker satan barnet medelst ett bett i pannan eller genom att rista eller skära i vänstra lillfingret. Därpå suger han blodet av barnen och spottar i ett rött ekehorn, i vilket står en röd fjäder eller penna, varmed deras namn inskrivas i en stor bok, då satan giver barnen städjepenning, vilken behåller sitt lysande utseende så länge barnen icke omtala detsamma, men förvandlas i stickor, bark o. d. då de bekänna. Nu går trollpackan att förrätta vissa sysslor hos den fule, såsom att reda mat, steka, brygga, baka, göra korv, bränna brännvin o. s. v. Efter dessa sysslors förrättande redes måltid, ätes och drickes, rökes tobak, varpå man stiger upp att dansa, vartill den onde spelar med svansen under bordet, och slutas dansen vanligen med excesser. Barnen undervisas i 10 à 12 böcker, som de skola lära utantill. Lärdomen består i att vanställa fader vår och tron; att förbanna himmel och jord, måne och sol, och alla de på jorden bo o. s. v.

Dessa sammankomster hållas nämligen i påskveckan, men även andra stora helger äro tjänliga. Trollpackorna gå sällan i kyrkan, utan en halmkärve eller svinho står i stället för dem, och när de någon

gång äro där, vända de ansiktet åt dörren. Även hava de bekänt att de på sina färder taga in i lador och ladugårdar att trolla till sig säd och mjölk medelst åtskilliga förfaringssätt.

Som nu icke behöver sägas, var alltsammans idel dikter utan grund, men lika fullt gällde allt detta sammelsurium såsom anklagelser inför de domstolar, som särskilt tillsattes att utröna häxväsendets orsaker och botemedel.

I Stockholm satt den kongliga kommissarialrätten under åren 1676, 1677 och många dess domar slutade med bålet eller bilan. Tvenne kvinnor blevo brända, den ena levande, den andra halshuggen, på angivelse av sina egna barn. Minderåriga gossar och flickor från 9 år fingo uppträda och vittna och deras ord fällde, oaktat de anklagade nekade. Några blevo av fängelsets pinor så eländiga och leda vid livet, att de med glädje påtogo sig alla beskyllningar, blott för att få komma ifrån en tillvaro, som blott var dem olidlig. Andra måtte endast av begäret att få uppträda offentligt och vinna ryktbarhet hava vidgått beskyllningarne, så vida de icke varit förblindade av självbedrägeri eller deras hjärnor varit angripna. Domstolen utgjordes av andliga och världsliga ledamöter, vilka alla togo saken som ett faktum. Hiskligt är att läsa i protokollen med vilket lugn de höglärde herrarne diskutera — icke om anklagade är skyldig — utan sättet huru hon skall avlivas. Sålunda finner man huruledes en Malin i Stockholm dömdes på anklagelse av anhöriga till döden, utan vidlyftig diskussion, men man finner också följande utlåtanden över tre framställda frågor, vilka ansetts som de viktigaste av domstolen, nämligen:

1:o. Om hon först skulle halshuggas och sedan brännas?

2:o. Om hon först skulle lida någon speciem torturæ och sedan halshuggas och brännas?

3:o. Om hon skulle brännas levande? Rätten tog detta i betänkande och lät häröver sina vota falla, som följer:

1:o. Herr Broméen (lagkarl): att hon brännes levande.

2:o. Herr Sparrman (kaplan i Riddarholmskyrkan): detsamma.

3:o. Herr Olaus Bromelius (med. doktor): detsamma.

4:o. Herr Ivar Leufstadius (kaplan i Clara) instämde på grund därav att som hon vore den förste, skulle det giva andra bröttsliga en skräck.

5:o. Herr Urban Hiärne (med. doktor): att hon först nypes med heta tänger, efter som det andra vore allt för grymt.

6:o. Herr Noræus (kaplan i storkyrkan): att hon brännes levande, sig själv till omvändelse och androm till avsky.

7:o. Herr Chronander (häradshövding): gick så vida från de andras mening, hållandes före att hon borde föras ut och bindas vid en påle på bålet, icke annat vetandes än att hon skulle brännas levande. Och där hon då något bekände, skulle hon föras tillbaka i fängelset och vidare examineras. Men om hon intet bekände, vore henne nog att man strax kastade omkull pålen samt därpå halshögg och brände henne.

8:o. Herr Carolinus (pastor i Clara): att hon brännes levande, på grund: att man bör mer se på

Guds namns ära än hennes olidliga pina, under ett så svårt och ovant straff, helst hon förfört så många själar, eller åtminstone haft avsigt att förföra dem till helvetes pina, av vilken hon nu själv borde känna en försmak androm till sky, och sig till påminnelse, att hon av fan, som henne lovat låta ett subpositivium quid (ställföreträdare) lida i hennes ställe, vore bedragen.

9:o. Herr Austrelius (sekreterare): att hon brännes levande.

10:o. Herr Canterhjelm (assessor i bergskollegium): att hon icke annat skulle veta, än hon skulle brännas levande, på det om bekännelse kommer emellan, straffet kunde mildras; att hon hugges av och brännes, men om hon intet bekänner, brännes levande.

11:o. Herr Bergius (pastor i Clara): att hon måtte förskräckas med pålen, och icke annat veta än att hon skulle brännas levande, och där hon sig bekände skulle hon föras in igen, och straffet mildras, men ifall hon icke bekänner, samtyckte han att hon brännes levande.

12:o. Herr Coyet (sekreterare): att hon brännes levande.

Denna kvinna gick modigt till bålet, vägrade att taga avsked av sin dotter, svarade prästerna dristigt och lät bödeln järnslå händer och fötter, fällde icke tår, utan stod fast på sin oskyldighet med en »onaturlig» frimodighet, varav slöts med visshet att hon var skyldig, och icke tvärtom, ty endast djävulen, icke oskulden, kunde giva henne styrka.

I ovan anförda protokoll finna vi en person

uttala sig för en skenbart större omänsklighet än de andra, i det han anbefaller nypning med heta tänger. Denne man är det likväl som först skall få ögonen öppna för verkliga förhållandet och bliva de oskyldiges slutliga räddare. Det är doktor Urban Hiärne.

De som drevo sitt spel, dels vinningslystna, dels fåfänga, dels hämndlystna och avundsjuka människor, opererade förnämligast med barn såsom angivare, men just detta deras knep blev anledningen till deras insnärjande och fall. Ty dessa små, som voro instruerade i fraserna, kunde icke alltid stå bi vid korsförhör, där det gällde att hava både minne och förstånd, och snart hade man en hel svärm av dem i fällan för tvetalan, varpå de efter tjänlig behandling alla intygade: att de intet vetat utav något förande eller blåkullafärd, utan voro i vakstugor tubbade att ljuga på sig och skrymtaktligen anfäktas, samt oskyldigt beskylla och anklaga en och annan för trolldom och barns förande. Mest upplysande är den bekännelse en tretton års gosse från Gevle avgav, och vilken visar hela avgrunder i människonaturen. Han hade ljugit på sin moder så att hon fått gå till döden; detta skedde i Gevle. För att undgå skammen for han ned till Stockholm och tog tjänst hos en släkting, hökare på Södermalm. Där träffade han några unga släktingar, som kände hans historia, och nu beskyllde honom att »föras». Då husbonden fick höra detta, hotade han att skicka honom tillbaka till Gevle igen, men, som gossen fruktade detta mer än annat, tog han på sig beskyllningen. Den ena lögnen drar den andra med sig. Nu måste han angiva, vilka som förde honom; då måste han gripa någon i högen på måfå, vilka genast ställdes

inför domstol. »Vad blåkullaresan anbelangar, tycker han att den kommer honom före efter sitt förstånd som en dröm, efter han sannfärdligen det betyga kan, att han aldrig haver sett satan eller något annat spökeri vakande. De fula och försmädliga böner, som han läsit haver, säger han sig hava hört av barnens samtal, av sägen, och icke av djävulen.»

Orsaken som drev honom till att ljuga på barn haver merendels varit föräldrarnes förvetenhet, som kommo till honom i fängelset på Södermalm, sägandes: haver du sett min son eller min dotter i blåkulla? Svarade han ja, (ändock han dem aldrig kände eller såg) för en liten penning, och då han sedan så fördjupad blev i denna lögnesynden, tänkte han och sade vid sig själv: slipper jag ännu en gång på fri fot, så skall jag med hast skynda mig hädan, var och icke jag undslipper döden, så må då jag få bekänna sådant för predikoämbetet, på det min synd må mig förlåten varda.

Vad andra galenskaper, dem han erkänt och tagit på sig, beträffar, så förklarar han helt enkelt, att domarens hot om svårare fängelse nödgat honom, »men varest han sådana ord i hastighet fick, vet han intet».

Urban Hiärne tog nu hand om saken och utredde den fullständigt, ehuru icke utan protest från prästerskapets sida, som ansågo som en heders- och trosak att frågan icke fick bli så orimligt enkel, och deras kortsynthet så i dagen lagd. I Hiärnes betänkande förklaras allt så, att något tal om sjukdom icke vidare kan gälla, utan hela saken befinnes vara ett epidemiskt utbrott av människans ondska. Vad han

hade svårast att förklara var deras uppförande, som självvilligt påtogo sig beskyllningarne och ledo döden. Om denna företeelse är hans mening den: att de anklagade varit betjuste och betagne av sällsamma inbillningar. Orsaken till anklagelserna finner han komma från elakhet och hämnd. »Därigenom växte sådana löperskors mod mer och mer, och berömde sig för den auktoritet att få beskylla vem de ville, och av vilkas anklagande och befriande alla ärliga matronor skulle bero; de voro beträdde inför rätten, och de kunde taga livet av den förnämsta fru i hela staden; deras lust har varit att hämnas på dem de hade gammal agg till, eller ock genom avund, antingen på dem som voro något rikare än de, eller något förnämare.»

Vad det obegripliga i barnens märkvärdigt samstämmande berättelser angår, vilka voro desamma i Stockholm som i Dalarne, menar han att sådane skrock och historier voro levande i hela riket från äldre tider, och delvis funnos upptecknade i tryckta spåböcker och dylikt; och vittnesmålens överensstämmelse härrörde av att vittnena alltid höllo sammanträde innan de gingo för rätten.

För att komma allt detta på spåren gjorde sig Hiärne rätt mycket besvär, och försummade icke att använda sina medicinska kunskaper; han besökte de så kallade vaktstugorna, där häxorna om nattetid sammankommo, och då de syntes vara komna i extas eller vara »bortförda» höll han stark spiritus under näsan på dem, så att de kommo sig. Och hans friska, nyktra uppfattning av hela oväsendet sammanfattar han i den mening, att alltsammans var »allenast ett sammansatt skvaller av en hop med lättfärdiga pigor och flickor, och däribland några självsvåldiga gossar,

som gärna underhöllo raseriet, på det de så måtte slippa allt näringsbekymmer och arbete».

*

Under ett krigiskt tidevarv, sådant som detta, erbjödos många tillfällen till uppfinningar för krigsväsendets förbättring, och sådana uteblevo icke. Gustav Adolf uppfann en kanon och utgav krigsartiklar,* de senare dock mest avsedda för de utländska trupper med vilka riket var plågat och med vilka de »ärofulla» krigen till största delen utfördes, och om vilka står att läsa tillräckligt i historieböckerna. Men nu skulle kriget, för att få ett sken av berättigande, upphöjas till vetenskap, och krigaren därigenom adlas. Sitt mest betecknande och ståtliga uttryck tager denna militäranda i det sedan genom ett par århundraden utövade

Exercis-reglementet.

Det äldsta tryckta är av 1677 och utfärdat av en stadsmajor samt alltför egendomligt att icke upptagas i sin helhet med dess 37 tempi, vilka alla syfta därhän att få ett skott avlossat. Det lyder så:

1. Ställer eder i god ordre med musköten till högra foten.
2. Lägg neder edert gevär.
3. Upptag gevär.

* Gustav Adolf har äran av den militära hälsningens (utan hattavtagning) införande, det gamla sättet att hälsa bestod för en musketerare i att lägga musköten i jämvikt på gaffeln, så att den kunde hållas endast med vänstra handen och hatten avtagas med den högra.

4. Musköten på axeln.
5. Låt sänka musköten.
6. Musköten på handen.
7. Musköten på gaffeln.
8. Håll musköten i vänstra handen fast.
9. Tag luntan emellan tvenne fingrar i högra handen.
10. Blås av luntan.
11. Passa luntan.
12. Betäck pannan med två finger.
13. Marschera tre steg.
14. Blås av luntan.
15. Öppna fängpannan.
16. Lägg an i god positur.
17. Sikta.
18. Skjut.
19. Låt sänka musköten.
20. Tag av luntan.
21. Blås av pannan.
22. Slå fängkrut på pannan.
23. Slå igen fängpannan.
24. Blås åter av luntan.
25. Sväng musköten till värjan.
26. Slå krut i musköten.
27. Kula och förladdning därpå.
28. Drag laddstocken i två dragande ut och fattan med avighanden i andra taget.
29. Fatta honom kort emot bröstet.
30. För in förladdningen med tre stötande.
31. Drag ut laddstocken i två dragande och med avighanden i andra taget.
32. Fatta honom kort emot bröstet.
33. Sätt honom åter i sitt ställe.

34. Fatta musköten vid munnen och sväng honom till högra sidan.

35. Musköten på gaffeln.

36. Sätt neder musköten.

37. Lägg neder musköten.

Men så kommer ett dyrbart tillägg, som visar att författaren verkligen hyst tvivel om lämpligheten av sin litterära skapelse, och detta tillägg utgör just »i tre ord» den bästa kritik på densamma. Han säger: ovanstående övning eller exercitier kan kommenderas och befallas med tre ord, när en soldat är väl exercerad med sin musköt, nämligen:

1. Gör eder färdig!
2. Lägger an!
3. Skjut!

Huru vältaligt är icke detta i all sin enkelhet, lika vältaligt som det enkla ordet »sitt upp», varmed ett rytteri kan komma i sadeln, men vilket i 1695 års kavalleriregemente uttryckes med följande praktfulla omskrivning.

När ryttaren är uti sin fulla mundering och skall sitta upp till häst, fattar han tygeln med vänstra handen, stryker med den högra valknuten väl upp, sätter den understa tygeln emellan det lille och fjärde, och den överste emellan det fjärde och tredje fingret och låter bägge tyglarne gå igenom handen upp och ut emellan främste och tummefingret, låter falla ändan av tygeln neder ut på fingerknogarne, på högra sidan om hästhalsen, stiger mittför vänstra hästbogen, fattar karbinen med högra handen, armen väl utsträckt, utan att bocka sig, ovanpå pipan framför hanen, lyfter mynningen något upp och skjuter karbinen att han löper på stången, varmed han är fastknäppt vid

remmen, så att han kommer med anslaget åt vänstra knävecket, och med mynningen ovanför högra armbågen, tager, som tygeln redan hålles, med vänstra handen i sadelknappen, och fattar i detsamma strax bygeln med den högra handen, stiger däruti med vänstra foten, sätter i uppstigandet knäet emot hästen emellan bogen och sadelgjorden, fattar med högra handen bak på sadeln något åt höger, lyftar sig med rätt liv upp, och i det han kastar högre benet väl utsträckt över hästen, släpper han högra handen bakifrån sadeln och fattar med den förvänd fram uti sadelbommen på högra sidan, sätter sig väl neder i sadeln, fattar så med högra handen tillbaka karbinen över pipan, drager honom fram och låter falla neder bak för högra låret, rätta betseltygeln, håller buken in till sadelknappen, ryggen rätt, bröstet fram, vrider högra axlen något fram, håller vänstra armen väl åt livet, och vänstra handen med tygeln, tummen rätt uppvänd, något framför sadelknappen, sätter högra handen med knogarna nedervända och tummen uppåt hållen, mitt ut på högra låret, armbågen ut, står med det tjocka under foten i bygeln, tårna rätt framvridna och knäna väl åt i sadeln knipta, och håller ansiktet upprätt fram.

Handel och näringar. Kommunikationer.

Att följa dessa på alla deras utvecklings slingervägar ligger utom vår plan, helst vi återträffa dem i sin blomstring nästa tidevarv. Vi skola därför endast betrakta tvenne epokgörande företeelser: Banken och Posten.

Banken.

Sveriges första bankinrättning var ganska kuriös i sin uppkomst och tillvaro, och har fått sin besynnerliga historia insvept i ett försonande dunkel. Det slags spekulation, som låg till grund för kommissarien Johan Palmstruchs skapelse, skulle i våra dagar få det kända namnet av svindel. Den 30 November 1656 erhöll nämnde tjänsteman i kommerskollegium privilegium för sig och medparticipanter att grunda en lånebank. »Uti privilegium omnämnes icke att Johan Palmstruch och hans medparticipanter tillskjutit eller skulle tillskjuta penningar till fond för lånebanken; ej heller har det kunnat utrönas till vad belopp sådant skedde.» Rörelsen drevs således uteslutande med andras pengar och på god tro, och synes närmast hava liknat en pantlånerörelse. Banken, som skulle hållas öppen alla söckendagar mellan 8 och

11 förmiddagen och från 2 till 5 eftermiddagen, beviljade lån till högst 2/3 av värdet på: silver- och guld-geschier, pärlor, smycken, klenodier, gjorda kläder och linnetyg, husgeråd: item köpmannavaror, såsom koppar, järn, mässing, bly, sidentyg, kläde och lärft; desslikes av fasta ägor och grunder, hus i städer: item slott, hov, land och fält, åkrar, ängar, trädgårdar m. m. Lånet förföll om det ej inbetalades inom ett år och sex veckor, vid äventyr av pantens försäljning, då överskottet tillföll ägaren; dock kunde lån på o f ö r d ä r v l i g p a n t få stå så länge räntan ordentligen betalades. Denna bestämdes till 6 % för summor på 400 daler smt och därutöver; för summor under 400 till 100 daler 8 1/2 och för summor under 100 daler ned till 8 daler 10 5/32 %. Vi finna sålunda att bankens verksamhet var ganska olikartad, sträckande sig från hypotekslån på egendomar ända till lån mot gamla kläder på 8 daler kopparmynt.

Bredvid låneaffären gick dessutom en växelbank, på vilken privilegium beviljades samtidigt. Denna emottog deposition samt verkställde utbetalningar mot anvisning och hade sålunda fullständigt upp- och avskrivning och kreditiv. En sådan vidlyftig och ömtålig affär kunde icke undgå att kringgärdas med reglemente, och ett sådant utfärdades 1657 för växelbanken, efter mönster av Amsterdams och Hamburgs bankordinantier. I detta förordnades sålunda bland annat att vars och ens avancedeposition i banken ej fick för främmande yppas, varförutom den, som höll räkning i växelbanken, skulle taga sig ett till- eller binamn. Vinsten, som av rörelsen komme att uppstå, skulle sålunda fördelas: att hälften av rena behållningen gick till Konglig Majestät och kronan, och den

andra hälften delades lika emellan Stockholms stad och bankokompaniet, skolande stadens andel användas till en ny gatas förfärdigande ifrån slottet genom Brunkeberg. Nycklarne till kassan och böckerna skulle tvenne av magistraten och tvenne av borgerskapet hava i god förvaring.

Då nu de båda affärsgrenarne voro skilda från varandra, och depositionsmedlen icke fingo användas i lånerörelsen, vill det synas som ingen fara för bankens säkerhet kunde vara för handen, helst ingen sedelutgivning var tillåten, och likväl skulle den sammanstörta efter en mycket kort tillvaro.

Röster hade från början höjt sig mot privilegiets

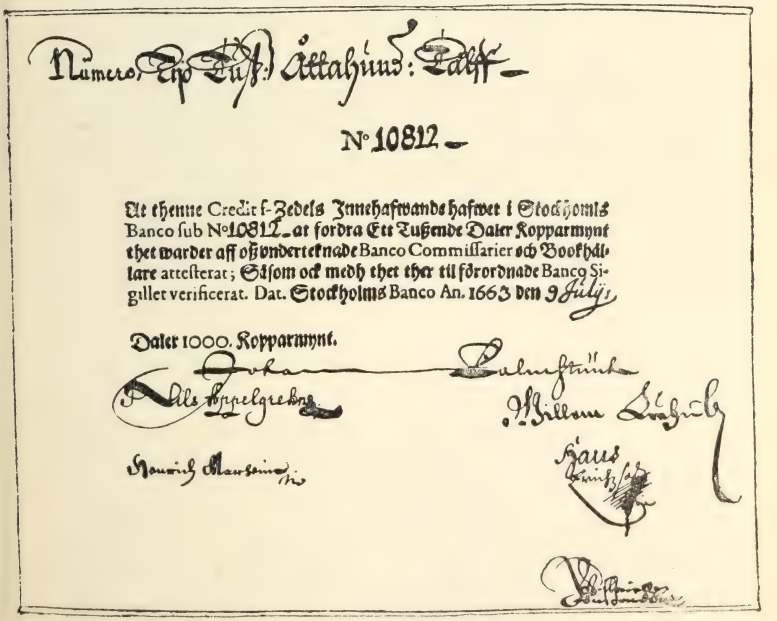
Nº 10812

Daler 1000. Kopparmynt.

13. Banksedel, utgiven av Sveriges första bank.

beviljande och Gustav Bonde, riksskattmästaren, hade i rådet avstyrkt Palmstruchs begäran. När man började ana oråd tillsattes samme Gustav Bonde till överinspektor över banken. Icke desto mindre gick inrättningen med stormsteg sin undergång till mötes. År 1661 hade banken kringgått förbudet mot utgivande av sedlar, och utkastat så kallade kreditivsedlar, som den redan tre år därefter var oförmögen att inlösa. Orsaken till dessa sedlars utgivning skall ha varit nödvändigheten att hjälpa banken ur den förlägenhet i vilken den råkat, därigenom att kopparns handelspris steg utöver dess värde som mynt. Dessa sedlar voro egentligen depositionsbevis, men blevo sedan fingerade sådana, då de utsläpptes utan motsvarande värden i banken. År 1664 var oron redan väckt och Palmstruch togs i förhör av deputerade från rådet och ständerna, varvid han i vissa punkter redogjorde för bankens ställning, men på andra frågor sade han sig vara förbjuden att svara. Något måste emellertid göras och staten måste bispringa den ramlande banken, och nu började sedlarne att inlösas. Genom plakatet av 5 Mars 1667 förklarades alla kreditsedlar för ogiltiga, som icke inom 1 Maj voro inlösta.

I början av år 1667 avgav riksskattmästaren ett ganska belysande anförande, varuti han yttrar att ända till år 1660, d. v. s. i fyra års tid, hade intet varit att anmärka mot bankens förvaltning, men att Palmstruch ifrån den tiden begynt taga ut pengar över sin avance och till sitt enskilda förfogande, att Palmstruch, oaktat gjorda föreställningar, fortfarit därmed så »att P. vore skyldig en summa, som svarade emot hela bristen»; att år 1661, då sedlarne utgåvos,

skattmästaren lagt sig däremot, men förgäves, att desamma utgått under P:s egen förvaltning, utan att av kassörerna per kassa beräknas, samt att utlåningarne sträckts över hövan och utan behörig säkerhet. Regeringen frikallade Bonde, men stämde Palmstruch inför Svea hovrätt. Denne ville naturligtvis undanskylla sig och skjuta skulden på andra, varvid han uppgav sina medparticipanter, bland vilka man upptäcker två hans bröder, en svåger, och för övrigt mest ämbetsmän, varav framgick att det hela var en »ämbetsmanna- icke en köpmannaspekulation». Bristen anslogs till 200,000 riksdaler specie. Den 22 Juli 1668 dömde hovrätten Johan Palmstruch, »emedan han vid direktionen av Banko-verket sig märkeligen hade förgripit, att vara sina privilegier förlustig, att inom sex månader till Kongl. Majestät och kronan gälda all av hans förvaltning härfluten skada och förlust; samt därefter ifrån Sverige och dess underlydande provinser förvisas, men i brist av tillgång kunde han icke från livsstraff befrias».

Riksskattmästaren Bondes arvingar blevo efter dennes härunder timade död »för bristen angripne» men friades.

Palmstruch benådades till livet och släpptes ur fängelset, varefter han dog året därpå.

På spillrorna av denna bankinrättning och med förvärvade erfarenheter byggdes Rikets Ständers Bank, som erhöll sin oktroj den 17 September 1668.

Posten.

I äldsta tider bestreds den kungliga postgången i Sverige av bud, vilka i krigstid vid uppbåd begagnade budkavlen, en kort käpp, försedd med ett snöre i ena

ändan och bränd i den andra, varmed skulle antydas att den, som icke fortskaffade densamma, skulle hängas och hans gård brännas, och med meddelandet inskuret eller om det var på papper eller pergament omlindat; den enskilde fick meddela sig på avstånd så gott han kunde. När brevskrivning blev något allmännare och gästgiverier inrättades, måste budbäraren, på förekommen anledning att adelns tjänare och andra resande falskeligen uppgåvo sig resa i kronans ärender, förses med så kallade bådbössor, de kungliges vapen, eller ock vägabrev, varmed de skulle giva sig tillkänna och erhålla friskjuts. I hertig Carls tid t. ex. brukades silvermärken, tecknade med bokstäverna C. och D. och därunder en krönt vase. År 1584 avskaffades vägabreven, emedan de, oaktat alla försiktighetsmått, missbrukades till allmogens stora tunga och kostnad.

Redan under Gustav II Adolf hade Axel Oxenstjerna varit betänkt på införandet av ordinarii postgång, men denna kom icke till stånd förr än under Kristinas regering, och från år 1636 kan man räkna den verkliga postens uppkomst i Sverige, »som icke mindre K. M:ts egne, än private personers brev, till deras behöriga orter och ställen fortskaffa och fortbringa skulle, blivandes till den ändan uti vart landskap på två eller högst tre mil, efter som vägarne eller lägenheterna medgiva kunde, besynnerligen edsvurne postbönder och postiljoner, under vissa förmåner och friheter tillsatte, som skulle vara färdige, enär den ankommande posten blåste i posthornet, att strax av honom emottaga breven och med desamma, ofördröjligen genom natt och dag, oaktat vad väder vara kunde, än vidare fortlöpa,

och skulle var och en postdräng, som således posten framförde, vara försedd med ett särdeles vapen på bröstet och ett posthorn, samt ett spjut eller spets, på det när han begynte nalkas till en annan postdräng, han med blåsande kunde giva tecken och honom varna att hålla sig färdig till resan.»

Samtidigt blevo postförvaltare uti var stad förordnade, och över alla tillsatt en postmästare i Stockholm såsom uppsyningsman, som under rikskanslerens och kongl. kansliets överstyrelse skulle hava överinseendet över hela postväsendet. Den förste postmästaren i Stockholm hette Wechel, men den som satte liv i hela postväsendet var Johan Beijer, vilken utnämndes 1642.

År 1668 kostade ett brev om ett lod inom riket 1 öre silvermynt, om städerna icke lågo över tio mil från varandra, i vilket senare fall portot blev två öre.

Men snart fann man lantposten otillräcklig, och snart finna vi den gamle Olof Rudbeck (Atlanticans författare) medelst postjakter underhålla förbindelse mellan Uppsala och Stockholm, varpå han erhöll privilegium 1667. Hans båtsmän och skeppare voro fria från all borgerlig tunga. Varje person betalade två mark silvermynt in specie och tio öre silvermynt för varje halvt skeppunds vikt; för koffertar, matskrin, matsäckar eller annat, som voro av sex kvarters storlek i kvadrat, gavs ock 10 öre silvermynt. Men ordningen ombord på en sådan farkost synes hava varit stundtals utsatt för störande inflytanden, varför vissa reglementeringar snart funnos vara nödiga. Så hände det understundom att jakten, utan att vara uppehållen av storm, kunde dröja med sin avgång; icke sällan

förekommo att de resande kommo i sista stunden, kastade sina saker över relingen och själva i brådskan gingo i sjön; och väl ombord tilläto de sig att alldenstund skepparen hade traktering i kajutan, överlasta sig och föra väsen samt röka tobak under däck, vilket senare var strängeligen förbjudet. »Sedan är ock en oordning att några stiga på jakten och säga sig vilja betala när de komma fram, men jakten kommer intet väl till lands, förrän de springa av henne på landet och rymma sin kos, ty skall skepparen så länge hålla från landet för ankar, till dess de betala, ty en sådan jakt, som dagligen segla måste och aldrig länge vila, och måste hava en skeppare med sex båtsmän, uppehålles icke med väder.» År 1670 började täckta postjakter avgå till Dalarön från Stockholm, och år 1685 dylika mellan Ystad och Stralsund.

Översikt

över de viktigaste framstegen på den andliga och materiella utvecklingens områden.

Vetenskap. Litteratur. Konst.

Vetenskaperna utövas av kungliga skrån. Allt som läres ut åt det uppväxande släktet kontrolleras av myndigheter, att icke några fria tankar och förhoppningar om att det kan vara bättre må smyga sig ut och oroa. Sverige har genom några vanvettiga krig fått europeiskt rykte, och nu måste rikshistoriegraferna författa lovsånger till fäderneslandets ära. Men myndigheten visste icke alltid, på vilken sida den skulle stå i dessa kotteristrider, och kunde därför hugga i sten understundom. Då Scheffer, en utlänning med oförvillade blickar, i sin »Upsalia antiqua», sökte visa att gamla avgudatemplet legat i nya staden där Bondkyrkan nu står, uppstod en häftig pennstrid med Verelius, som häri såg ett angrepp mot Sveriges gamla götiska anor. Scheffer skrev ett svar, varpå Verelius svarade, men på den sistnämndes svar förbjöds tryckning av myndigheterna. När Scheffer dog, lät Verelius trycka sin motskrift, men denna konfiskerades, och ett vite av 1,000 daler silvermynt (omkring 4,000 kronor) utsattes mot exem-

plarens spridande. Att myndigheterna denna gång gingo sådana ärenden förvånar, då man vet att allt, som kunde befordra nationalskrytet, på det högsta gynnades av regeringen. En annan gång voro myndigheterna mera vakna; det var då Olof Rudbeck gick åstad och skrev i sin världsberömda, numera olästa »Atland» att paradiset legat i Sverige och alla nationer utvandrat härifrån. Då Peringsköld uppträdde häremot och anförde tvivelsmål över vissa hårdragna översättningar, erhöll P. en varning av kansleren att icke uppträda i denna sak. Då P. med isländska lärdes intyg ville skydda sig, erhöll han en skrapa, och befallning att förlika sig med Rudbeck.

Rudbecks Atland

eller Atlantica (den är tryckt på både latin och svenska, spalt vid spalt) är ett bland de vidunderligaste företag i vetenskapsväg, som världen sett; det är segerruset som stigit i huvudet på en svensk lärd; det är en lärd som naturen begåvat med en sådan rikedom av fantasi eller sammanbindningsförmåga, att en kolossal lärdom icke kunnat släcka denna låga, som för de stora vetenskapsmännen alltid varit nödvändig, men av de små föraktats.

Huru han kom på den idén att skriva så mycket och lärt om något bakvänt, eller var han fått första impulsen, berättas sålunda, att han hos professor Verelius sett en karta över norden och av ortnamnens likhet med dem i latinska och grekiska författare blivit slagen som med en blixt.

Vi kunna bäst giva en klar föreställning om författarens grundtanke genom att hänvisa till den här vidfogade titelvinjetten till Atland. Mitt i Svea land

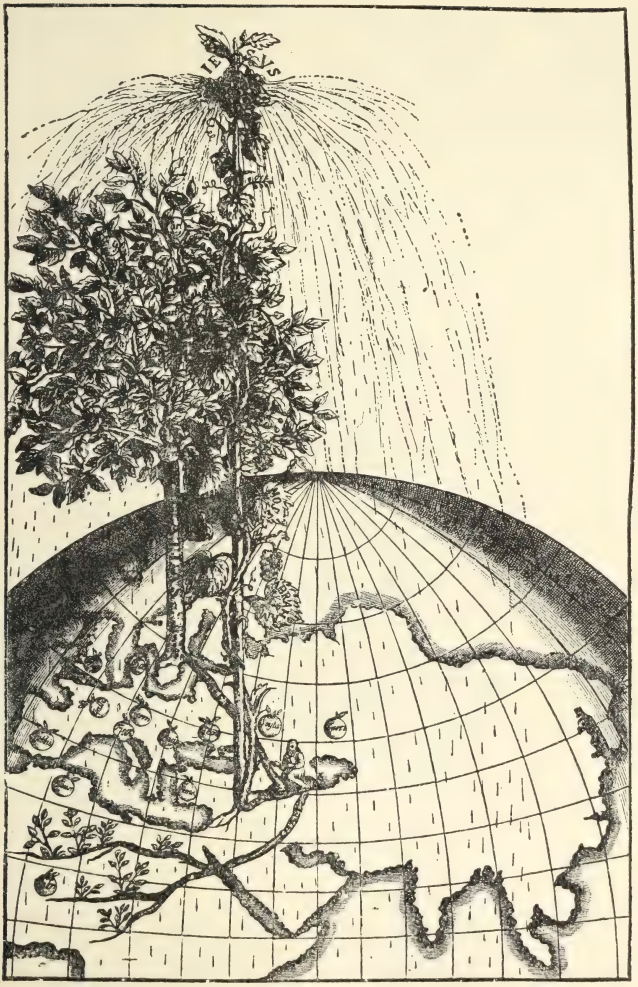

14. Atlanticans titelvignett.

står ett träd, som heter Atlas, dess rot är Jafet (nordens son); detta träd har fällt många frukter, vilka

ligga här och där och äro de Jafetiska folken. Mellan Svarta och Kaspiska haven sitter Noak, från vilken de tre rötterna utgå, av vilka roten Sem skjuter det sanna vinträdet Jesus, och Cham som tränger ner i Afrika. Trädet Atlas har många kvarsittande frukter från Bore upp till C G (Carl X Gustav) och C XI. Författarens metod är den deduktiva, det vill säga han utgår från ett faktum, som fängslat honom, och han söker bevisa detsamma i fyra volymer. Med någon fantasi skall man snart sagt kunna bevisa vad som helst, och Rudbeck hade stor fantasi och stor lärdom. Där han mötte omständigheter, som icke bevisade hans sats, lämnade han dem åsido. Om Plato skildrade ett landskap med en slätt, en höjd och en flod, så kunde denna skildring passa in på tusen landskap och sålunda på Uppsalaslätten.

Beviset att Sverige är Platos sjunkna Atland finnes i 7:de kapitlet, 1:sta delen, däri »Sveriges ålder bevisas utav de äldsta egyptiers, grekers och latiners, så ock våras skrifter». Det är särskilt ett yttrande av Plato han uppställer såsom ingångsspråk, och vilket blir hans text från vilket allt sedan utspinner sig. »De gamles skrifter förmäla huru stort våld eder stad (Aten) haver kunnat emotstå av det myckna folket dem till skyndat, som uti en håy (uno impetu) hava rusat till och ödelagt hela Europam och Asiam, kommandes ur detta Atlantiska havet. Ty då var det Atlantiska havet öppet. Men den Atlantiske ö, hon har legat vid ett os (utlopp eller inlopp) av havet och vid en tillgång av ett trångt sund, som I kalla Herkules stabbar (stoder = Gibraltar sund). Ön säges hava varit större än Libya och Asia från vilken ö till andra öar är mycket kort att överfara; ifrån dessa

öar är ock överfart till det fasta landet som ligger tvärt över uti det havet som kallas Botn (Bottniska viken), ty vid dessa orter innan om det trånga sund, är en smal och lång vik, men det landet som omfattar det vattnet eller sjön som egentligen kallas hav (Pelagus) är det stora fasta landet.»

När nu Herkules stoder förläggas till Öresund är det övriga lätt konstruerat. Vad som dock mest slog samtiden var Rudbecks jämförelser mellan nordiska och grekiska mytologien samt mellan runorna och de gamla grekiska bokstäverna. Särskilt dräpande voro hans mytologiska jämförelser, vilka så sent som 1819 sammanletades av P. A. Wallmark och av honom begagnades (då visserligen till andra ändamål än Rudbeck avsett) i hans inträdestal i Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien. Vi måste meddela några av dessa anförda för att göra begripligt, huru en lärd samtid kunnat känna sig överbevisad av Atland.

Mimers huvud talade; Memnons stod likaledes. Frothe förbytte sig i alla slags skepnader; Proteus likaså. Lykaon var enligt Ovidius en fiende till människosläktet; Loke var en fiende till Asarne; Lykaon förvandlades av Jupiter i en varg; Loke var fader åt Fenrisulven. På berget Ida i Phrygien nedstego Homers gudar; där firades Cybeles fest och där dömde Minos o. s. v. På Idaslätten hade Asarne sitt samlingsställe och där höllo de även ting o. s. v. Fjättras Prometeus vid en klippa, så fjättras Loke vid trenne. Föder Zeus Minerva, vishetens gudinna, så föder Odin Qvaser, vishetens Gud. Saturnus har trenne söner; Odin likaså. Skapa Olympens gudar människan av askträ, så göra Valhalls detsamma.

Har Pluto en skinka som återväxer, så har Odin sin galt. Nedstiger Orfeus till underjorden för att hämta Eurydice, så nedstiger Hermod till Hel för att hämta Balder. Har den grekisk-romerska mytologien en guldålder, så har den nordiska detsamma, och skildrar den med samma färger och ord. (Ovid. metamorph. L. I:v. 109. »Fruges tellus inarata ferebat», och Völuspå p. 62. »Månde osådde skördar växa.»)

År 1830 kommer Geijer vid läsningen av Homerus på samma idé, eller den slående likheten mellan »den heroiska tidsålderns seder hos greker och skandinaver». I sin avhandling av samma namn visar han det gemensamma i folkens tänke- och levnadssätt, i lagar, institutioner och sedvänjor, att läsaren förvånas över att han icke förr kommit på den tanken själv, men Geijer drager inga slutledningar härav.

För Rudbeck äro runorna världens äldsta skriftspråk och han uppställer långa paralleller mellan desamma och grekiska samt feniciska bokstäver, vilka skola vara därur härledda.

Atland kom ut och då »vart det tyst i Europa för en stund». Svenskarne »voro ej mera mäktiga sig själva». Jublet blev gränslöst, men icke ändlöst. Den döende Scheffer yttrade på sotsängen: »jag må undra var den mannen tagit allt detta ifrån!» Om Peringskölds nedtystade kritik hava vi talat, men när förtjusningen lagt sig, uppstod en motstorm, kommande från utlandet; Rudbeck blev avslöjad. Då vaknade Peringskölds patriotism, och han grundlade en historisk skola, som sedan i sin tid störtades, fullständigast av Dalin.

Emellertid vore det att neka tillvaron av en

världsplan, om man skulle anse hela Rudbecks verksamhet, sådan den yttrar sig i Atland, såsom förspild eller som en galenskap. Hans jämförande undersökningar hava lett tanken på de nordiska stammarnes gemensamma ursprung med de andra ariska folken och skakat ända in i senaste tider på tron om ett specifikt nordiskt, skiljande sig från det andra germaniska. När Rudbeckianerna avslöjades, kommo Islanditerna och ville rädda riksfåfängan på Eddan och runorna såsom en nationalegendom, och den sega rasen lever gunås än i dag; de som i våra dagar vilja förkasta det nordiskas ursprunglighet hava vänt om Rudbecks satser och fått till resultat: nordens gudar äro romare eller greker, runorna äro gamla förstörda romerska eller grekiska bokstäver. Men nu kommer en ny tid och förer nytt ljus som alltid från Orienten. Denna nya riktning, som naturligtvis begrinas eller lämnas åsido, menar så: att Odin och Zeus äro syskon, att de tagit ur samma fat, innan den ene reste åt norr, den andra åt söder; de våga mena (sedan numera blivit bevisat, att fenicierna icke äro de första som uppfunnit ljudskrift, d. v. s. bokstäver) att runorna äro kusiner med romerska och grekiska alfabetet, och de som icke äro säkra på den saken, hålla före att runorna, vilka icke äro ett alfabet (d. v. s. icke börja med *a*lfa, *b*eta) utan en futork, kunna hava en direkt härledning ur bildspråk, uppkommen samtidigt med de grekiska, romerska och feniciska bokstäverna, men detta skall icke hava skett så nordligt som i Sverige.*

* För närvarande hava de lärde på stat i Sverige ingen mening om runorna, utan de svära på dansken Wimmers. När våra antikvarier finna en stenåldersyxa med runor så

Rudbecks metod var delvis oriktig, nämligen att utgå från ett obevisat faktum, som just skulle bevisas; men det finns en storhet och ett odödligt värde i hans verk, som gör det till en brunn för etnografen, till stenbrott, dem framtiden kommer att taga upp, och det är hans blick för de levande fornfynd, sägner, skrock, plägseder, vilka i våra dagar ratas av alla arkeologer men av en friskola med Hyltén-Cavallius i spetsen begagnas med stor fördel, vilken skall tala, när flintstenarne tiga.

Vi inskränka oss att utom den för tidevarvet mest betecknande Atland nämna några nyheter.

Den äldsta egentliga svenska språkläran, av Nils Tjällman, utkom 1696.

Den första ordentliga kartan över Sverige utgavs av Anders Bure 1626, och på den levde sedermera kartograferna över hundra år.

*

Litteraturen har en stor nyhet och en viktig sådan, viktigare än alla versmakerier, som i massa frambragtes; det är

Den första tidningen.

Redan 1634 hade man gjort försök med utgivande av krigsnyheter, under titeln aviso; de utkommo dock

säga de, att någon järnåldersman roat sig med att rista dem; när de på en runsten hitta runor, som de icke kunna läsa, kalla de dem vill-runor (vilka skola sakna betydelse). I min inledning till detta arbete begick jag den oförsiktigheten att kasta fram en återupptagen gammal mening, som håller på att bli ny igen, men hade icke tid och utrymme att styrka med bevis; dessa blir jag skyldig till en snar framtid.

onumererade. Försöket upprepades då och då, men det är först från och med året 1645 en regelbundet utkommande tidning kan räkna sin födelse i Sverige; då började nämligen Ordinari Post-Tijdender eller nuvarande Post-Tidnings presumerade stamfader sin bana. Den utkom i litet kvartformat en gång i veckan, och utdelades om Onsdagarne. Den redigerades av postmästaren eller hans biträden. Den som vill se av vad omfång och utseende Sveriges första tidning var, betrakte omstående avbildning; den som mera intresserar sig för det oskyldiga och väl censurerade innehållet, göre försöket att läsa ett nummer, det äldsta som i riksbiblioteket finnes i behåll.

Åren 1656—60 utgåvos Nya Aviser; 1663—73 ånyo Ordinari Post-Tijdender; 1674—78 Svenska Mercurius i 8:o. På titeln synes en flygande Mercurius med motto:

»Jagh hafwer Wingar fått, på jag skal wara snaar at säya, båda, gee, hwad nonsin jagh erfaar.»

Som bihang följde några Lördagar Post-Ryttaren med en figur och ett motto:

»Jag rijder fort til wägz, och blåås i Hornet mitt berättar hwad jag fått, och det kring Swerie widt.»

Från och med 1686 började Ordinarie Stockholmiske Posttijdningar att utgivas från kansliet sedan postinrättningen icke vidare ansågs lämplig för det ansvarsfulla kallet att utminutera nyheter, som ju kunde vara farliga för K. M:t och kronan.

*

Ordinari Poſt Tijdender/ Anno 1645. N. 5.

Ifrån Hamborg den 10. Januarij.

EFter ſom Gallas medh Reſten aff ſin *Armèe*, beſtående widh paß i 1000. Man til Foot och 250. Ryttare/ för lyffsmedel ſkull icke haffwer kunnat *ſubſiſtera* lengre i Magdeborg/ Altså haffwer han tagit i acht *Occaſionen*, at then Swenſke Skipsbroen wid Skönbeck war aff Iſen beſkadigat/ och haffwer ſendt ifrån ſigh alt ſitt Folck den 28. *Decemb.* Klockan 8. om Afftonen / I förhopning at the ſkulle komma ſäkert in til Wittenberg: Ehuru wäl nu the Swenſke liggiandes wed Skönbeck icke haffwa kunnat bruka ofwanbemelte theras Skipsbroo och komma öfwer Elfwen; Så haffwe lyckwäl 3. Regimenter aff Königsmarcks Folk/ liggiandes i Zerbſt på thenne Sydan om Elfwen / fåt tydeligh kundſkap ther om/ och *ruinerat* i *marchen* widh paß halffparten aff theße Trouppar/ſå at icke öfwer 4. eller 500. Man ther aff äre inkomne i Wittenberg.

The Danſke haffwe nu een tydh ſedan Belägrat Staden och Slottet Ripen/ *Spenderat* och miſt therföre myckit Folck/ och beſynnerligen theras förnembligaſte

Ordinari PoſtTijdender/
Anno 1645. N. 4.

Extract Skriſwelſe uthur Feldtmarſkalkens Herr Guſtaf Horns HufwudQwarter Yſtede den 4. Januarij.

Wij liggia här ännu ſtilla/ och äre Regementerne fördeelte här om kring/ närmeſt in til Malmöö och Chriſtianſtadh/ till att *refraischera* ſigh något/ Effter ſom ingen fiende nu mera är til at ſpörja på denne ſidan om Sundet. Lijffsmedēl på denne Landzändan äre tämmelige/ och kunne medh Gudz hjelp wäl förſlåå/ til theſs Tijden tillåter at gåå i någon Aktion igen. Sjukdomen under wårt Folk tagher dageligen meera aff/ ther emot i Köpenhamn och annorſtädes i Danmarck/ taga allehanda Sjukdomar meera och mera öfwerhanden/ och berättas i Sanning att halffparten af the Soldaterne ſom haſwa warit på den ſidan om Sundet icke ſkola wara mera widh Lijwet. Wij haſwe hafft i theſſe dagar en Trumſlagare i Malmöö till att inköpa där några nödiga ſaker för Sal. Her Johan Kruſes Lijk/ hwilket ock honom tillåtit bleff.

Han berättar elieſt at han för denne gången mycket bättre är *trakterat* i Malmöö ſon någon gång tilförende/ och at Folke icke äre meera ſå ſtoore i Munnen ſom tilförende/ uthan att hwar och en önſkar och längtar effter Freden.

Dito ifrån den 30. Jan.

Hans Excell. Feldtmarſkalken hafwer *Commenderat* i förgår Öfwerſten Harald Stake medh itt Partij/ den Wägen åth Malmöö/ til at förraſka någre uthaff Fiendens *Fouragerer*, och är nu bemälte Öfwerſte igen kommen i dagh/ berättandes/ at fuller ett Fiendens Partij ſtarck 30. Häſtar/ hafwer warit uthur Staden Malmöö/ men effter ſom the hafwe tijdligen fått kundſkap ifrån Öfwerſtens narwaru/ hafwa the *retirerat* ſigh i ſtaden igen.

Elieſt hafwer han ett Par utaff Fiendens Muſsqweterare til fångs bekommit/ ther uthaff man ſå mycket förnimmer/ at the Tijdender ſom the Danſka hafwe utſprydat för några Dagar ſedan/ om Öfwerſten Helm Wrangel/ liſka ſom the ſtulle hafwa tilfogat honom ſtor ſkada i Jutland/ ſigh icke ſå förhåller i Sanningen.

Iſrån Marekrydh den 31 Jan.

I förleden ſöndagh hafwer *Commendanten* i Laholm/ Bengt Lilliehöök/ hafft anſlagh på en deel ſkälmſke Bönder under Hellangsås i Wäkztorpſocken/ hwilka altijd hafwa warit medh på Hallanzåſen och ſtjutit ihiäl wårt folk; Medan Präſten och Förſamlingen hafwa warit i Kyrckian/ tå kringhrende wåra Kyrkian och togo ſå alleſammans ſom där inne woro både qwinnor och män/ förde them för ſigh till Laholm

lijka som thet hade warit en Fäähiord/ några få ſtälmar undſluppo i förſtonne; men 20. eller 30. ſittia faſt på Laholms Slott/ En förnämligh ſtälm bleff ihiälſtuten/ huru nu medh theſſe afflöpandes warder/ giſwer tijden/ Jagh wil inte annat troo/ uthan the öfrige Bönderna här efter *contribuera* till Laholm.

Iſrån Marekrydh den 25. Jan.

Nytt haſwer man denne gången/ at the Franſke och Hollendſke *Ambassadeurerne* förwäntas i denne Weken til Chriſtianſtadh/ derifrån the ſedan til Chriſtianopel reſandes warda; I denne Weken är til 100. Under*officerare* upkomna från Armeen/ ſom ſkola up/ och taga emoot thet nyſkreſſna Folcket/ the berättade/ at i Malmöö fuller 4. eller 5000. man ſkulle haſwa bliſwit döda i åhr. I Köpenhamn och Chriſtianſtadh döör och ſå mackta ſtarpt. Kongen i Danmarck haſwer nu nyligen låtit läggia några hundrade man i Malmöö/ efter the andre woro ſlätt uthdöddе. Man förwänter dageligen Sal. *gen. Commiſ.* Kruſens Lijk här up.

Iſrån Göteborg den 31. Jan.

The tre Kongl. Örligſkeppen/ *Salvator, Raphael* och Tyger äre ännu här qwar/ och wänta efter *Order* iſrån Stockholm/ ſom man förmeenar ſkola the nu wäl bliſwa här liggiandes heela Winteren. Och efter ſom wij nu til the 9 Hollendſke Skep/ ſom tilförenne hoos oſs äre/ haſwe ännu fått til oſs en ſådan *Salvator* medh ſina twå ſtarcke *Assistenter* och *Officerare*, nemligen den gode ängelen *Raphael*, och den ſtarcke Tygeren/ altſå wele wij medh Gudz hielp icke twiſla/ at icke allena

denna Engelen ſkal wäl förſwara oſs emot alla onda ſtemplingar aff wåra Fiender/ uthan ock at be:te Tygeren ſkal gå uth och *infestera* Fienderne hemma/ ſå ſnart Tijden ſådant tillåta kan.

Ifrån Göteborg den 15. Jan.

I Dagh är här ankomne en Hollendſk Capitein medh 4 Hollándſke Båtzmän/ ſom i förledne *Septemb* Mån. på *Mons. Louis de Gueres* ſluta äre fångne blefne/ och nu ifrå deras Fängelſe utur Marſtrand lyckeligen ſlupne. The kunna intet nogſamt ſäga/ huru Ochriſtelig och Barbariſk the aff de Danſke äre *trakterade*, icke ſom Menniſkior/ utan wärre än ſom Oſtälige Creatur/ theſlijkes under Hedningar/ mycket mindre under Chriſtna Menniſkior näpligen öfwat worden är.

Så är ock i Dagh här ankommen en trumſlagare ifrån be:te Mearſtrand/ hwad hans Ärende kan wara/ är intet ännu witterligt.

Ifrån Örebroo den 18. Jan.

Efter ſåſom Öfwerſten Johan Wrangel medh 5. *Comp* Rytteri och 4 *Comp* Footfolck/ ſampt Öfwerſte Leut. Per Lilie medh några *Comp.* til Häſt/ äre ingångne genom Daal i Wermeland/ och ſå på denne ſiidan/ Wermelandz Norre och Lindes Bergz Knechterne och Soldater upryckte til at *conjungera* ſigh medh them/ gåår nu här fult Taal/ at Jutarna äre allareda ſlagne och twungne at *retirera* ſigh uthur Wermeland tilbaka åt Norige igen/ Ther till (kanſte) Wäderleken hafwer giſwit them ſå mycket meera Orſaak at ſtynda ſigh tilbaka igen.

Aº 1645. Nº 4.

Bland poeterna har Lucidor gjort mest buller av sig genom sitt oroliga leverne, sin ynkliga död och genom den förväxling hans person givit anledning till, och vilken gjort många hans biografer, särdeles de som rättat misstaget, odödliga.

Wivallius och Runius förtjänade långt större ryktbarhet och framför allt att man gjorde bekanskap med deras poem.

Georg Stiernhielm kallas svenska skaldekonstens fader, därför att han skrivit vers på svenska, ehuru biskop Thomas på 1400-talet var mera skald och skrev bättre vers. Hade icke avståndet i tiden kanoniserat honom, skulle han illa aktas av vår tids s. k. idealister, vilka i honom skulle känna en av de bistraste realister. Hans Herkules och Bröllopsbesvärsihugkommelse äro emellertid präktiga tidstavlor, ehuru saknande perspektiv och — idealitet. Herkules slutar så här:

Ålderen har sin vank; när stöd och stolparne bugna,
gavlarne luta framut och väggarne slå sig i rämnor,
taket griotnar i dropp och huset begynner att braka;
kvarnen har ingen gång eller gny och fensterna mörkna.
Malört utur var knut, däve nässlor i springorna växa,
hanen å gyllande brand (flögelstång) springer inte mer om,
lookar (slokar) halsen,
lyder allsingen vind, men hänger och hotar att falla.
harpan hon är förstämd, lyder inte, strängarne snarra.
Då är i samma palats slätt lust mer, fröjden är ute,
gästabud, harpor och dans hörer opp, både tjänsthjon och
husbond
tänka sig om huru de må huset och härbärge rymma.
Sådan är människio kropp, när åldren kommer och åren.
Kröka sin hals och rygg, både händer och huvudet darra,
knän bliva styva, din fot han vacklar och måste på siston
trefotad hjälpa dig hän, som barnen i början å fyra.

Vinterblommor uppå din kind som saftlösa plantor
gro och gråna med hast, och hösten i huvudet hyser,
håren flyta dig av som vissnade löv utav aspen,
skallen snöd blickar ut, där nu spela krusande lockar,
tänderna fall' och falna därhän, de kvarlevde stumpar
vill inte mala sin mäld, men målet de märkliga stympa,
öronen dövna sin kos och hörslen han tappar och tynar,
ögonen dunkla sin kos och synen molnar i mörkret,
krafter och allt flyger hän och döden kikar ur ögon.
Vett och sinne gå bort, fördvälmas i svar och i glömska,
döden är yttersta målet, i ty vi samkas och ändas.

Något efter döden anses icke nödigt att som »försoning» rycka in.

I Bröllopsbesvärsihugkommelse finnas scener, som skulle kunna ställas vid sidan av de argaste av nutidens franska naturalisters, utan att äga dessas underlag av idé, och som vi knappt våga trycka av ens i detta arbete, vadan vi nödgas lämna påståendet utan bevis. Man säger nu, till ursäkt för Stiernhielm, att »det var så tidens smak», en ursäkt, som visst icke får gälla numera. Och en sådan ursäkt behöves icke för en redlig natur, som nämner saken vid dess namn, helst han levde i ett tidevarv, då anständigheten ännu icke kommit och sederna ej heller försvunnit.

Ett äreminne över honom i Svenska akademien har lyckligt kringgått uttalandet av hans poetiska förtjänster, räddande honom över på det vetenskapliga och språkliga. Det högsta lovord talaren giver skalden Stiernhielm är detta: »Det är en frisk och glad djärvhet, en djärvhet med gott samvete, och vilken man förlåter blandningen av höga och låga uttryck för den vördnadsvärda ärligheten i bäggedera.»

De sköna konsterna äro fortfarande och bliva alltmer lyxens följeslagare, utan att kunna finna någon rot i folkmedvetandet och bedrevos nästan uteslutande av utlänningar.

Byggnadskonsten blomstrar härligt som en införd frukt av det berömda »religionskriget», vilket visserligen utsög landets arbetande befolkning men gav dem i ersättning slott med ty åtföljande slottsherrar, som voro starkt betänkta på livegenskapens införande. »Dahlberghs Svecia antiqva et Hodierna», säger förträffligt som nästan alltid Per Wieselgren, »framträdde omkring 1670 att förvåna det södra Europa, som nu kunde se en förklaring om Mariahusets flyttning av änglar från Nasaret till Loretto; ty här såg det de slott nedsänkta liksom ur skyn, vilka försvunnit i Tyskland under svajandet av våra hjältars fanor.»

Äldre Tessin, stralsundare, bygger Borgholms slott åt Carl X. Sonen Tessin börjar bygga på nya slottet i Stockholm, som ej blir färdigt förr än 1756 (det gamla brinner jämte delar av det nya 1697), och ritar Drottningholms. Drottning Kristina inskrev Jean de la Vallée, som byggde riddarhuset. Stockholm får tre nya kyrkor o. s. v.

Bildhuggarkonsten övas av en namngiven Burchard Precht, hannoveranare, vilken gjort sig odödlig på det granna altaret i Uppsala domkyrka, vilket icke anses vackert av dem, som veta med sig att de förstå avgöra fult och vackert.

Måleriet idkas med fördel av en hamburgare, David Klöcher v. Ehrenstrahl, som blivit odödlig genom altartavlan »Yttersta domen» i Stockholms storkyrka m. m.

Nürnbergaren Lemke förhärligade de store Karlarnes bataljer på ofantliga dukar.

Haagensaren Meyten avmålade kungar och drottningar.

Någon svensk målare nämnes ej i hävdeböckerna, och då är icke heller att undra på det vi ej äga någon svensk konstnärshistoria, med undantag av Estlanders förträffliga fragment, ur vilket vi icke kunna undgå låna en träffande karakteristik över tidevarvets konstförhållanden i Sverige.

»Då regent och adel tillskansat sig kyrkans makt och rikedomar, tillkom dem bland andra företräden även konstens befrämjande. Porträttmålningen blev för det 16:e och 17:e seklet ungefär vad helgonbildandet varit under medeltiden, men med den skillnaden, att kyrkan under medeltiden lät konsten arbeta mitt ibland menigheten och för dess räkning, medan däremot desse nya beskyddare trädde allt högre och högre upp över mängden samt därunder läto konsterna arbeta för sin enskilda högadliga förnöjelse. Utlänningarne, som kallades att bygga den kungliga eller grevliga boningen, att skulptera minnesvården, att måla familjekonterfejer, fingo sin lön och gingo. Lika ofta blevo de senare helt och hållet förfärdigade utomlands i Nederländerna och senare i Tyskland, och för all denna produktion, som dessutom endast sällan höjde sig över det allra medelmåttigaste, förblev nationen tämmeligen likgiltig.»

Vi äro sålunda förlåtna, om vi icke kunna visa någon entusiasm över vad vi icke kunna älska eller beundra såsom svenskt.

Musiken älskas fortfarande och övas av utlänningar. Anders Düben är kapellmästare hos Kristina och orgelnist i Tyska kyrkan, skrev bl. a. en pugna triumphalis med anledning av Gustav II Adolfs död. Gustav Düben, sonen, fortsatte konsten, och skrev musik till »Samuel Columbus' Odæ Sveticæ.

Men Olof Rudbeck, d. ä., komponerade musiken till Carl XI:s kröning; han sjöng själv sångstämman med ackompanjemang av bland annat 12 trumpeter och 2 par pukor.

I Lejonkulans sångspel skola finnas många »sångstycken satta på noter», vilka vänta på sin forskare.

Om musikinstrumenten hava vi ordat något ovan i kapitlet »En teaterafton på Bollhuset», i vilket kapitel även redogörelse för den dramatiska konsten finnes.

1700-TALET

En resa i Sverige under frihetstiden.

Sabelns gyllene tider voro förbi och plogens började åter randas. Konungens umbärlighet hade redan under tvenne förmyndarregeringar blivit ådagalagd och till och med väckt tanken på nyttan av en republik i eljest mycket aristokratiska hjärnor, vilken framtidstanke, för en tid avklippt av Carl XI:s statskupp, dock genom densammas följder under en självisk och till galenskap fåfäng konung blev en verklighet under en av Sveriges utmärktaste och mest fosterländska regenter, Arvid Bernhard Horn. Med en oskadliggjord mannekin vid sin sida lyckades han omsider få någon ordning och reda i det utarmade landets finanser, och kunde slutligen genom sin fredspolitik bringa det därhän att hantverkerierna, handeln och näringarne kommo till ett tillstånd av blomstring, som de aldrig förr haft. Med välståndet och lugnet kunde även vetenskaper och konster åter komma till utveckling, och under den eländigaste konung Sverige haft finna vi ett lyckligt folk, vars rika anlag och förmögenheter få bryta fram och skaffa landet en ära, som visat sig varaktigare än de falska patrioternas blodiga och snart vissnade lagrar. Det ligger en solglans över Sveriges frihetstid, och det är endast återskenet av densamma, som förlänar det för

landet så olyckliga, men av anställda hovsångare så prisade Gustavianska tidevarvet dess rosenfärg.

Landet som under förra århundradet genomströvades av främmande knekthopar och värvare, vilka gjorde vägarne osäkra, genomsökes nu av vetenskapens fredliga idkare, vilka ännu icke glömt att kunskapens första uppgift är att göra människorna lyckligare och därigenom bättre; de uttänka system icke för att binda andarne utan för att genom ordning införa frihet; de samla och ordna naturens alster icke för att få kuriosasamlingar, som avundsjukt skola låsas in under glas och göra upptäckaren ryktbar, utan för att lämna upplysning åt odlaren, hantverkaren, bergsmannen hur han bättre skall förstå sin sak; naturvetenskaperna räcka förtroligt handen åt ekonomien, och vi finna huru själva vetenskapsakademien sysselsätter sig med ämnen sådana som åkerbruksredskap, spinnmaskiner, biodling, tegelugnar o. d. I namnen Alströmer och Linné innefattas allt vad framsteg inom århundradets ekonomiska liv vill heta, och till den förres skapelse, handslöjdernas nya härd Alingsås i Sveriges kanske äldsta provins Västergötland, företaga vi i sällskap med den senare vår resa genom några av Upp-Sveriges provinser. Ett lärorikare och angenämare sällskap kunna vi icke få; än stiger vår Mentor av kärran för att undersöka åkerjorden, än för att hämta en ny växt, vars nytta han sätter högre än dess sällsynthet, vilken egenskap kanske är en brist; han stiger in i stugorna hos bonden och söker spåren av en förgången kultur; han går också, ehuru icke gärna, upp i palatsen för att se den osunda och därför snart ruttnande överförfiningen; i fabrikerna tager han kännedom om

nya maskiner, i skolorna om undervisningen; intet är honom främmande eller ointressant, och därför visar han sig som en stor och mänsklig människa, som förlikt sig med tillvaron, utan att överskatta den.

Alltså en Juni morgon 1746 bestiga professor Linnæus, doktor Fick, borgmästar Printz och kandidat Lidbeck sina hästar på Uppsala gästgivaregård, sträva i sakta mak uppför slottsbacken (Carolinabacken) och se i förbigående huru det år 1702 avbrända slottet håller på att resa sig ur askan så långt medlen sträcka sig, samt äro snart uppe på höjden, varifrån man har utsikt över hela den bördiga Uppsalaslätten, vilken nu lyste i sin sommarprydnad. Rågen, som nu stod i sin bästa blomma, var full av ogräs, som även nu blomstrade, såsom: åkervallmo, oxetunga, åkervädd; utmed vägkanterna syntes penninggräs, kummin, nästan lika ymnigt som i Västerbotten. Hundlokan gjorde de sidlänta ängarne mellan Alnick och Höja helt vita med sina blommor, med vilka man kan färga grönt och gult med lut. Vid vägen bortom Lislena förekom en ofantlig mängd jolsterpil, vars ludna fröfjun ägna sig som ersättning för bomull, och om vilket nya alster prosten Vestbäck i Lövstad några år förut skrivit en avhandling.

Oaktat de endast framforslas på hästrygg, måste färden, för att vi skola kunna utelämna oväsentligheter och följa vår berömde professor, gå med iltågsfart, och vi äro sålunda redan framme vid Enköping: här förefann han en starkt utvecklad trädgårdsskötsel; kållanden voro ymniga och morotsängarne voro garnerade med bönor (och det lilla Enköping synes hava

hållit den näringen vid liv, ty än i dag förses härifrån huvudstaden till en stor del med sina grönsaker). Härifrån var icke långt till Västmanlands gräns, där Uppland lämnades, och vars »situation» han betecknar så: att den bestod uti vidlyftiga åkerfält, vilka liksom med långa vikar voro utsträckta emellan små med sten och barrträn belagde kullar.

I Västerås fann han en äreport kvarstående efter Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas popularitetsresa; men vad som mera väckte uppmärksamhet var biskopen Kallsenii åtgärder rörande undervisningen vid skolan och gymnasium, där lektorn i matematik blivit ålagd att om nätterna lära ungdomen stjärnkunskapen och trenne gånger i veckan läsa tidningarne för dem, »på det de icke måtte komma till akademien så rå som man ofta erfar, då sådane tillförene intet mera lärt än någon latin, och en hop utanläxor». Botaniken hade hittills icke varit någon kurant vara för skolpiltarne, oaktat den lägger första grunden till all privatekonomi »som likväl är och bör vara vart och ett rikes, vart och ett lands, ja vart och ett samkväms första och sista ändamål». Här i staden hade emellertid biskopen förmått provinciallläkaren att om sommartiden onsdags- och lördagseftermiddagar gå ut att botanisera med ungdomen.

Situationen av Västmanland skildras vid Kolbäck så: åkerfält av ryggade åkrar, med en lös och ej synnerlig hög skog, som betäckte kullarne, varemellan ängarne sågos mitt ibland åkerfälten på de sidlänta ställena. Här gjordes en lärorik iakttagelse om skaparens visa inrättning därutinnan att olika kreatur äta olika örter, varav man säger, att där åtta oxar utbetat, där kunna två hästar föda sig, och där två hästar

utbetat, där kunna fyra får bärga sig. I Västmanland voro mera lövträd planterade omkring gårdarna, varav kommer att Västmanland ser angenämare ut än Uppland. »På somliga ställen reste sig stora lindar i höjden såsom de största kasteller med perpendikulära sidor och mörkgröna väggar av löv, vilka gåvo åt de närliggande byar en årlig förnyad prydnad, som var sannerligen större än att den med penningar kunde betalas», och fattas han härvid av den önskan att allmogen överallt i Sverige ville plantera något av de högstammade slagen: alm, lind, lönn eller ask, samt vid gärdesgårdarne korgpil, ty, »en gård utan träd, är som ett skalligt huvud utan peruk». I Köping anmärkes endast en äreport i samma syfte som Västeråsporten. Om natten vilade man i Björkskog. Prosten Bredenberg i Björkskog var den kuriösaste av alla pastorer, som råkades på denna resa, ty han hade anlagt en liten trädgård och ett litet orangeri, uti vilka växte en hop rara växter såsom myrten, citroner, fikon, stockrosor, geranier, bellis m. fl. I växthusen voro hela väggarne betäckta med nät av ståltråd, inom vilka en myckenhet kanariefåglar sjöngo, parades, kläckte. Dessutom hade den naturkäre prosten glimmande påfåglar och duvor, samt bin, vilka nu lagade sig till svärmning.

På skogen hade man fångat en vit ekorre med röda ögon; brömsarne stridde med hästarne på vägen till Arboga, vilket bönderna sade betyda regn, oaktat himlen var alldeles klar och solen sken hett. Under åska och regn passerades gränsen mellan Västmanland och Närke. Käglan är en stor skog av mager sandhed och höga tallar; linnæa stod här i myckenhet och begynte slå ut sina angenäma blomster. Där möttes

tre västgötar på vägen, som drevo 21 lösa hästar, lastade med västgötegods; varje häst hade en påse av grovt bastnät bunden om mulen, att han icke på resan skulle uppehålla sig med betande vid vägen; på ömse sidor av vägen lågo bål över åtskillige på skogen förolyckade personer, och hade dessa bål uppkommit därigenom att varje förbigående, efter ett gammalt hedniskt bruk, kastat en stör eller gren på stället, vilket skulle vara ett offer åt numera okända gudamakter. »Runstenen som stod jämte vägen vid Närstaby, lämnas åt antikvariis, tillika med alla dem vi framdeles märkte på resan, emedan de tilläventyrs icke tåla att man utmärker sådana stenar med några orediga bokstäver, då vår tid och ändamål ej tillät oss att därvid länge bliva uppehållna.»

I Örebro stannade man över en dag. Här hade landshövdingen planterat ett siberiskt ärtträd (Robinia), stadens läkare hade låtit mala renmossa till mjöl och bakat bröd därav, men mjölet gav en något vidrig och långsam smak i munnen, och apotekaren, den sedan för sina eldsläckningsapparater bekante von Aken, gjorde experiment med fosfor och visade bastarder av kanariefåglar och steglitsor, vilka ansågos som märkvärdigheter.

Vid Önnerby sågs ett blodrött vatten i ett dike, vars färg icke var förorsakat av vattenlöss (monoculis); bönder, som stannat för att beskåda fenomenet, ansågo det vara häxeri, andra trodde att det skulle betyda något ont, andra åter att någon dödad människa eller något dött djur där blivit nedsänkt. Vid företagen undersökning befanns det varken vara av insekter eller mineral färgat utan av en art dammmossa (byssus).

Tiveden, en stor skog med sandmo, utan synnerligen höga berg eller högar, begyntes här, och sträckte sig hela tre milen. Denna har i forna tider varit namnkunnig av rövare, även som Käglan, Kolmården, Heden och Gonaskog, »men nu är hela Sverige så säkert att genomresa som något land i Europa».

Västergötland tog nu sin begynnelse vid Bodarne, där en liten bäck skilde det från Närke. Här sågs en varggård invid landsvägen; den var åttkantig och vid pass ett par bösseskott bred, med tall och gran bevuxen; byggd av okluvet gärdsel, lagt parallellt och horisontelt, »till sex alnars längd i höjden», sluttade den inåt i rät vinkel och stod med sina spetsar sålunda blott tre alnar över marken samt var försedd med en kam av träpinnar. Här inne brukade man skjuta gamla hästar, som sedan lockade med sin stank kringströvande vargar.

Landsvägen var nyligen omlagd, gruset bestod merendels av en fattig järnmalm, lik myrmalm som koagulerat små sand till större stenar. Landet blev från Skarpa till Mariestad slätare, med åkerfält; smultron voro mogna och funnos i ymnighet för en ringa penning; tiggare hade skocktals samlats vid vägen, »att man knappt sett flere i Brabant». Åkrarne, som alla voro ryggade, hade på sidorna vid fåran, som skiljer ryggarne, mist sin grönska av vintervattnet, men lantmannen hade i det stället sått korn eller bönor jämte fåran.

Mariestad var liten men behaglig, belägen på stranden av Vänern, byggd med små, dock täcka trähus; gatorna voro räta och ljusa. Härifrån gick vägen till Kinnekulle, genom de härligaste ängar, på sidorna beklädd med alar, som stodo liksom i häckar;

bondstugorna hade ofta på södra sidan av taket sitt ljus och fönster och spjället ovan på skorstenen, som öppnades med en lång stång utanför huset.

Forshems kyrka var helt och hållet uppbyggd av kvadersten; på kyrkogården lågo många och sköna uthuggna gravar ifrån Kinnekulle, som mest voro bönder tillhöriga.

Kinnekulle är en av de märkvärdigaste platser i riket för dess besynnerliga skapnad och belägenhet. Den består av ett berg med breda och vidlyftiga avsättningar, eller trappvis lagda fält, som kunna innehålla hela socknar, vartill kommer att dessa avsättningar äro betäckta med sköna ängar, vackra åkerfält, skog eller lövträd; dessutom består vartdera för sig av särskilda bergarter, vilka även som avsättningarne gå nästan vågrätt omkring bergets medelpunkt, varjämte dessa avsättningar äro åtskilda med lodräta avbrytningar eller klevor, som likna de allra högsta kyrko- eller slottsmurar.

Plommongårdar finnas kring Gösätter i stor myckenhet, alldeles som körsbärsgårdarne i Uppland; skogen på norra sidan av kullen bestod av gran och knappt en enda tall; krusbär växte både i ängarne och i skogen ymnigt; kalkstenen brändes här i enkla ugnar. Lundar av de härligaste lövträd betäckte norra sidan av Kinnekulle nedanför skogen och Rödstensklevan. De liknade mera trädgårdar än vilda parker och gjorde denna orten ljuvligare än någon annan i Sverige. Hällekis låg nedanför Rödstens-klevan på ett ljuvligt fält, som småningom sluttade ifrån roten av denna klevan åt Vänern, innehöll de vackraste äng- och åkerfält, tillika med de härligaste lundar, vilka befuktades med det klara vattnet, som rann neder

ifrån de klevor som lågo där ovanföre. Valnötträd växte i Hällekis trädgård, men de sågo nu ut som stora buskar sedan den hårda vintern 1740 ödelagt deras stammar; körsbärsträd växte höga som björkar och voro alldeles vilda såsom andra skogsträn; alla voro av fågelbärsslagen med stora blad och söt frukt, och icke ett av det röda och sura slaget.

Landet mellan Hällekis och Medelplana, ovanför Rödstens-klevan, bestod av granskog och svart jordmån, men blev vid Västerplana mera flatt och bart åt södra sidan; åkrarne såddes här två år, det tredje vilade de; säden bestod vanligen av vinterråg och sexradigt korn; gumrich var däremot sällsynt; jorden var sällan mer än ett kvarter djup, varför åkrarna icke kunde dikas, varav följde att i våta år grödan ruttnade och i torra år torkade. En herre hade sått ut salt på sina ägor i stället för gödsel, varav säden växte bra ett år, men följande året icke alls.

Veteåkrarne sågo ut som råg och vete blandat tillsammans, men lantmannen försäkrade att han sått rent vete och trodde att vetet förvandlades i råg, ty då han hade hem det renaste vete från andra orter, blev första årets gröda rent vete, men den andra så rågblandad som här syntes. »Denna mening om sädens förvandling är en error popularis, eller bondtro, som allmänt är antagen över hela Sverige, men står emot structuren, physiquen och skapelses lagar, åtminstone som de nu av den lärda världen begripes, ty bör en sådan sats antingen bevisas genom oförlikneliga klara rön, eller ock alldeles lämnas.»

Frossan hade på flera år icke märkts, men blodsoten däremot varit gängse; nu på våren hade den senare upphört och frossan tagit till. Gärdesgårdarne

voro mest av röda kalkflisor eller ock av tätt tillsammans packade enbuskar hoplagde. »Storängen låg nedanför Rödstens-klevan, och sträckte sig allt intill Vänern, vid pass en kvarts mil i bredden och en halv mil i längden. Den var mest övervuxen med manshöga hasselbuskar, så att mellan dem syntes liksom små torg, kamrar och labyrinter, ja, hade de allenast på sidorna varit klippta av en trädgårdsmästare, hade Flora allt här vunnit i sin vilda fägring, som någonsin konsten i den härligaste trädgård. Ekarne upplyfte allena sina höga kronor över dessa låga hasslar, såsom cypresser ibland viburnum (snöbollar, olvon).» Misteln kallades här vespelten och uppehöll sig mest i aplar; folket trodde att den skyddade för vådeld, då den hängdes inne i huset. Vita törnrosor och murgrön funnos i klevorna på sidorna av vägen, som nu stigit upp till toppen av kullen. Denna bestod av gråsten, mest överallt med barrskog överväxt och med stora ojämna gråstenar beströdd; därav ses att ej alla gråstenar äro skapade i begynnelsen, utan att de, som andra stenarter, äro tidens barn, emedan sandstensvarvet är blivet av sand, kalkstensvarvet av lera med dess försteningar, skifferstenen av mylla och myllan av växter, över alla dessa ligga gråstenarne, som alltså här icke kunna varit skapade.

Tryffel eller tubera växte under jorden nedanför kullen, och norr om honom i lika höjd med Kullatorp, vilka röjdes genom det att svinen här i skogen oförlikneligen genomgravit jorden, men alla dem man här fann voro små och föga större än bönor.*

* Uppgiften om tryffels (äkta tryffel) förekomst i Sverige har varit betvivlad och är för närvarande under utredning av prof. Thore Fries.

Resan gick nu nedåt mot Lidköping över stora fält av åkrar och ängar; bi och gäss funnos vid alla gårdar och i myckenhet; Vänerns strand var så grund att man kunde gå en halv fjärdingsväg ut i vattnet.

Från Lidköping företogs en utflykt till Läckö. Detta gamla slott, som i forntiden varit biskopsboning, sedermera tillhört De la Gardieska släkten, nu reducerat, var omgivet av vatten på tre sidor och skilt från fasta landet genom en grav; i riksalen funnos en myckenhet porträtt av kungar, krigare och bataljer från det krigiska århundradet; valnötsträd och ruta växte i trädgården, vita törnrosor och vinterkrasse likaledes; väderkvarnar stodo vid de flesta gårdar, deras fot var ett litet trähus på vilket själva kvarnen var byggd.

Återresan anträddes midsommarsafton och syntes hela vägen ungdomen roa sig med dans omkring majstänger, »efter sina förfäders gamla vis». Men »detta nöjet nekades dem fuller av själesörjarena, men det hade så rotat sig från hedenhös, att det svårligen kunde tagas bort, och tjänstfolket, som nu gjorde sig ledigt, tyckte med skäl kunna påstå ett par nätters ro av sitt årliga arbete».

I Lidköping splittrades sällskapet så att doktorn och borgmästarn, som för sin hälsa medföljt hit, återvände, men professorn och kandidaten reste vidare till Skara. Denna som låg två mil från Lidköping, var nu en liten stad från att fordom ha varit Göta konungars huvudstad. Husen voro av trä, utom biskopssätet, skolan, gymnasium och biblioteket; gatorna voro ojämna, sumpiga och krokiga, att man på den staden kunde se vad tiden och vådeldar kunna förmå. Skaraborgs slott hade allenast lämnat några

ruiner efter sig på södra sidan invid staden; det hade varit femtio steg i längden och trettiosex i bredden; »alltså har detta slott allenast varit ett stort hus.»

Bortom Skara var vägen slät utan synnerliga backar och utan sten, dock bevuxen med gran, där icke gårdar voro anlagda, och nu började resans mål nalkas. Vid Höjentorp, som kommerserådet Alström hade i besittning av kronan, märktes åtskilliga tecken av denne mans nyinförda odlingar. Här planterades nämligen tobak, vilken ört även omboende torpare lärt sig driva till husbehov. Schäferiet bestod av 300 får av utvalt engelskt eller spanskt slag; de spanska fåren hade mjukare ull och gumsarne hade vridna och utåt böjda horn. Folket berättade att de största fåren gåvo 12 marker ull, vilket skulle giva 70 gånger mer vinst än de inhemska fåren; icke desto mindre voro torparne i trakten alldeles emot att få sin dåliga ras korsad av den bättre utländska. Fårhusen besågos och de sköna fåren slickade stora stycken av bergsalt, häckarne voro byggda efter en ny och artig modell, varigenom fodret icke kunde släpas omkring och förfaras.

Här sågos även kinesiska svin; fargalten var mycket låg och lång som en utter, frambenen korta, halsen längre och fetare än på andra svin; suggorna släpade nästan ned på jorden med sina spenar.

Förbi Billingen gick nu resan; den var ovan betäckt med gran, dess västra sida var brant och utsirad med vackra växter och sköna lövträd; ekarne på slätten nedanför hade genom lövtäkten fått utseende av majstänger. Åkrarne vilade här vart tredje år; det första besåddes de med vinterråg, det andra med korn, det tredje vilade de, därest de ej be-

såddes med ärter, ty då måste åkern bära fem år i rad; därföre var all åker fördelad i tre gärden.

Fåren på orten voro av vanliga slaget, och då bönderna frågades varför de icke ville låta korsa dem med de bättre utländska, svarade de: att de svenska fåren hade ljusare och fastare skinn, och emedan de bliva fetare och köttfullare och därför att de bättre emotstå klimatets hårdhet och ej så lätt dö bort, då de äro mindre noga på fodret. Getterna voro här sällsynta, emedan de för skogarnes skull voro förbjudna.

Alunbruket vid Mulltorp låg på nordöstra sidan av Billingen; skiffern bröts vid bruket och var kolsvart; den fördes på de gamla varpen och itändes med torra hasselkäppar och töre; sedan den brunnit av sig själv, kastades den i fyra lika trä-reservoarer, som fylldes med vatten, och sedan vattnet utdragit saltet, tappades luten i en brunn, varifrån den fördes ut i andra reservoarer genom kanaler att kristallisera.

Skövde var »en mycket liten fläck» på östra sidan om Billingen; husen små, gatorna oregelbundna. Hattar buros allmänt om sommartiden av kvinnfolken, att de ej måtte bliva solbrända, varigenom bondkvinnorna verkligen bevarat sin hy bättre än på andra ställen i riket. Allt intill Skövde gingo de med halmhattar, vilkas djupa kulle ej var efter nyaste moden, men sedan man passerat Skövde, brukade kvinnfolken svarta hattar, ordinärt lika med manfolkens, fast djupare kulle och ej upphäftade på sidorna.

Landsvägarne voro på flera ställen lagade med skiffersten. Här begynte Falbygden, som är ett slätt land utan skog, likt Flandern, med stora ängar och vidlyftiga betesmarker. Vädret blev på slätten häf-

tigare, en stark motvind satte så an att »snart sagt ögonen ville blåsa utur skallen, hästen raglade ock nästan ur vägen». Berga låg på höger hand om vägen, och det hade Alström disponerat till ett schäferi, där han hade 1,300 får. Vaktkojan, i vilken fåraherdarne vilade då de vaktade sin hjord, var av 2 alnars höjd, 1 ½ alns bredd, 3 alnars längd, rullande på 3 hjul ute på marken om sommarnätterna.

Falköping var en liten stad mellan Mösse- och Olleberg; husen voro alla av trä, mest en våning, och ladugårdarne in i staden täckta med halmtak och byggda med skiften.

Gärdesgårdar häromkring voro uppresta med ett artigt påfund till gärdslets besparande. De taga fyra eller fem alnars störar, stöta dem lodrätt i jorden tre tum ifrån varandra, borra dem ovantill igenom och träda dem på en tjock vidja, med stöd allenast på ena sidan, men billigare bleve i ett så skoglöst land att stänga med häckar, anmärka våra resande.

Här på vägen till Borås gjordes några lantmannarön: i stället för att ringa svinen hade man ett, visserligen förfallet, bruk att skära över nosen då de voro små; för att hindra getterna att flöja, anbefalldes att på killingen döda en av bakfotens senor; här i trakterna göddes åkern med askan efter torv, som påfördes åkern och där brändes; vid slåttern märktes några fel: först gick lantmannen för nära marken med lien så att rötterna blottades och sålunda torkade växten i solen; för det andra slog man för tidigt, eller då gräs och örter blommade, emedan man visste att växterna äro bäst då de blomma, men man glömde därvid att fröens framkomst hindrades och därigenom ängens vidmakthållande; för det tredje lät slåtter-

karlen sig följas hack i häl av kvinnfolk, som genast räfsade undan det avslagna gräset, och sålunda utsatte stubben för solhettan, vilket ej var nyttigt.

Här träffades även en kvacksalvare, vilken sattes på prov, och befanns dennes konst bestå i kännedomen om vissa läkemedels kraft i sjukdomar.

Husen voro mest byggda av ek; planterhagar för detta trädslag syntes här och där, men getterna hade hoppat över stenmuren och skadat plantorna. Emellertid hade lantmannen det förståndet att så eken i mossa under enbuskar, vilka gåvo skydd åt dess späda ungdom. Här upptogs torv i myckenhet, men den dugde ej till bakning eller järnvällning. Kvinnorna förstodo att få mycket grädde genom att slå bunken endast halv med mjölk.

Vägen åt Borås gick upp-, nedföre och på sidorna av branta backar, så att marken här var ofruktbar och beväxt med granar som i själva Ångermanland.

Borås var en medelmåttigt stor stad, men mycket snygg och renlig, omgiven av en ofruktbar trakt. Tio gator gingo längs genom staden och lika många tvärs över, alla regelbundna och omkring tolv alnar breda; de voro väl stenlagda och höllo sig därför torra under en stark regntid. Husen, utom rådstugan och kyrkan, voro alla av timmer, mest i tvenne våningar, på sidorna med bräder beslagna och taken täckta med torv, sedan brädtaken för eldfarans skull blivit avlyste. Spisarne voro av ställsten, avklistrade och vitlimmade, ty lera fanns ej på hela milen omkring staden, varken till tegel eller lerkärl; inuti voro husen snyggt möblerade men ej kostsamt; utanför portarne stodo fulla vattentunnor med en

granruska i för vådelds skull. Här besågos nu de nya härdarne för de svenska handslöjderna.

Färgerier funnos här tre stycken, av vilka Langlets var lika gott som något annat i riket; ängsskäran färgade gult och köptes från Östergötland, Halland och Skåne; vejde brukades till blå kyp och blandades med indigo; då klädet upptogs var det alldeles grönt, men så snart det begynte torka och kallna blev det blått. Ehuru vejdet växte vilt på Gottlands och andra havsstränder, inköptes det dock från Erfurt; vau färgade gult och köptes från Frankrike, ehuru den fanns vild i Skåne; mjölonris med viktriol färgade svart.

Glanslärft gjordes med en slipad flinta som fästad vid en stång, pressade lärftet mot ett hyvlat bräde.

Klädespressarna voro dyrbara och sköna; klädesmangeln drogs av en för ögonen bunden häst, som gick i en vandring och förstod sin förares kommandoord.

Trycklärftets stämplar voro skurna i päronträ, vilka doppades i en vit materia, som beständigt ströks jämn som en tunn gröt. Sedan stämpeln var häruti doppad och tryckt på lärftet, ströddes en vit fin sand på de våta karaktärerna och fastnade därvid. Denna materien avhöll färgen, då tyget nedsläpptes i kitteln att färgas, så att de påtryckta karaktärerna blevo efter färgningen vita eller ofärgade, sedan den påtryckta materien blivit avtvättad.

Cassians-tryckeriet bestod av tre valsar eller cylindrar, ibland vilka den mellersta var av metall präktigt utgraven, men inuti ihålig. En stor uppeldad järnbult kunde läggas uti och därmed uppvärma honom; denna pressade tyget emot de tvenne andra cylindrarne, som voro av björk.

Manufakturerna av garn och spånad hade ganska mycket inrotat sig på denna ort, ty kvinnfolken spunno, vävde, stickade mössor och dylikt, mer än på något ställe; de gjorde tyger och valmar, som ofta trotsade ett tämmeligt gott kläde. Inbyggarne köpte sig dessutom sitt mesta gods ifrån Marks härad och Halland, där allt folk spinna och väva, så att ofta själva gubbarne måste sitta vid spånrocken, men kvinnfolken gå där sällan ifrån vävstolen, utan lämnar mannen merendels omsorg om ladugården.

Smidet får Borås-boen ifrån åtskilliga kringliggande socknar, särdeles från Sandhult, där de mesta bönder äro smeder, och tillverka knivar, liar, spadar, ullsaxar, mungigor med mera.

Fatknallar eller lantmän, som svarva skålar, tappar, askar, funnos mest i Torpa och Aspere socknar. Utom det dessa själva resa omkring med sina varor, sker att drängar, som hos dem taga försvar, bruka samma handel.

Borås-borna hava ifrån urminnes tider varit namnkunnige för sin besynnerliga idoghet att föda sig genom egna produkter och inrikes handel, den de även utvidgat till öarne i Bält, Finland, Norge, Danmark.

Kapitals-drängar, eller sådana, som fingo till kredit av sin husbonde 600 till 1,000 daler silvermynt, voro nyligen här avskaffade, av orsak, att en kapitalsdräng, som skulle giva sin husbonde största delen av avancen, ofta handlade med à parte kapitaler ifrån andra städer och orter, och riktade således sig själv mer än kapitalsherren. Man hade märkt att de flesta borgare således lidit på dessa drängar, vilka rymt bort med kapitalet.

Studerande voro här få eller inga, som höllos vid akademin, ty den idoge borgaren hade sett de studerandes trängsel i stiften, och därför lärt sina barn arbeta och handla, »som aldrig gör något trångsmål».

Apoteket var litet, men nog stort i anseende till det bruk, som invånarne göra av medicinen, vartill den torra situationen av staden mycket bidrager, ty borgarne veta knappt av någon frossa. Jordmånen omkring Borås, som kunde odlas, var mycket liten, måste både gödas och läggas i linda, som i Bergslagen, och kostade mycket i inköp. Lin, smör och matvaror voro här nog dyra.

Vägen från Borås till Alingsås var svår för branta backar och stenar. Skogen, som stod emellan bergen i djupaste dälder, var av höga och tätt vuxna granar, så att solen på vissa ställen knappast kunde koxa in mellan trädens täta skuggor, där endast mossar och några blåbärsstånd kunde bärga sig. Närmare Alingsås blev landet sidläntare och mildare, med byar, ängar, åkerfält och härligare gräsväxt.

Alingsås var byggd som en stad med räta och stenlagda gator, fyra längs i öster och väster; runt om staden gick ring-gatan, vilken dock blott var bebyggd på inre sidan. Vart kvarter av staden var delat i fyra lika tomter, på vilka husen voro byggda vid hörnen, men ini kvarterets mittpunkt, där tomterna stötte tillsammans, var gemensam brunn för alla fyra tomterna. Husen voro av trä till ett par våningars höjd.

Manufaktur-societeten var här i Alingsås anlagd, som så intagit allt, att man föga annat såg eller hörde än manufakturer, manufakturier, manufakturister. Tig-

gare funnos här inga, ty när de kommo, sattes de genast in på verkstäderna, och kunde en fattig kvinna med tre barn förtjäna på pipbruket 27 dal. rmt om veckan.

Orientaliska bockarna voro nyligen klippta; de skilde sig från våra inhemska däruti att de buro i stället för styv ragg en vit, mjuk, rak och len ull, som hängde till fötterna, av vilken här tillverkades ett Cambelot de Bryssel, till färgen svart och så skönt som något utländskt.

Ullkammeriet bedrevs med dubbla järnkammar, förskrivna från Eisenach; kammarne värmdes uti ett par små ugnar, som voro utan skorsten, ställda mitt på golvet; omkring vardera sutto fyra arbetare, och var arbetare kammade ullen med tvenne kammar; dessa uppvärmdes ständigt genom vågräta springor på ugnen, vilken gav ett ständigt os; arbetarne hade dock ingen annan olägenhet härav än att de mistade lukten och blevo vid bruket av starka drycker lättare druckne än andra.

Klädesfabriken hade fyra stolar, vilka vardera vävdes av två personer med två trådar. Dessa vävstolar sysselsatte 97 spinnare och 82 spinnerskor.

I överskäreriet klippte tvenne karlar med ofantliga järnsaxar varje klädstycke; uti klädpressningen interfolierades klädet med papp, pressades och uppvärmdes med tvenne järnhällar emellan varje klädstycke.

I rugghuset kardades eller ruggades det fuktade klädet med kardborrar; i ramgården hängdes klädet på ramar att torka; i färgeriet funnos sköna kittlar, av vilka en fyrkantig för skarlakansfärgeriet; tvinn-

maskinen hade fyrtio rullar; i garnmagasinet sorterades det av bondpigor spunna garnet.

I strumpväveriet arbetade fjorton stolar; belysningen bestreds av lampor, vilkas sken släpptes genom med vatten fyllda glaskulor (»skomakarekulor»); strumpkarderiet, frisväveriet, estoftsväveriet, förvånade genom sin nyhet, likasom de andra verkstäderna där damaskerad satin, rask, bomullsvävnad, nopkin, band (även av silke) tillverkades i stor skala. Här saknades icke heller nålmakeri och verkstad för strumpstolar, vilka senare voro konstiga som urverk. I guldslageriet lades guldet emellan fyrkantiga lappar, stora som kort; dessa lappar voro tagna ur tarmen på en oxe, och förarbetade på ett särskilt sätt. Var lapp bestod av tvenne hopsatta hinnor; 500 sådana gjorde en bok, vars yttersta blad var av pergament; emellan dessa blad lades guldet och slogs ut med en hammare. Metallarbeteriet stod icke efter väverien. Här hade Polheim uppfunnit maskiner att genomborra järn och pressa knappar.

Pipbruket var anlagt utanför staden; här voro 60 personer sysselsatta med lerans ältande, rullande, kastande, torkande, polerande och stämplande; pipleran var bländande vit och togs från Holland; piporna pressades i form och brändes i ugnar 24 timmar. Små gossar användes här till samma tjänst som stora personer.

Utanför staden voro plantager anlagda, vilka stodo i livligaste förbindelse med stadens slöjdverksamhet; de voro anlagda i norr och söder om staden, och med levande häckar eller höga avhuggna enbuskar fördelade i vissa kvarter eller torg, som ej under torkandet lämnade sina blad eller barr. Plan-

teringarne utgjordes av färggräs och tobak; av de förra märktes krapp, vau och vejde; tobakshagarne bestodo av långa, mer än alnsdjupa sängar, i vilka gödseln låg djupt och mitt uti sängen; köld, vatten och blåst äro tobakens värsta fiender. Tobaksspinneriet hade tolv rullar; här sågs »krulltobaksskäringen, fyrskurne cardusers förfärdigande, fyra tobakspressar, snuskvarnar». Förlidet år (1745) hade man här spunnit för 40,000 daler silvermynt.

Här kunde icke vår store resande underlåta att efter alla dessa märkvärdigheters beskådande giva sin förtjänte landsman ett lovord i sin dagbok, vilket både utmärker sig genom sin korthet och innehållsrikedom, och vilket är det bästa, som har kommit den sedan ofta lovtalade fosterlandsvännen till del.

»Kommerserådet Jonas Alström hade allt detta inrättat, fast mycket med publici hjälp; han hade förskaffat maskiner, förskrivit arbetare, som allt var så mycket, att vi kunna tröttna vid endast att se det med flygande ögon. Den som här icke själv varit, kan aldrig föreställa sig detta. Här ses huru vida den kan gå, som använder sin tanke på något visst och därtill äger en brinnande lust att tjäna publicum. En sådan gör ofta mer än många tusende ohugade. Före herr Alströms tid voro manufakturerna hos oss i ett djupt mörker över mesta riket, som nu kläda och föda tusende inom landet. De meste arbetare vid Alingsås voro nu svenskt folk, som lärt av de hit utifrån förskrevne konstnärer, så att de meste verkstäder nu drivas av våra egna landsmän, som förstodo så väl att tillreda de härligaste kläden och tyger med svenska händer i Sverige, som någonsin andra nationer utomlands. Här hava åtskilliga manu-

fakturister fått konsten, hantverkare anledning till maskiner, och många ståndspersoner blivit uppmuntrade att bereda sig tyger till husbehov, ja, själva lantmannen har här omkring blivit begiven på spånad och vävnad. Resande ynglingar, som tänka besöka utrikes orter, borde först bese Alingsås och Falu gruva, att de icke må söka utomlands det de äga hemma, och de studerande vid akademien, som hava någorlunda tillfälle, borde åtminstone 1 à 8 dagar här använda uti varje verkstad, att se huru de kläder göras med vilka de själve prunka.»

Tobak odlades av åtskilliga bönder omkring Alingsås till husbehov, och hade var och en nog av ett hundra femtio plantor; de förstodo även att svetta den, och om jultiden bestänkte de den med litet vört eller färsköl i stället för sauce. Potates odlades av arbetsfolket vid pipbruket på själva berget mellan klipporna där mylla var, och där trivdes de väl.

Resan ställdes från Alingsås till Göteborg. Natten kom på med sitt tjocka mörker; himmelen var mulen, att inga stjärnor syntes, men däremot tycktes de tusendetals nedfallit på jorden, där de lyste på ömse sidor om vägen bland gräset, så att skaparen även gjort stjärnor på marken genom de små lysmaskar. Lysmaskarne hade under stjärten tre lysande ringar, av vilka den sista bestod av två punkter. Honorna av dessa lysmaskar äro de som här ligga på marken utan vingar, men hannarne däremot skola äga både vingar och vingskal. »Man har allmänt trott att honorna gingo med dessa lyktor att visa sina män vägen och att låna dem eld; men vår store entymologus herr kammarherren Carl de Geer har funnit att dessa honor metamorphoseras och

avkläda sin hud, samt att de lysa både för och efter förvandlingen.»

Landet ändrade sig, så snart man kommit in i Göteborgs län, och öppnade sig med ett långt och smalt fält av ängar och åkrar, som sträckte sig hela milen in åt Göteborg; skogen tog allt mer och mer av, så att man sällan såg några träd, utom dem som blivit planterade vid gårdarne; gärdesgårdarne voro låga och smala, uppmurade av kullerstenar, som vid första påstötandet ramlade omkull.

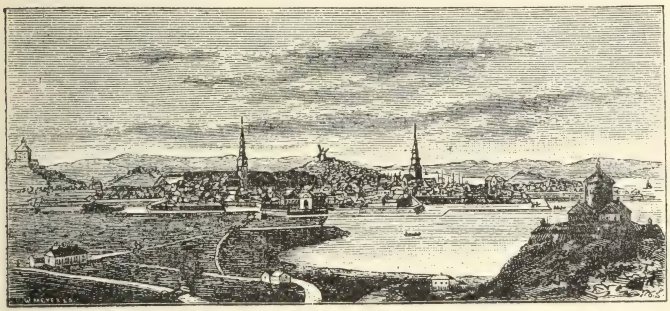

16. Göteborg.

Göteborg var den täckaste stad ibland alla i riket, något mindre än Uppsala; nästan rund och omgiven med vallar och gravar, avdelad med regelbundna räta och jämna gator, samt genomskuren av vattengravar med välvda broar över och med lövträd på ömse sidor, så att denna stad mycket liknade de holländska. Husen voro till största delen stora och svåra träbyggningar av två våningar och nära intill varandra ställda, utanpå beslagna med bräder samt målade med röd och gul färg, men knutar och fönsterkarmar med vit eller blå, så att de på någon

distans mycket liknade stenhus; grunden eller murarne voro även som väggarne beslagne med bräder. Taken voro av tegel och fönstren av engelskt eller franskt glas. Här fanns garnison, amiralitet, fortifikation, gymnasium och landshövding; två borgmästare, rådstuga med börs, trenne kyrkor och ostindiska kompaniet. Vid ett besök hos dettas direktör, erhöll professorn en mängd kuriösa naturföremål från alla jordens länder, vilka gjorde honom mycken glädje.

Nissens trädgård låg utom staden, artigt på holländska sättet anlagd med gravar, varuti rinnande vatten lopp genom trädgården, med vackra häckar av vit bok, samt med ett litet orangeri; svanor och ankor summo i kanalerna.

Ostindiska kompaniet och dess handel omtalades mycket, men som vår resande ej befattade sig med handeln, lämnade han ämnet, men kunde icke undertrycka en anmärkning att det »var artigt att se, huru det myckna silvret, som med så många tusen människors svett utpinades utur silvergruvorna i Peru längst söder i Amerika, med mycken våda transporteras åt Europa, där de mest kultiverade och förnuftigaste nationer, som därav blivit ägare genom det de sig bemäktigat deras land, det samma till en annan värld i Ostindien med större möda och fara avföra ifrån Europa till ostuderade nationer, och där byta bort det för några blader av en buske te, som lätteligen kunde växa hos oss själva, om man allenast skötte om att först skaffa friska frön; dessa blader bruka vi att dricka in infuso, som själva äga 100 slags både smakligare och hälsosammare växter, och en del av silvret, som uthärdar all tid, och ej en gång förtäres av elden, bortbyta vi för bräckeliga

lerkärl, som, en gång släppte, aldrig stå att laga. Si så kommenderar visheten penningen och modet visheten.»

Tekoppar från Limmare glasbruk nyttjades här, och voro av vitt glas så artigt gjorda, att de icke allenast tävlade med de kinesiska till formen, utan vida övergingo dem i finhet, uthärdade hett vatten och blevo mindre heta än andra glas.

Kvinnfolken brukade allmänt att kasta ett svart tyg, kläde eller kåpa över sig, då de gingo ut på gatorna, såsom bruket är i de tyska städerna.

Ifrån Göteborg ställdes resan till Bohus. »Olycklig kärlek» hade sårat åtskilliga, vartill mycket bidrog ett ogrundat rykte eller error popularis, som ingen god utspritt, nämligen att den olyckade kan bliva fri om han får smitta en annan; »ty vore väl om höga överheten med hårdaste straff läte dem bemötas, som även på detta sätt skada en annan».

Hospitalet, som födde 78 olyckliga personer, låg vid vägen bortöver Salgrens sockerbruk. »Man såg här tydligen varuti en lycklig skiljes ifrån en olycklig. Runkar en skruv i hjärnan, stapplar strax förnuftet; lycklig den som lärt tänka lika med de mesta. Här sågs en Kristina Utfall, vars skruv blivit förryckt på ett olyckat skepp. En Marit Månsdotter, som för giftermål i 12 år varit melankolisk. En Cedercrantz, som ej kunnat tänka lika med andra, fast han i ett inneslutet rum fått betänka sig i 32 år. En magister Vinterkorn, som gärna velat hava bröd, men ej köttet, och alltså mist bägge, vilket han i 23 år beklagat. Denne hade förgätit världen mer än sin latin, vilken han talade som en Tullii lärjunge. En Eric Engelbrektson, hade som en tiger över 20 år legat naken,

innesluten i en krubba på trägaller, var dock köttfull och stark, fast han i så många år varit utan motion.»

Götaälv följdes på östra sidan allt intill Nybron, där man såg små strömbåtar fara sakta upp och ned för denna älv med gods och järn. Härifrån följdes älven på västra sidan inåt Bohus, men längre följa vi icke vår resande, då vårt ändamål endast var att få en hastig blick över de uppsvenska landskapen, där vi antaga att det egendomligt svenska bäst skall hava bibehållit sig, oberört av främmande, särskilt danska och norska inflytanden.

Mellan Göteborg och Canton.

Samma drift som på sextonhundratalet sätter nationens målsmän i rörelse då det gäller krig, med eller utan högspända drömmar om kejsarkronor, samma drift väcker på sjuttonhundratalet nationens bästa krafter att på den fredliga erövringens väg återvinna något av den ära, som förlorades genom vanvettiga äventyrartåg i Rysslands ödemarker. Det handelsföretag, som kallades Svenska ostindiska kompaniet och hade till ändamål en direkt handelsförbindelse mellan Sverige och Kina, har något fantastiskt i sin planläggning och är mera ett utbrott av en ungdomlig kraftsamling, än frukten av en välbetänkt spekulation, ty det lilla som Sverige kunde få utföra av järn och trävaror, uppvägdes icke av olägenheterna av att landet översvämmades med te, porslin och siden, helst fabriker för de två sistnämnda artiklarne nyss blivit anlagda hemma. Det ligger en oerhörd motsägelse i detta handelsföretag, som just skall bidraga att motverka de nyss med så stor möda och så stora förhoppningar till stånd komna inhemska manufakturerna. Men tidevarvets härskande åsikt i nationalekonomien eller merkantilsystemet uttalade som lag, att ett lands rikedomar endast bestodo i ädla metaller, varför också varje

ostindiska kompaniets avgående fartyg visiterades, att det icke skulle utföra myntat guld eller silver; motsvarade utförseln införseln, utan avseende på om det införda hade något egentligt värde eller nytta för landet, var man nöjd. Kompaniet utdelade stora procent och var ett enskilt företag, och därför ägde det bestånd till århundradets slut, oaktat allt motstånd det rönte från de upplystes sida, vilka ansågo de lyxartiklar, som infördes från Kina, vara av intet värde för landet. Vi veta att en man, sådan som Linné, ogillade företaget, men detta hindrade honom icke, att då skadan en gång var skedd, söka vända saken till nytta för vetenskapen. Därför sökte han alltid ställa sig i förbindelse med direktionen, att vid tillsättandet av skeppspräst och läkare han kunde få någon till sysslan, som hade intresse för naturvetenskapen. Våra biblioteker äga därför en rikedom av både tryckta och otryckta reseberättelser och dagböcker, med iakttagelser och materialsamlingar från dessa långfärder, uppsatta av Linnés »apostlar» och hemförda från alla jordens länder. De berömdaste av dessa äro skeppsprästen Osbecks och kapten Ekebergs resor, vilka båda äro tryckta. Huru nitiska dessa lärjungar kunde vara, och med vilken fanatisk längtan deras hemkomst motsågs av den berömde läraren, framgår av ett brev som Linné skriver från Uppsala 1763 till Ekeberg, vilken just landat i Göteborg, medförande från Kina en levande tebuske. Det är ett värdigt minne av den med evig ungdom, att icke säga barndom, begåvade mannen, som hade till valspråk t a n t u s a m o r f l o r u m — vilken oändlig kärlek till blomstren! Och den är i sanning icke liten denna kärlek, som dikterat ett sådant brev!

Ädel och Högaktad Herr Kapiten!

Aldrig har jag blivit så altrerad av något brev som av Herr Kapitenens av d. 13:e sistlidne för vilket jag ödmj. tackar. Om Herr Kapitenen nedkommit från himmelen önskade jag väl aldrig mer att lyckligen få råka Herr Kapitenen. En hel låda med insekter från Caput Bonæ Spei! — en fjärding med frön och rötter från C. B. S., en korg av frösorter etc. äro saker som jag kunnat önska mig, men aldrig trott mig vinna. Gud bevare Herr Kapitenens liv och låte mig leva till dess jag får se all denna härligheten. Käre Herr Kapiten kom snart hem till Eder Fru! Om jag ej är i staden vid genomresan har jag gjort anstalt att en express inom två timmar skall hämta mig in från min gård. (Hammarby utanför Uppsala.)

Men levande tétträd! är det möjligt? Är det verkligen tétträd? Sannerligen om det är té skall jag göra Herr Kapitenens namn beständigare än Alexandri Magni. Men jag är säker att de aldrig komma oskadde till Uppsala; ödet står alltid emot för stora saker. Jag törs ej tänka härpå för alteration och fruktan att de skola förgås på vägen. Jag är gammal, men vore jag viss på att det vore äkta tétträd, jag vågade gå till Göteborg och bära dem själv i famnen till Uppsala. Är det rätta tétträd, så beder jag Herr Kapitenen för Guds skull och för fäderneslandets kärlek, för naturvetenskapens skull och för allt vad heligt och i världen namnkunnigt är, hav om dem den allra ömmaste omsorg. Jag fruktar att det är Cassine som nog liknar té till blader och utgives i Holländska botaniska trädgårdar för téträn. — — —

Den Allsmäktige Guden göre Herr Kapitenens resa hit snar och lycklig. Kära tala ej för någon härom, ne audiat nemesis. Jag får ingen ro natt eller dag förrän jag får se Herr Kapitenen med té, med Capske insekter. Gud låte intet mått och mal skada dem.

Jag lever och dör
ädel och högaktad Herr Kapitenens ödmj. Tjänare

Carl v. Linné.

Som sällskap på vår Kinaresa välja vi Pehr Osbeck, vilken fullständigast och redigast skildrat en sådan, utan att lägga an på att vara författare eller söka göra något där intet finns. (Huru livet ombord kunde ställa sig har Jakob Wallenberg i sitt kända arbete »Min Son på Galejan» på ett humoristiskt sätt framställt, vilka omständigheter vi sålunda förutsätta såsom bekanta.)

År 1750 den 18 November reste han från Göteborg, där kompaniets styrelse hade sitt säte alltsedan 1731, då det fick sin första oktroj, landvägen till Vargö Håla, där fartygen alltid lågo för ankar, på det de i anseende till den sena årstiden ej skulle behöva såga sig ut genom is. Avgångstiden bestämdes nämligen alltid så, att fartyget skulle kunna få gagn av passadvindarne i Atlantiska oceanen och Stilla havet. Skeppet hette Prins Carl och var den första tredäckare, som gått från Sverige till Ostindien, byggt i Stockholm och av 390 lästers dräktighet. Det var väl bestyckat och hade 132 mans besättning. Tullbetjäningen visiterade nu noga att icke några penningar utfördes, och handeln i Canton drevs med spanska

silverpengar, som skaffades i Spanien, där även last intogs i viner och dylikt. Lasten bestod av bly och kläden. Provianteringen gjordes i stor skala; av levande kreatur funnos redan ombord oxar, kor, kalvar, svin, får, höns; av andra matvaror: 672 l ℔ kött, 336 d:o stockfisk, 224 d:o smör, 1,248 d:o bröd, 3,360 kannor ärter, 3,360 d:o korngryn, 15,680 kannor dricka, som dock efter några veckors vistande i Nordsjön surnade. Sedan var vatten den förnämsta drycken, men det var ofta osmakligt och fullt med maskar; och intogs nu 32 fot och 7 oxhuvud dricksvatten. Man gick till segels i soluppgången den 27 November. Skagens fyr syntes snart, och sedan de tagit avsked av lotsarne, blevo Vingarnes fyrbåk och Marstrands slott de sista landkänningarne av fädernejorden. Enformigheten ombord, efter passerandet av Norges södra ända, avbröts av stormar på Nordsjön, med åtföljande olycksfall att en ung matros föll från rån och slog ihjäl sig. Han insyddes i sin hängmatta, flaggen hissades på halv stång, jord kastades över den döde, och under de vanliga bönerna sänktes han i havets djup. På nyåret passerades Kap Vincent på spanska landet och klippan S. Pedro, vilken senare var förenad med ett svenskt minne, då vid densamma skeppet Svenska Kronan år 1738 gått förlorat på väg till Konstantinopel, där det skulle stanna som skänk åt turkiska kejsaren. Av kanonerna, som sedan uppfiskades, sågo våra resande 6 stycken, och mörsare av metall med »vår glorvyrdigste konung Carl XII:s namn och vapen utsirade» då de kommo i land vid Cadix, vilket skedde efter 6 veckors resa från Sverige. Här hissade svenska konsuln herr Jakob Bellman flagg, och mottog med vänlighet sina lands-

män. Och syntes över hans port svenska vapnet, och inne i hans rum den kungliga familjens porträtter. Här stannade man en stund och försåg sig med spanska mynt till handeln i Ostindien. Osbeck träffade här kapten Ekeberg och gjorde med honom en utflykt på redden och såg svenska skeppet Freden, som här skulle säljas; ett litet kastell Pantal, där svenska lik mot betalning fingo begravas, låg strax vid viken. Den 20 Mars lyftades ankar och man gick till havs; ett besök av den svenska härfågeln (upupa) väckte hemminnen, och efter sex dagars färd syntes Teneriffas pik; staden Santa Cruz passerades, och därvid hälsades en svensk flagg. Nu började de vanliga skådespelen, dem oceanen består; flygfiskar, som susade omkring fartyget, och en svala, som slog sig ner på däck och togs med blotta handen; en sköldpadda vilade sig på havsytan och en sjökatt (sepia) fastnade i rösten; tumlare fångades på harpun. Hettan började nu de första dagarne av April att tillaga, och när nordostpassaden släpptes inträdde vindstilla under linjen; springare och hajar fångades nu till tidsfördriv på döda höns; en haj höll på att sluka en stor kvadrant av trä, men den gick icke ner genom svalget. Den 10 April syntes södra korset, då Nordstjärnan började gömma sig under horisonten, och den 11 passerades linjen; den gamla plägseden att döpa dem, som första gången voro med om denna passage, iakttogs, men vår resande kunde icke få reda på ursprunget till detta bruk, och han trodde icke det härrörde av samma orsak som bruket att spola fartyget under hetta, ty av saltvattnet mådde de döpta illa, vilket fartyget däremot icke gjorde. En insamling gjordes därpå av de nydöpta, vilken belöpte sig till

354 dal. 16 öre kmt, vilket allt sjömännen skulle dricka upp när de kommo väl hem till Göteborg igen. Nu infann sig den sydostliga passaden. Albatrosser, kapduvor och stormvädersfåglar visade sig, och omkring 34 graders sydlig latitud måste vinterkläderna fram, oaktat man hade den 6 Maj. Som man gjorde resan direkt anlöptes icke Kap. Det hastiga ombytet lade 22 man till sängs i feber, av vilka några dogo, och hölls auktion på de avlidnes kvarlåtenskap. Nu började havet att fosforescera, vågorna yrde som snö, och under storm och hagelskurar passerades S. Pauls och Amsterdams klippor mitt emellan Afrikas södra udde och Australien. I början av Juli blev vindstilla, då skeppet skrapades; långhalsar (lepas) hade nämligen på resan fäst sig i myckenhet under skrovet. Den 12 Juli fingo de sikte av Asien och voro snart under Java; luften var här kall, fastän klimatet eljest är ibland de hetaste; landet var i dälder och på höjder över allt klätt med gröna trän, som med sin skugga gåvo vattnet samma färg ett långt stycke från landet; härliga dofter från kryddskogarne hälsade de resande, vilka nu fingo stryka längs med kusten i tvenne dygn innan ankaret fälldes; men någon allmän landstigning tilläts icke, utan fick vår skeppspräst tillstånd att gå med i jollen, som skulle hämta kokosnötter, och såg han där i landet mycket märkvärdiga saker, som dock mest voro av intresse för naturforskaren. Mellan Sundaöarne gick sedan färden upp till Kinesiska sjön. Här märktes ombord en plåga, som medförts från Java i en pisangfrukt; det var kackerlackan, vilken då visserligen i fem års tid varit bekant i Sverige, men dock var en nyhet. Den skulle till Göteborg hava anlänt år 1745 med en telast om-

bord på skeppet Göteborg, vilket strandade utanför Älvsborgs fästning; då lasten fördes i land att torkas i stadens bakugnar yppades först den nya tillökningen i svenska faunan, och blev kackerlackan snart lika hemmastadd i Sverige som den från Ryssland kommande torekanen i Finland. I kinesiska skärgården mötte nu motvindar och storm, så att man, oaktat en insamling till de fattiga av 334 daler 15 öre kmt, fick kryssa där i fjorton dagar. Under dessa love-

17. Wampo.

ringar mötte compradoren eller en kinesisk inköpare, som förser skeppet med nödigt uppehälle. Vid Tigerflodens mynning kastades äntligen ankar efter tio månaders resa från Göteborg. Nu kommo två mandariner ombord, av vilka den ena var tulltjänsteman och aldrig lämnade fartyget, den andra, som avlöstes var månad, bestred vaktgöringen.

Vid Wampo, som är den plats i Cantons flod, där alla europeiska skepp bliva liggande medan handeln drives i Canton, och som är belägen halvannan mil från själva staden, lågo nu på en gång 19 europeiska fartyg, varav 2 svenska och 1 danskt.

Här hade nu på ett risfält blivit utstakade lastageplatser eller bängsalar (bancasal), dit under vistelsen i Kina alla obegagnade skeppsförnödenheter, såsom trä- och tågverke, beck, tjära och proviant, fördes. Varje skepp erlade en viss summa i tomthyra, utom betalning åt compradoren för det han strax efter skeppets ankomst lät av bambustörar och mattor uppsätta ett tyghus, liknande en tegellada, och två kamrar för en styrman och en bängsalskapten, som med några

18. Canton.

matroser höll ständig vakt, i synnerhet om natten, då man med rop och slag på gonggong tillkännagav sin vaksamhet. För övrigt stod skeppet i den livligaste förbindelse med bängsalen, därigenom att alla timslagen (glasen) på skeppsklockan repeterades på bängsalens gonggong.

I en sampan företogs nu med floden uppfarten till Canton. Risåkrar lågo på båda sidor, och höga torn, både avsedda att pryda landskapet och tjäna som vägmätare, syntes höja sig över synkretsen; ett av dessa var mycket bekant av de europeiska matroserna och kallades brännvinstornet, emedan båt-

folket alltid brukade få en sup, när de kommo i höjd av detsamma så att de sågo luft genom gluggarne. På stränderna fångade de fattige småfisk i mattor, som kvarhöllo bytet på den av ebben blottade lerstranden; litet längre upp till höger låg ett hospital för spetälska av enklaste art; det kallades Lazari-träd och bestod endast av det trädet, under vilket de sjuke avvaktade sin sista stund.

Det första ställe, de landade vid, var faktorierna eller de magasin och kontor, där själva affärsverksamheten hade sina stationer och där våra landsmän hade sina hem under den tid de vistades i Kina. Här hade de två svenska fartygen hyrt sig ett faktori tillsammans för 19,000 daler kopparmynt. Husen voro endast två våningar höga, men ansenligt långa; de voro murade av obränt tegel, men en del med korsverke; kamrarnes avdelningar voro av trä, ävensom golv, skrankverk m. m., vilket senare gjorde dem särdeles känsliga för eld; i December 1743 hade sålunda 150 hus blivit lagda i aska på 3 à 4 timmar; taken lutade och voro täckta med buktiga tegel; fönster funnos sällan mer än på en sida av rummet, och de voro långa och smala med träbågar och fyrkantiga rutor av pärlemor, i bredden en tvär hand på var sida; bly och glas syntes däremot aldrig. Fönsterna måste stå öppna hela dagen för att lämna tillräckligt med ljus; om natten stängdes de för att icke myggor och flädermöss skulle tränga sig in.

För hettans skull måste dörrarne mest stå öppna och i stället hängas en nankinsgardin före. Tapeterna bestodo av vitt kinesiskt papper; mycket vanligt var att se små ödlor ränna uppför väggarna och jaga kackerlackor och flugor. I varje kammare bestod kom-

paniet bord, stolar och ett sängställ, som var övertäckt med gaze eller blått nankin. Gardinerna måste vara väl tillslutna för moskiter eller ett slags myggor, som med sin sång voro besvärliga om nätterna; en lampa hängde i taket, fästad i en sträng, dock funnos även ljus, vilka mest voro tillverkade av talgträdets frukt. Somliga hade utanför sina kammarfönster i glasskålar levande guld- och silverfiskar; andra hade små trän i krukor, såsom ett slags låga apelsinträn. Utanför de flesta rummen funnos därjämte trädgårdar, icke större än själva kammaren.

Faktorierna voro sig tämligen lika och hade ungefär följande utseende. Vid ingången från faktorigatan är en liten bod på vardera sidan om porten, över vilken sitter vanligen ett eller flera papper med några figurer liksom vapen och två runda lanternor av bambusplintor, överklädda med hinnor. Glas- och hornlyktor brukas aldrig. Porten är överbyggd innantill och strax inom densamma är en hög tavla, så bred som ingången, att man på gatan ej kan se in igenom gården men väl med bekvämlighet gå eller bära in och ut vad som behöves. Sedan är en öppen gård. Ämbar äro satta nästan i varje vrå på gården, där de ut- och ingående kunna låta sitt vatten, som sedan föres på åkrarne. De första rummen på bägge sidor se ut som kök med gallerverk utanför. Längre in i övra våningen tvärs över gården ses en öppen sal med skrankverk, ej olikt en läktare, varpå är ett altare, täckt med varjehanda blomster och rökverk, samt en förgylld bild och altartavla. Här innanför är åter en öppen gård, med kamrar på sidorna, över och under. Uti en eller annan lykta av målat flor, som är hängd under överrummen på gården, brinner

en lampa med olja om nätterna. Därnäst är ett stycke utan överbyggnad och på sidorna små trädgårdar med bambuträn, pompelmus, pisangs-trän och dylika. Näst intill dessa trädgårdar är åter överbyggd gård, öppen och med kamrar och lustgårdar på sidorna, och till slut en sal i övra våningen tvärs över gården med kamrar på sidorna, likaledes en sal ut till ån, som brukades till matsal; härunder låg köket, matrosernas vaktrum och faktorikaptenens kammare.

Så ungefär voro våra landsmäns bostäder i det fjärran landet, där de kunde bli liggande ett helt år för att icke komma hem för tidigt och översvämma marknaden. Vårt skepps pastor måste under de fyra månader och tio dagar han dröjde i Canton söka göra sig tiden kort och framför allt inbringande för den vetenskap, vars utsände han var. Han gjorde sålunda utflykter i naturvetenskapliga ändamål i stadens omnejd, ehuru han icke vågade sig längre bort, i anseende till kinesernas ovilja mot européerna, vilken gav sig luft på ganska närgångna sätt var den kunde.

Vi skola därför följa honom på en liten tur och se huru livet kunde gestalta sig på den tiden för landsmännen i det avlägsna rike, som kallar sig Mittens.

En söndag efter slutad predikan i faktoriet begav sig pastorn, i sällskap med några av faktoriets tjänstemän, över floden till en liten stad, som hette Honam. Här var en pagod med husrum för prästerna; sällskapet satte sig ned och åto några vattenmeloner, medan pastorn gick omkring byggnaden att söka örter; då kom en kines emot honom och bjöd en stoppad tobakspipa; men när pastorn vägrade att

mottaga den, nappade kinesen honom i kläderna och ville med våld riva till sig hans knäspännen; pastorn slet sig dock lös och ville söka upp kamraterna, men hälsades av en hop pojkar med ett stenregn.

Europeiska begravningsplatsen låg utanför staden, öppen som en betesmark, vid pass en halv mil från faktorierna, och där vilade åtskilliga landsmän efter vad gravstenarne utvisade, men vår pastor ägnade sin uteslutande uppmärksamhet åt de där växande örter. Några tiggare, vilkas begäran om pengar avslogs, gåvo det sedvanliga uttrycket av ovilja med ett stenregn, som syntes bliva hotande, då en kinesisk begravningsprocession just kom förbigående och gav skydd. De sörjande hade vita kläden om huvudet och buro likkistan på en bambustång; tåget företräddes av en avgudabild, fanor och spel; när liket blivit nedsatt i graven lades stenar ovanpå ävensom risgryn, frukter, té och penningar, varförutom röktes med rökstickor.

Pastorn frågade en kines om det aldrig tilläts att man begravde inne i staden. Kinesen frågade tillbaka om det brukades så hos oss; och när pastorn jakade sade han: vad heder kan det vara för den döde? Vi begrava dem på öppna blomsterfält, att alla må se deras grav; vi resa upp en sten vid graven, varpå deras gärningar äro tecknade, att allt folket må läsa deras öden. Skulle vi begrava dem i hus, så voro de ju sina barn till olägenhet och deras förtjänster voro liksom begravne med dem.

Våra resande, varibland nu även befann sig superkargören (sedermera assessorn och bokvännen) Braad, fortsatte nu sin vandring längre bort till den måleriska pagoden. Under vägen kom en slarvig

kines och begärde pengar; när han inga fick, drog han en av sällskapet i kläderna; av fruktan att uppväcka de hundratals kineser, som gingo i risåkrarna, underlät man att vidtaga några våldsamma åtgärder; då kom en annan kines och smörjde den närgångne tiggaren på benen, så att han skrikande flydde in i risåkern. Räddaren uppgav sig jämte en kamrat vara kronobetjäning och ledsagade de resande under deras återstående vandring, men på hemvägen pockade de på vedergällning; vid stadsporten stoppade de karbaserna i fickan och vid anmodan att följa hem till faktorierna, där belöning väntade dem, begåvo de sig sina färde. Landet var härligt omkring Canton och vår botanicus måste beundra kinesernas överlägsna förmåga i lantbruket. »Vi omskapa jordens lynne», säger han, »igenom dikning och andra konster, innan hon kan bli tjänlig till våra få sädesslag; men kinesen har så många slags växter till sin föda, så att han knappt kan hava någon jordmån, som icke passar sig för någondera. Och således inrättar han intet åkern efter säden, utan säden efter åkern. Riset kan stå under vattnet, nymphæa (ett slags näckros med ätlig rot) och sagittaria uti vattnet, arachis hypogea på nästan torr jord, sockerrör och potatis på ännu torrare, Yams tål ännu mer torka, indigo och bomull trivas på de högsta backarne. Skulle någon backe vara för torr, då tjänar han till begravningsplats; men ingen jord är så våt, att ju kinesen finner henne tjänlig för någon matväxt.»

Viktigast för den europeiska handeln var dock odlandet av tébusken, vars blad redan på 1400-talet skola hava varit brukade i södra Europa. Osbeck trodde, att de många slagen av té härrörde från

en enda art av växten, och tyckte sig märka, att skillnaderna i smak och lukt uppstodo dels av bladens ålder, dels av sättet för rostningen. Sålunda ansåg han det gröna téet hava sin färg och smak därav att det rostades på kopparplåtar, varav det även skulle ha erhållit sin laxerande egenskap, och att det bruna téet fått sin färg därav att det rostades på järnplåtar. Utförseln var emellertid så stor, att de fattigare kineserna måste använda som surrogat en Rhamnusart och en mossa.

Att besöka staden inom murarne var icke tillåtet för européerna, och därför hade våra resande icke något annat än hörsagor därifrån; vad det kinesiska livet på förstädernas gator angår, så var det sig likt det som än i dag är och som är dels nogsamt bekant, dels icke kan belysa våra landsmäns öden i främmande land.

Emellertid, efter fyra månader och tio dagars vistelse i Kina, lyftades ankaret den 4 Januari 1752. Skeppet hade då intagit följande last, som skulle hem och lyckliggöra det fattiga Sverige: té, i 6,730 större och mindre kistor, 31 byttor och 1,720 kanistrar; porcellainer: 274 kistor, 70 byttor och 919 buntar; siden: 4,055 stycken; bomullsnankin: 5,319 stycken, och av rått silke 5,047 skålpund i 33 kistor. Dessutom 35,314 skålpund gallingall (radix galangæ), 6,359 d:o radix chinæ, 2,165 d:o pärlemor, 6,325 d:o rotting, 10,709 d:o sago, 4,171 d:o rabarber, 9,314 målade papper, 1,250 d:o bouquetter, blommor etc., 3,400 runda pärlemor-jettoner à 140 varje sats, 62 d:o d:o, 108 lackerade spellådor med pärlemor-jettoner, 18 lackerade toalett-dosor, 10 lackerade tabletter, 6 liggare arrack.

Skeppet låg nu vid bakstammen 21 fot 10 tum och 20 fot 5 tum på förn.

När kanonerna lossades vid ankarets hivning hoppade allt av glädje, även pastorns tébuske, som föll ned i däcket och sedan blev kastad över bord. »Nog borde tébusken», yttrar härvid författaren i sin dagbok, »kunna vänjas vid vårt klimat, men om därav skulle väntas någon nytta måste vi väl lära oss tillredningen, som torde bli långt svårare än vi hittills tänkt, ty i själva Kina tillredes téet illa av en del, och då smakar det intet så väl som något av våra svenska téer. Men om vi kunde torkat på allra bästa sättet, så kunde dock aldrig ett skålpund té säljas här i landet för samma pris som det kinesiska, innan vårt Sverige finge i proportion så många och idoga invånare.»

Efter exkursioner på Java, där vattenförrådet intogs, och en landstigning på Abcension gick hemresan sin lugna gång, och den 26 Juni ankrade Prins Carl utanför Älvsborgs slott och hemförde sina 124 man av de 132, som rest med ut.

Ute i kriget.

Sedan Carl XII:s krig och dessas orsaker sent omsider fått sin rätta belysning, och som historieböckerna utförligt behandlat krigsrörelser och ärofulla fredsslut utan resultat, kunde det måhända icke vara utan sitt intresse för somliga att se, huru de namnlöse, vilka utförde dessa krigsrörelser och på vilka segrar och nederlag ytterst berodde, kunde hava det under krigstågen, och huru de, som råkade i fångenskap i främmande land, använde sin tid och buro sina olyckor.

Att man stundom fick slita ont, både stora och små, det ha poemförfattarne talat om, men att den för sin tarvlighet mest berömde kungen hade det i allmänhet ganska bra, är mindre allmänt bekant. Sålunda släpade han år 1708 med sig in i Ryssland ett helt litet hov, bestående av: hovintendent, två kammarherrar, doktor, tre hovjunkare, beridare, biskop, två hovpräster, två drabanter, köksmästare, hovbokhållare, köksskrivare, källarskrivare, munskänk, bagare, slaktare, silvertvätterska och tenntvätterska. De judiske leverantörerna skaffade höns, vilt, trädgårdssaker, citroner, ägg, vildankor, hjärpar, orrar, drillduvor, kramsfågel, harar och trastar; Mazeppa skickar stör, rådjur och rapphöns. Detta borde stämma illa med uppgifterna om härens nödställda belägenhet;

men det torde hava varit olika kosthåll, såsom också kan ses av tvenne närstående poster: K. Majestäts doggar och vinthundar och arbetsfolket i köket, av vilka de förra erhållit 24 rågbröd, de senare 14 på en dags utspisning, vilket dock icke behöver betyda annat än att man hade råd att föda hundar.

Bland alla de berättelser vi äga kvar om huru det verkligen gick till ute i kriget, är ingen som giver oss en livligare föreställning därom än löjtnant Muncks dagbok, som blivit införlivad i en urkundsamling till svenska historien. Den skildrar visserligen icke några romantiska öden i Rysslands stäpper, utan spelar under det senare kriget mot Danmark 1712—13 och giver endast några detaljer, men just sådana, som vi söka, på grund av deras förmåga att giva en sann föreställning om verkliga förloppet. Vi skola sålunda följa honom på några hans strövtåg, vi som icke varit åskådare av sådana föreställningar, som uppföras på krigsteatern, och därför hava rättighet att finna upplysande och nytt vad yrkesmannen anser betydelselöst.

»I hällregn bröt armén upp med pukor, trumpeter, trummor och oboer och med utslagna standar och fanor och tågade till Rostock, där man fouragerade. Från Rostock tågades natt och dag utan någon vila, utan som marschen gick; när vilostunden skulle ske, slogs med trumman gevär av, då manskapet måste lägga sig på samma ställe, där de då råkade stå, utan någon ordentlig ställning; och när de då vilat en timma, antingen på en upp-plöjd och koklig åker eller i bergklippor, måste de upp och marschera igen, fastän senor och leder voro av köld så stela, att man ibland måste gå på knäna tills de blevo mjuka. När arméerna

kommit på en mils avstånd från varandra utdelades ett kvartal fälttraktamente och soldaterna erhöllo två karoliner, varjämte nattvarden utdelades åt dem, som sådant åstundade. Därefter ställdes regementena upp; fältmarskalken red i grå surtout på en mörkbrun klippare och besökte vart och ett regemente, talande dem sålunda: Nu sen I för eder våra fiender, han I lust att gå på dem och visa eder tapperhet utav kärlek för eder konung och fädernesland? Då svarade alla med starkt rop: ja! så att det skrall av eko i bergen. Då tog fältmarskalken hatten av sig, tackade dem och sade: Gud vare med oss! Lösen är: med Guds och Jesu hjälp. Strax därpå gavs order att allt spel skulle hållas färdigt att höras, så snart armén marscherade an; men i detsamma sköts dansk lösen ifrån kungens högkvarter och så hördes allt spel över hela danska armén. När fältmarskalken hörde det, befallde han att stoppa pipan i säcken och kasta trumman på ryggen. »De hava begynt spela, vi vilja dansa», sade han. Marschen gick utför ett berg, på vilket danskarne huggit en väg, så bred att fyra man i bredd kunde gå där fram. Svenskarne kastade då musketen på ryggen och drogo värjorna, och under det danskarnes kanoner sopade fram på den övergivna gatan, stormade svenskarne ner och togo kanonerna. Därpå besvarades fiendens handgevärssalvor med en dylik av den verkan, att danska gardet och en bataljon granadörer blevo till intet. Då tystnade danska spelet, men det svenska begynte då på i stället. Fångarne togos tillsammans och ställdes mitt i segrarnes linea, och så blevo de kvarstående över natten, som var den ängsligaste och längsta av alla dem vår löjtnant varit med om; ty

marken var våt och upptrampad som en lerlave, så att det fanns intet rum att sitta på, utan de, som icke hade hästar, måste stå i gyttjan mitt på benet, förutom att de måste höra det ynkliga gråt och kvidande av de blesserade, huru hjärtligt de bådo att någon ville förbarma sig över dem med ett skott eller ett värjesting.

Andra gånger kunde nödvändigheten uppträda i vidriga former, såsom då en löjtnant vid Dalregementet fick i uppdrag att skjuta alla hästar på regementet, och officerarne erhöllo order att bränna upp regementets femton väl målade trossvagnar, fulla med nya kläden, och därtill sina egna koffertar med allt vad de ägde i ekipering. I grannskapet utanför Tönningen måste allt kavalleri skjuta sina hästar på en stor äng; och där hästen stalp grävdes bakom honom en grop så djup, att kroppen kunde skylas, men fötterna bundos 2 och 2, varav fältet kom att se ut som ett svedjefall. I Tönningen var det ont om mat och dryck, så att en sup finkel kostade 2 specie-caroliner och en kanna regnvatten 8 styver, ty brunnsvatten fanns intet dugligt. Efter fem månaders svält och sjukdomar måste de våra giva sig fångna och Munck skickades till Sonderburg på Alsen, där han och kamrater fingo ligga i två år utan hjälp från Sverige. Men folket i staden var beskedligt, så att fångarne fingo mat och husrum på kredit. När de sålunda förgäves väntat på utlösning, något som Carl XII i allmänhet icke tyckte om, så beslöto de att försöka med en rymning. Fem man högt satte de sig i båt om julafton vid middagstiden. Men sedan de rott hela natten i töcken och mörker, befunno de sig vid följande dagens inbrott på samma ställe och ändå

närmare staden. Den dagen rodde de fyra mil, men överraskades av storm, så att de måste lägga i land. Vid en undersökning av terrängen kommo de till en bäck, där Munck, som stigit i för att vada över densamma, sjönk och skulle drunknat, om icke kamraterna dragit upp honom. Andra dagen foro de till sjöss igen och kommo i svår sjö till staden Oldenburg; men där voro vindbryggorna uppdragna, så att de måste giva sig ut i båten igen. Morgonen därpå kommo de till Femern, och där ville en fänrik i sällskapet, som ägde 8 styver, bjuda på frukost, vilket dock avstyrktes. Emellertid gingo de fram emot staden, men endast en av dem gick in; han ställde sig vanskaplig och eländig, och när han kom i stadsporten stod där en gammal gumma och tvättade kläder i en fotbunke; henne hälsade han på; hon svarade: Gott segne! Så frågade han: wass heisst diesen landt, Mutter? Svarade hon: das heisst Femern, wo sin Her herkommen, to land oder to water? Och när han det hörde, vinkade han åt de andra att de skulle gå i båten, och knappt hade de kommit i båten förr än två ryttare med karbin på låret kommo i fyrsprång efter dem ned till båten och ropade dem till baka, men de rodde till sjöss. När ryttarne det sågo red en av dem tillbaka och kom igen med sex karlar, som satte sig i en båt med tre par åror och rodde efter flyktingarne; men när båtarne voro i närheten av varandra drogo flyktingarne sina värjor, med den följd att de andra vände om med sin båt.

Det därpå följande äventyret är av Munck så livligt skildrat, att det vore skada icke låta honom berätta själv med sina egna ord.

»Den dagen (då de flydde från Femern) var ett

hjärtans gott och varmt sommarväder, och viste sig så mycket själar omkring oss, så att vi ibland kunde räkna 20 eller 30 till seendes, och voro oss så nära ibland, att vi hade kunnat skjutit dem med en pistol. Men mot aftonen blev ett annat väder, det blev en så starkt stickande storm som någonsin kunde, och då foro vi vid en långgrund strand, så att vi ej kunde ro närmare landet än ungefär 1,000 alnar, så måste vi bära båten till lands. Så kom ock strax därpå ett starkt regnväder; så hittade vi på en bra stor stack av vass; dit gingo vi att där taga vårt natthärbärge; så gingo vi upp i stacken och grävde oss där ned, men många svin lågo inunder stacken. När det då grydde till dager tordes vi icke ligga där längre, ty vi tänkte tilläventyrs behövs vassen eller kommer någon svinherde och ser efter svinen. Emedan det var så ohyggligt väder, så togo vi var sin vasstapp med oss och gingo så till skogs. Men när vi hade gått ett stycke, kommo vi till en bra stor svinkoja, byggd under en tjock bok, men blevo i mörkret icke varse att samma koja stod utmed en stor väg, som gick ifrån ett där bredvid liggande stort stenhus; där bäddade vi oss neder och begynte då stoppa i våra pipor till frukost, men så snart vi fått eld på dem och skulle begynna på röka, kom en svinherde ridandes och stack näsan in i kojan över huvudena på oss och lockade med detsamma efter svin, men efter det då var inga där, for han sin väg och begynte blåsa i en pipa och smälla med en piska. Då kom strax en stor skock med svin dit, som gjorde oss husvilla. Då togo vi våra halmtappar igen, gingo in uti ett vattenkärr där utmed och satte oss där på alrötter i ett svårt regnväder hela den dagen; då sovlade jag ned min middags-

brödskiva med en hoper alknopp jämte var brödbit och jag mådde Gud ske lov ändå väl därav, men när den gamle fänriken Grönberg såg det, tänkte han att bruka ett bättre sovel till sitt bröd; tog så ett stycke av fläsk, som han förr brukat till skosmörja, skar därav och åt med sitt bröd; men kort därefter blev han så illa sjuk att han begynte blekna och dåna; då persvaderade jag honom att dra ut några rökar av min tobakspipa, emedan han eljest icke brukade röka tobak, och när han det gjorde, begynte han strax på att vomera och blev så frisk igen.»

Därpå sattes båten i sjön igen och kursen hölls ner mot Mecklenburgslandet; men när de kommo ungefär tre hundra alnar från stötte båten på en sten och stjälpte om så att alla föllo i vattnet och måste nu vada i land, men i så djupt vatten att vågorna sköljde av dem hattarne och de föllo omkull, när de trampade på större stenar, som lågo på botten. På stranden träffade de en torpare; till honom sålde de bort båten för ett mål fläsk och kött, och läto sedan bädda ner sig i halm och elda upp stugan. Men när de vaknade voro de uppsvullna över hela kroppen, och huden på benen var så öm att han inte tålde ett halmstrå; då kunde de med knapp möda draga kläder och strumpor på, men stövlarna voro omöjliga, så att de måste bära dem i handen. Men när de så vandrade uppåt land, blev en sådan stickande storm, att man ej kunde stå stilla, och när hattarne som oftast blåste av måste de springa ibland hela fjärdedels milen innan de fingo fatt dem, och genom denna kraftiga rörelse gick svullnaden bort, så att de slutligen kunde i stövlar vandra in till Wismar. Där träffade de äntligen landsmän, som gav dem försträckning, men

ännu fingo de gå och svälta i åtta dagar innan de gingo ombord. Och väl komna ombord måste de lägga sig för motvind och svälta i tre dygn till och nöden var stor. Men nu uppstod sjösjuka bland passagerarne och många trodde sig skola dö. Vid ett sådant tillfälle gick Munck till en för detta kamrat som låg illa däran och tilltalade honom: »det gives många slags medel till dödens fullbordan; du lärer nu dö av sjösjukan och jag utav svält; jag har icke smakat något Gudslån på fyra dygn.» Svarade han: »Jag har nog mat i min koffert; orkar du så ät, ty jag lärer aldrig smaka någon mat mer.» Då sade Munck: »Jag har fyra kamrater som rymt tillika med mig, och deras tillstånd är lika som mitt; få de äta litet med?» Svarade han: »tag kofferten och ät i Jesu namn så mycket där är, men låt mig varken se maten eller känna lukten därav.» Så togo de kofferten och trancherade skinkor, metvurstar, limpor och smörask, så att de efter det målet kunnat sova fyra dygn utan mat. Och sålunda återsågo de äntligen fäderneslandet med fulla magar för att återigen börja om samma lek i det norska kriget, som icke var mycket mildare än det ryska och danska hade varit.

*

Carl XII, som, enligt en poemförfattares utsago, blott kunde falla, men icke vika, flydde dock från Pultava, och lämnade därmed sin här i fiendens hand såsom fångar; detta skedde i slutet av Juni 1709. Huru pass nära detta gått honom till hjärtat kan man icke döma av det brev han den 12 nästföljande månad skriver hem till rådet, och i vilket han låtsas som om ingenting av vikt skulle ha inträffat. »Det är en rum

tid», skriver han, »att vi utur Sverige hava haft några tidender, ej heller kunnat få tillfälle att sända härifrån några brev. Emellertid har tillståndet här varit gott och allt väl avlupit, så att man innan kort förmodar att hava så stor överhand över fienden, så att han skulle nödsakas ingå sådant slut, som man åstundade av honom.» Detta skriver han stadd på flykt med omkring 150 man och under det hela hären med generaler och kansli befann sig i fiendeland. Hjälten på slagfältet visar här ett besynnerligt drag av feghet gentemot motgången, vilket drag framstår än bjärtare, när han sedan anklagar och kastar skulden på Lewenhaupt för vad som genom hans eget överdåd vållats. »Dock är det hänt», fortfar han, »att den 28 förledne månad genom ett öde och olyckligt tillfälle de svenska trupper lidit avbräck uti ett fältslag, vilket är skett alldeles intet genom fiendens stridbarhet eller myckenhet, ty fienden har i förstone allt stadigt blivit driven, utan själva orten och lägenheten har varit så fördelaktig för fienden samt befäst, så att därigenom de svenske hava haft förlust, som utav stor åtrå till fäktandet, oaktat alla fiendens fördelar, hava fienden allt stadigt angripit och förföljt, varpå sedan har hänt, att mesta delen av fotfolket blivit förlorat och själva rytteriet lidit också en stor avbräck.»

I stället för att genom en fred rädda fäderneslandet och lösa fångarne, företar han nu den egendomliga flykten till Turkiet och skriver hem efter en ny armé; allt för sin lilla fåfängas skull; att själv återvända hem blygdes han. Emellertid ansåg kungen dem, vilka låtit taga sig tillfånga, såsom ett slags ärelösa, vilka fingo stå sitt kast, och gjordes något för dem under den tid fångenskapen varade 1709—21, så

icke gjorde kungen det. I September 1710 skola de i Ryssland fångna hava uppgått till många tusen, bland vilka 9 generaler, 17 överstar, 27 överstelöjtnanter, 38 majorer, 494 ryttmästare och kaptener, 975 löjtnanter, kornetter och fänrikar, 67 präster o. s. v., av vilka visserligen rätt många voro utlänningar, värvade i svensk tjänst. Nu gällde det för dessa att ställa för sig så gott de kunde i det främmande landet, och de anordnade sålunda åt sig i Moskwa ett litet samhälle med Piper och Rehnskiöld såsom högsta styresmän. Vid dessas sida bildades under livdrabanternas pastor Göran Nordberg ett konsistorium, som höll prästmöten, utfärdade bönedagstexter, examinerade och vigde präster.

I tsar Peters planer ingick att få behålla de svenska fångarne så länge som möjligt i landet, för att dessa skulle genom nära beröring med hans egna obildade undersåtar sprida kunskaper och färdigheter, och de skickligaste av officerarne sökte han binda genom löften om frihet och indräktiga sysslor. När hoppet om frihet för länge låtit vänta på sig, övergingo många av fångarne till den grekiska religionen, gifte sig med ryskor och stannade på fullt allvar i landet. Men några, som mera älskade fäderneslandet, gjorde år 1711 en storartad komplott i Kasan för att rymma, efter att ha nedhuggit besättningen. Men när planen upptäcktes, medförde detta en oväntad sakernas vändning, ty nu ansågs Ryssland icke längre som en säker förvaringsort, utan svenskarne började att i skaror föras över till Sibirien. Här trodde man att kölden och nöden skulle tillintetgöra rasens kraftiga anlag, men i dess ställe finna vi huru de togo livet med sans, och många använde sin tid på ströv-

tåg, med vetenskapliga eller merkantila ändamål, stundom i tillfällig rysk tjänst, stundom i egna ärenden. Och sålunda fann det ännu tämligen okända och litet genomforskade Sibirien sina beskrivare, vilka lämnat bidrag i jord- och folkbeskrivning, vilka än i dag framdragas ur arkivens gömmor och sprida ljus över det ryska väldets äldre utseende. De mest bekanta av dessa forskare, vilka sedan förvärvat och bibehållit ett namn inom vetenskapen, äro Philip Johann von Strahlenberg, Johan Anton Matérn, Peter Schönström, Johan Gustav Renat, Lorenz Lange, Johan Bernhard Müller och Johan Schnitscher samt Ambjörn Molin. Mest berömt är Strahlenbergs stora arbete om Sibirien, vilket under titeln »Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia» utkom i Leipzig 1730, och framför allt den arbetet åtföljande stora kartan, som i senare tider ånyo blivit utgiven och genom sina talrika sakupplysningar givit ett verksamt stöd åt de arktiska forskningarne, särdeles nu sist åt den fullbordade Nordostpassagen. Materialet till den stora boken samlades med biträde av överste P. Schönström, och vid kartans utläggande biträdde ingenjörofficeren Matérn. Detta senare arbete gjordes utan finare instrumenter och med rent praktiska åtgärder, dem troligen ingen lantmätare i våra dagar skulle gilla. Då Strahlenberg tillbragte största delen av sin fångenskap i Sibirien uti staden Tobolsk, så tog han denna stads grad till första meridianen, och från denna söktes tvenne huvudmeridianer, nämligen den i väster genom Moskwa, dit icke allenast den rakaste vägen från Tobolsk ofta blivit uppmätt av svenskar, som brukade fara däråt; likaledes begagnades de förefallande förmörkelserna att observera distanserna

mellan Hamburg, Moskwa och Tobolsk, varigenom de förra mätningarne kunde kollationeras. Den andra huvudmeridianen i öster erhölls genom berättelser från missionärerna i Kina och andra fångars berättelser. Det är huvudsakligen tvenne punkter av Asiens geografi, som Strahlenberg berömmer sig av att hava närmare bestämt och därvid gått om sina föregångare; nämligen Kaspiska havet och Asiens norra ishavskust. Uppgifterna om Kaspiska havet erhöll han dels av svenska sändebudet Fabricius, som flera gånger varit minister i Persien, dels från svenska deltagare i en expedition, som under rysk anförare företogs till dessa trakter. Vad åter nordkustens is- och strömförhållanden angår, så måste dels ryska urkunder i form av skriftliga reseberättelser, dels muntliga hörsägner från ryssar och landsmän användas som ledning. De landsmän eller åtminstone kamrater, som härutinnan gjorde honom största tjänsterna, voro dragonkaptenen Müller, som beskrivit ostiakernas land, och Ambjörn Molin, som genomrest och beskrivit tschuktschernas.

Den mest äventyrliga och nära otroliga banan gjorde dock styckjunkaren vid artilleriet Johan Gustav Renat. Efter att ha blivit fången gick han med ryssarne i ett tåg mot kalmuckerna, vilka bebodde nuvarande Dzungariet, men råkade därvid bliva tagen till fånga. Under fångenskapen behandlades han väl och förstod snart göra sina små kunskaper på alla håll gällande. Sålunda lärde han dessa hunnernas stamförvanter att gjuta kanoner och bomber, varigenom han ådrog sig den mongoliska regeringens stora ynnest och till och med erhöll befäl i ett tåg mot kinesiska gränsen. Han skall därjämte hava lärt detta

folk trycka sina böcker på europeiskt sätt med rörliga typer, om vilket allt står att läsa i en så lärd skrift som Ryska vetenskapsakademiens handlingar och som vi därför icke våga betvivla. Mannen hemkom emellertid 1733 och skall då ha varit svåra rik samt höll lärda samtal med framstående män, från vilkas händer vi äga anteckningar om den modige artilleristen. Hans minne upplivades detta år (1882), då en av honom i fågenskapen uppgjord karta, gömd och glömd i 150 år, hittad i ett landsortsbibliotek i Sverige, utgavs av kejserliga ryska geografiska sällskapet i Petersburg.

Lorenz Lange var en Stockholmare, som ledsnade på den sibiriska fångenskapen och snart tog anställning som sekreterare vid flera ambassader till kinesiska hovet. Berättelserna om dessa ambassader äro ganska underhållande, icke allenast därför att man får se de kinesiska förhållandena med svenska ögon, utan också får en liten vy i fågelperspektiv över några svenska saker sedda med kinesiska ögon, vilka kunna se ganska långt och rätt fastän de äro sneda. Vid en stor middagsbjudning hos den upplyste kejsaren Kien-Long i Peking fördes samtalet på de sista europeiska krigen, och kejsaren uttryckte därvid sin förundran över att ett så litet rike som Sverige, vilket han väl kände liksom dess konung, kunnat hålla sig så länge i krig mot den ryska övermakten. Bland äreskänker från ryska hovet till kejsaren i Kina märktes en framställning av slaget vid Pultava, skuren i elfenben av tsarens egna händer, vilket ådagalägger huru stor betydelse ryssarne tillmätte utgången av denna strid, gentemot Carl XII:s uppfattning av saken. Huru väl kineserna den tiden följde med de europeiska

angelägenheterna, kan man döma av den egendomliga omständigheten, att Lange vid en senare audiens hos Kien-Long av denne fick första underrättelsen om Nystadtfredens avslutande. Men också gingo under dessa år flere ambassader från Kina till Ryssland, och om vilka tryckta, från kinesiska språket översatta berättelser finnas i behåll, i vilka sammanträffanden med svenska fångar rätt ofta skildras, och alltid med uttryck av beundran och högaktning.

Huru de sibiriska fångarne i verkligheten hade det, därom äger man många underrättelser genom dagböcker och almanacksanteckningar, och därav att dessa äro varandra mycket motsägande, kan man sluta till att svenskarne hade det mycket olika, beroende naturligtvis av omständigheterna. Tsaren hade, som vi veta, anbefallt en mild slavbehandling; men denna blev icke alltid iakttagen, ty man har uppgifter om svenskar, som arbetat i svavelgruvor och där ömkligen omkommit. I Tobolsk och andra städer såg man ofta majorer, kaptener och ryttmästare tjänstgöra som barnlärare, barberare, skräddare, målare, smeder; somliga höllo bodar och andra tillverkade små förnödenheter av trä och näver, varvid konkurrensen med infödingarne icke blev någon så svår sak. Till tidsfördriv övade man musik och spelade komedi. För övrigt, att sluta av en almanackas anteckningar under ett år, så gifte, döpte och begrov man ganska flitigt; man iakttog alla böner och helgdagar samt kommunicerade och parenterade. Ibland uppstodo slagsmål mellan infödingar och fångar, och man tyckes haft full frihet att rappa på varandra utan avseende på vem som ägde makten för tillfället. Först den 17 Mars 1719 hann underrättelsen om

Carl XII:s död den 30 November 1718 fram till Tobolsk. En gång råkade svenskarne inlåta sig i en storartad sammansvärjning med guvernören Gagarin, vilken ville göra sig till förste över Sibirien, men allt upptäcktes, guvernören hängdes och fångarne fingo en hårdare behandling och skickades ända bort till Nerschinsk.

Somliga togo fångenskapen mycket djupt och slogo sig på andaktsövningar samt barmhärtighetsverk; detta var icke något att anmärka på, men som andaktskänslan denna tiden alltid skulle beledsagas av sekteriska kraftyttringar, uppstod snart split i den lilla kolonien. Anförare för den sekteriska rörelsen, vilken skulle motsvaras av vår tids läseri, var en ryttmästare vid D'Albedyhls dragoner Gustav Fredrik von Wreech. Intagen av Arndts och Frankes tänkesätt i de högsta frågorna, beslöt han sprida desamma genom anläggandet av en skola i större skala samt genom att hålla bönestunder och bibelförklaringar. I skolan höll han sådana förmaningar för barnen, att dessa vid inträdet i hemmet började taga i tu med föräldrarne och deras syndiga leverne; förbittrade häröver, anklagade desse v. Wreech därför att han satte upp barnen mot föräldrarne. Emellertid hade pietisten Franke fått nys om saken, vilken var i hans smak, och han beslöt genast uppmuntra företaget genom att skicka sina tendensskrifter och något pengar. Snart hade man råd att läsa latin i skolan. Men svärmerier och fanatism rubbade det vackra i planen, och sålunda kunde ändlösa tvister uppstå om kortspelare och sådana, som spelade komedi, kunde få nattvarden. År 1721 steg antalet skolbarn till 139, men då kom underrättelse om

fredsslutet och löste både skolan och alla tvistigheter.

Det är ett vackert vitsord dessa svenska fångar i Ryssland fått emottaga av den ryktbare de Fontenelle i dennes minnestal över tsar Peter i L'Academie des Sciences år 1725, så mycket betydelsefullare som talet skulle gälla ryssarnes tsar i egenskap av ledamot av akademien, och icke dennes fiender.

»Svenskarnes nederlag vid Pultava», säger han, »förskaffade tsar Peter, i vad beträffar bildningens utbredande, en fördel som han säkerligen icke väntade. Omkring 3,000 svenska officerare blevo utplanterade i alla hans stater och förnämligast i Sibirien, ett vidsträckt landsområde, som utbreder sig ända till Kinas gränser och är avsett att vara en straffort för landsförvisade ryssar. Dessa fångar, som saknade sitt livs uppehälle och sågo sin hemkomst avlägsen och oviss, företogo sig nästan alla att utöva de olika färdigheter, som de kunde äga, och nödvändigheten gjorde dem hastigt ganska skickliga. Det fanns till och med språkmästare och matematici. Sålunda blevo de ett slags koloni, som civiliserade de gamla invånarne; och den bildning som, ehuru bofast i Moskwa och Petersburg, ännu kunde ha behövt lång tid för att tränga fram till Sibirien, fann sig helt hastigt hemmastadd därstädes.»

I bondeståndet.

Bondeståndet är det äldsta; bönderna, eller de boende, bofaste som hägnat och odlat, slogo sig tillsammans stamvis för att skydda sin egendom mot andra stammar: sålunda uppstodo landskapen. Dessa valde de bästa till hövdingar, vilka ursprungligen endast voro utförare av böndernas beslut; landskapen förenade sig och blevo ett rike: kring rikets hövding samlade sig som rådgivare de rikaste bönderna, vilka oftast genom krig med andra stammar ökat sin jordegendom och sina arbetskrafter (trälarne). När sedan det blev fråga att rusta ut till rikets försvar, erhöllo de som hade råd att sätta upp en ryttare med häst vissa förmåner, såsom skattefrihet i ersättning, och blevo därtill genom yttre utmärkelser likasom förmer än de andra; så uppkom adelsståndet (jord-adeln) ursprungligen ur kapitalet, det vill säga antingen ur samlat arbete, eget (mera sällan, ty en människokraft räcker knappt till att arbeta i förlag) eller andras, eller också ur rovet.

Men kring konungens person, som nu genom kyrkan blivit mer än folkhövding, skulle en hop av rådgivare, försvarare, förvaltare samlas, vilka skulle underhållas på rikets bekostnad; av dessa uppstod tjänstadeln. Med en sådan alltid väpnad styrka vid sin sida, kunde snart en konungamakt och en aristokrati utbryta sig och ställa sig över folket, de obe-

medlade bönderna, och snart vänja sig att betrakta rike och folk som ett slags egendom. Vården om rikets värdsliga och andliga angelägenheter hade förut varit på en hand hos konungen, som tillika var överstepräst; med kristendomen och den romerska kyrkomaktens införande delades arbetet, så att ett prästestånd uppstod.

Det mänskliga sinnets medfödda oförnöjsamhet och de höga exemplen fostrade begäret efter mer än det dagliga brödet, det är lyx. Tanken på att man kunde genom byte göra vinst kom till, och köp uppstod; köpmännen bildade samhällen med nya intressen, och sålunda uppkommo städerna, och därmed borgerskapet. Borgarståndet är det senaste till åldern och kallades icke till riksmöten förr än år 1319.

Bondeståndet fick genom sin avlägsenhet från styrelsens huvudsäte dock förbliva det sista; och vi hava under vår vandring sett huru den egentligen producerande samhällsklassen hade att kämpa mot den hårda självviskheten hos de styrande, som nu genom ett uppkommet ämbetsmannastånd blivit så talrikt, att man svårligen kunde förstå huru ett rike, som så obetydligt vuxit i folkmängd, kunde behöva en sådan massa styrande, om icke den tanken låg nära, att de styrandes ätter så högeligen förökat sig, att deras efterkommande, som icke lärt odling och köpenskap, måst genom sysslors uppfinnande försörjas. Under förra århundradet, 1600-talet, sågo vi bönderna såsom ett slags lastdjur, vilka skulle draga fram skatter ur den hårda jorden och avla starka barn till krigsknektar; för att hållas vid gott lynne kallades de då ock till riksdagarne, men endast för att höra och sova.

Gustav II Adolf, som utgivit en ganska lös riksdagsordning, enligt vilken endast kungliga propositioner fingo tagas till behandling, tyckte icke om böndernas närvaro vid riksdagen, utan avgjorde ofta viktiga ärenden med de andra ständerna eller med blott utskott, särskilt i de obehagliga skattefrågorna, varigenom folkets gamla rätt att sig beskatta så småningom gick det ur händerna.

Kristinas förmyndare kände ett ändå djupare obehag vid att träffa bönderna i rum, och därför skrevo de till landshövdingarne att dessa skulle caute (med varsamhet) och in secreto (i hemlighet) därhän arbeta, att endast sådana må till riksdagsmän tagas, som »äro väl affektionerade och av förstånd och gemüth tjänlige», och detta emedan man visste huru svårt det var att komma till något slut med allmogen på riksdagar, då häraderna merendels välja sådana, som äro fromtaliga och ringa besked med sig hava. Senare gick det så långt, att kronofogdarne skulle utse riksdagsbönder, varvid de auktionerade så, att de som åtogo sig mödan och resan för bästa köpet, blevo valda på den grund, att fogdarne därigenom behöllo överskottet på herredagspengarne. Carl XI gjorde slut på detta skriande våld och oskick.

När enväldet tog en ända med förskräckelse, kommo herrarne i håret på varandra, och »när tjuvarne slåss får bonden igen sin ko». Man insåg nu snart, vilka förträffliga pjäser bönderna voro i det stora schackspelet, och med en starkare efterfrågan steg priset. Man vet huru bönderna begagnades vid partistriderna på riksdagarne, huru de, som icke voro vana vid ordkrig, lätt övertalades att följa med ena eller andra sidan till ett mål, som för dem framställdes,

som det enda rätta, allt efter omständigheterna. Man hade införskrivit några stackare från utlandet, för att som mannekiner bära kunglighetens insignier och därigenom hålla den inhemska avundens odjur i lugn. Men det dröjde icke länge, förr än äregirighetens demon anföll mannekinen och icke lämnade honom ro förr än han blev komplett övertygad om sin oförmåga och ändamålet med sin tillvaro som mannekin. Adolf Fredrik, biskop i Eutin och furste av Holstein var en ganska älskvärd man, som ägde någon insikt i svarvarkonsten och även förstod traktera violoncell; men han hade en hustru som var fåfäng, kanske mest därför, att hon var syster till den Fredrik, som av åtskilliga mer eller mindre grundade anledningar kallats den store. Hon tyckte mycket om poem och målningar men tyckte ändå mer om att tilltrassla en olycklig nations angelägenheter, som just nu efter enväldets olyckor höllo på att redas. Detta skulle nu bedrivas i stor skala, och det nyvaknade folkväldet skulle kvävas i sin linda. Men härtill skulle just det tillbakasatta bondeståndet begagnas, och det var med detsamma hovet lekte den lek, som under namn av 1756 års riksdag tog ett för konungaparet ganska ynkligt slut, en skrapa, och för de stackars bönderna ledde till fängelse och avrättningar. Redan Fredrik I hade haft vissa känningar av obehaget att vara kung, eller tillförordnad hövding, för ett fritt folk, och han hade också haft sina små tankar på att komma till större inflytande, men det misslyckade försöket hade avlupit med en varning och en skrapa. Nu skulle den nye regenten och hans hustru försöka samma sak, men det gick icke bättre den gången. Bönderna, som nu skulle rycka fram, hade ännu icke

erhållit hos ständerna samma rättigheter som de andra stånden, nämligen att deltaga i behandlingen av de viktigaste ärendena, som avgjordes i det så kallade sekreta utskottet. Detta hindrade dock icke hovpartiet att genom sina kreatur, ofta av ganska underordnad ställning, såsom lakejer och drabanter, söka bearbeta bönderna för den ståndande striden, då frågan om konungens rätt att få sitt beslut gällande utan rådets goda mening skulle avgöras. Och sådana medel som tillträde till konungens rum (garderobsvägen!), egenhändiga trakteringar ur snusdosan och vinbuteljen, handtryckningar med och utan kontanter, gästabud på källare, där hovlakejer föreställde den höge värden och värdinnan, försmåddes icke. Medlen voro icke verksammare än att, då de tre övre ståndens fattade beslut att i en skrivelse till konungen hävda grundlagen och folkfriheten samt göra konungen föreställningar för hans vrängningar av regeringsformen skulle i bondeståndet föredragas, densamma utan omröstning blev antagen; och beslut fattades, att skrivelsen av de fyra ståndens talmän jämte en stor deputation skulle avlämnas till konungen den följande dagen. Men hovet, som genom sina vänner fingo del av beslutet, hoppades ännu i sista stunden kunna riva upp böndernas beslut och ställde så väl till, att vid sammanträdet på morgonen den tjugunionde November ett fullständigt upplopp bragtes å bane, om vilket de sedan tryckta rättegångshandlingarne givit eftervärlden fullständig och pålitlig underrättelse.

Då det ärbara bondeståndet på morgonen av nämnda dag samlades i den sedvanliga lokalen på rådhuset, hade man märkt det ovanliga, att några

bönder hade mössan på sig och käppar i händerna. Sedan bön blivit hållen, gav talmannen, den skicklige Olov Håkansson, tillkänna att deputationerna skulle avgå med den föregående dag beslutade skrivelsen kl. ¾ 11 f. m. Då uppsteg en av hovets bönder, Lars Larsson från Värmland, och påstod med iver att det skulle först voteras, slående i skranket och åstadkommande stort buller; när talmannen äntligen kunde få ordet, föreställde han ståndet, hurusom ett redan fattat beslut icke behövde votering, samt erinrade, att tiden vore inne att välja deputerade, emedan de övriga stånden väntade. Då svarade Lars Larsson: »det skall inte ske; inga deputerade skola utnämnas eller gå någon väg; vi ska votera därom först; vi ska visa att vi äro folk och icke fä», varuti några bönder instämde. Då blev ett stort buller och skri i ståndet, och Lars Larsson lopp fram på golvet, hoppade upp och ner, sägandes under ed och svordomar åtskilliga gånger: »jag giver mig intet förr än vi få häva ut talmannen, den skälmen, och efter med sekreteraren!» I det samma kom bud från lantmarskalken, att han med de deputerade från de andra stånden väntade på bondeståndets deputerade. Då sekreteraren steg upp för att giva svar, mötte honom Lars Larsson på golvet och sade, att sekreteraren ej fick gå ut: »han skall bliva inne och sköta sin syssla; en bonde bör gå åstad», varpå Larsson också gått ut, men snart kommit igen. Under tiden fortfor oväsendet och Erik Persson bannade och svor, knäppte med fingrarna, kallande talmannen och sekreteraren skälmar med flera skällsord, sägande till talmannen: »konungen klagar och vi klaga, och ingen av oss får rätt; det vållar du din skälm, men nu skall du ut»;

varvid han hoppade upp och ner, slog med sin käpp i skranket och hotade att även hava ut sekreteraren. Erik Månsson sprang också upp och ner i sin bänk och stampade med käppen, under hot att talmannen skulle ut. Medan detta påstod, hade talmannen fåfängt äskat ljud med klubban, och ehuru både han och sekreteraren med bevekliga ord och föreställningar sökte förmå dem till ro och stillhet, så ökades bullret: Erik Johansson anföll sekreteraren, tog honom om livet, och ville kasta ut honom, men denne drog sin värja och satte sig i försvarstillstånd; Lars Larsson slog näven i talmansbordet, bannade och svor och hotade talmannen med utkastning, stötte honom för bröstet, så att han kom baklänges i stolen; och Erik Persson slog honom örfilar, så att håret föll ner i ansiktet under kallotten, tog honom i håret och ville rycka honom ut på golvet. Nu avlägsnade sig några bönder för att slippa vara vittnen vid en blivande undersökning, men frihetsvännerna samlade sig framför talmannen; man drog varandra i rockarna, höjde käpparne och beredde sig till ett fullständigt slagsmål. Då höjde Josef Hansson sin röst och tog upp en psalm, i vilken alla instämde och var det n:o 180 vers fem i gamla psalmboken, som lyder:

Vår fiende ifrån oss driv,
och du med friden när oss bliv!
Ledsaga oss i alla stund!
Att vi må undfly djävulens fund!

Men lugnet varade icke längre än psalmsången, ty strax efter den sammas slut ordnade man sig till en batalj, som skulle ha blivit häftig nog, om icke med det samma lantmarskalken Axel Fersen och stån-

dens deputerade hade inträtt. Dessa hade nämligen blivit underrättade om förloppet och då de kommit till ståndets lokal funnit trapporna fulla med folk, mest lakejer med och utan livré; vid inträdet i samlingsrummet överraskades de av en oväntad och underlig anblick; talmansbordet kullkastat, talmannen släpad efter golvet, sekreteraren med dragen värja förskansad bakom ett bord. Lantmarskalken lät sig icke något bekomma utan skrek med stark stämma: tyst, eller skall tusan djävlar ta er! Och det blev tyst; varpå bönderna intogo sina platser i lugn och ordning. Sedan Fersen förebrått hov-bönderna deras olagliga handlingssätt, befallde han ståndets deputerade framträda, och så gick skrivelsen »till kungen fram». Följden av uppploppet blev, att de värsta uppviglarne av en ständernas kommissionsdom dömdes till åtskilliga dygns vatten och bröd med tillhörande års straffarbete såsom benådning från dödsstraffet; men Lars Larsson, vilken tagit sin tillflykt till den kunglige tillställaren, hjälptes av denne på flykten. Sedan kom efterräkningen med de mest brottslige, eller upphovsmännen till brottet; och därvid upptäcktes en liga av det mest brokiga slag, men detta kapitel hör icke till bondeståndets annaler.

Troligen på denna förekomna anledning, finna vi längre fram i tidevarvet en utarbetad ordningsstadga för det fjärde ståndets arbeten; den förefaller visserligen något litet som en skolordning från forna dagar och bär spår efter en högre hands fingrar. I densamma förekommer till exempel i första paragrafen, att den ledamot, som icke på utsatt timme infinner sig, utan dröjer så länge och intill dess bönen uti ståndet börjas, skall för varje gång lägga sex run-

stycken i fattigbössan, det vill säga plikta. Likaså stadgas, att den som avbryter överläggningen eller av hastigt mod i eder och svordomar utbrister, skall böta 1 skilling specie. Paragraf 4 är nästan väl förtänksam: nu kan så illa åtbäras, att någon av ståndets ledamöter i eller utom ståndet kunde sig förgå, antingen således att han sig med starka drycker överlastade, eller uti smädelig ord emot sina medbröder utbruste, eller eljest; den samme skall därföre böta åtta skilling specie och skylle sig själv, om genom ett sådant sitt uppförande han förlorar den aktning han som riksdagsman äga bör.

Det skolmästarskap, som sekreteraren övade, hindrade dock icke att ett och annat oförskräckt sanningens ord kom fram, och det är gott att höra de både väl sagda och väl tänkta ord, varmed bondeståndets talman hälsade konungen efter hans statskupp 1772. Vi tro att de icke lämna mycket att önska för den, som anser parlamentarisk uppfostran bestå i att kunna säga obehagliga saker på ett sätt, som kommer den verkliga tanken att få se dagen, utan att sagesmannen blottställes. Josef Hansson förklarade vid nämda tillfälle att: »alla större förändringar kommo från en högre makt, som satte gräns för allt jordiskt välde. Sverige hade från uråldriga tider varit ett fritt och självständigt rike, och dess innevånare fria och lagstiftande, dock laglydiga medborgare. Men när orättvisa och inbördes agg togo överhand, ledsnade folket vid dessa sötebrödsdagar, samt avklädde sig under Carl den elvtes tid friheten och införde suveräniteten.»

Detta var ju ganska nya och vådliga synpunkter: först att medborgarne ursprungligen varit lagstiftande

och dock laglydiga; vidare att frihetsdagarne voro sötebrödsdagar, och att folket, ledset vid desamma, gav suveräniteten åt Carl XI.

Men vad vår talare nu skenbart gav med ena handen, tog han genast igen med den andra: »sedan folket någon tid fått med smärta känna tyngden av dess tryck (suveränitetens), blev genom Guds försyn friheten återupplivad 1720.» Och utan att låtsa om de skarpladdade karbinerna på rikssalen eller de uppbådade krigshärarne, förklarar han helt enkelt att: »den då (1720) antagna grundlagen, har dock nu till kraft och verkan upphört, och ständerna hava med sin landsherre överenskommit om en ny regeringsform och återfört konungen till sin makt och ständerna till deras frihet (?) såsom före 1680.»

Det var stolta ord framför kanonmynningar. Det var ständerna som den 21 Augusti återförde konungen till sin makt och ständerna till deras frihet! I sanning, en sådan riksdagstalare vittnade bättre än annat, att ståndet icke behövde några »bildade» förmyndare. Och vi finna att den vaknade självkänslan växte med varje riksdag och till och med i trots av enväldets fullständiga genomförande 1789. Vi finna nämligen huruledes då sekreteraren i bondeståndet, underståthållaren i Stockholm Pehr Zacharias Ahlman, vid 1792 års riksdag erinrade, att av ståndet borde utses fullmäktige till förvaltningen av riksens ständers riksgäldskontor, och därvid tillstyrkte, att därtill måtte väljas ur bondeståndet, icke endast bönder utan andre uti räkenskaper och flera där förefallande göromål mera erfarne män. Jonas Jacobsson från Stockholms län vågade anse att ståndet inom sig ägde tillräckligen upplyste ledamöter för att kunna reda sig, och Olof

Enström från Värmland avfattade sitt svar så: »rättigheten till detta fullmäktigskap tillhör bonden och bör för bonden heligt bevaras. Nödvändigheten verkar bemödande och övning ökar kunskapen. Jag anser därföre lika så snart hos bonden, som hos en annan tillräckelig skicklighet kunna förvärvas.» Och att en sådan skicklighet kunde finnas, därpå hava vi lysande exempel, särskilt i den ryktbare Olof Håkansson, vilken av en högt bildad samtida fått denna orlovssedel: »det största geni under ett gråkolt kalott; utan uppfostran, kunnande näppeligen skriva sitt namn, var han ett lumen (ljus) i conclaver och nästan oemotståndlig i utförandet.»

När längre anföranden ifrågakommo, brukade bonden avfatta sitt yttrande skriftligt, kanske mest för att vara säker på att få det rätt i protokollet, men alltid är det på sak, klart, tydligt bestämt, vilket man icke alltid kan säga om de andra ståndens vältalighetsprov. Hörom Olof Larsson från Södermanland vid 1786 års riksdag! Kungen med sin kärlek för falskhet och smygvägar, sökte, för att ha krigshären lättare till sitt förfogande, narra ständerna att kullkasta hela rothållarsystemet genom en skenbart obetydlig ändring i knektekontrakten, i så måtto, att den förut av bonden bestridda skjutsen och matsäcken skulle i stället utgå i pengar. Vår bonde såg tvärt igenom saken, och hans tal blir lik en kniv, som skär av den kungliga härvan och därmed reder den. Det är ingen Cicero, som advocerar, visserligen, men det är en svensk bonde, som talar sanning.

»Den nu i fråga varande passevolance inrättningen går i min tanke ut därpå att förvandla en frivillig och en oviss gåva till en evärdelig penningeutgift.»

»Detta är, nu mera än förr, för en av missväxt utblottad allmoge av kännbara påföljder. En frivillig gåva kommer an på vars och ens goda hjärta och förmögenhet; den kan ökas och minskas, eller ock alldeles indragas eftersom vår Herre förlänar årsväxten och soldaten skickar sig beskedligt. Men en stadgad penninge-avgift måste betalas i goda och onda år, och kan slutligen genom pantning och försäljning av kreatur eller lösören utsökas om betalning ej följer på utsatt tid. Jag lämnar gärna i sitt höga värde de stora förmåner, som genom en rörlig krigsmakt kan vinnas, ty det äro saker som jag ej förstår!» (Huru fint att kunna få blotta kungens nya revolutionsplaner genom en blygsam okunnighetsförklaring!) »Men jag måste också se på mitt eget bästa. Att giva en beskedlig knekt litet matsäck av vad jag i mitt visthus kan hava att tillgå, att skjutsa honom till mötet med min häst, kostar mig inga kontanta penningar; jag får sådant på sätt och vis igen, då han däremot hjälper mig med sitt arbete vid andtiden. Men skall jag skaffa ellova plåtar i penningar, så förslår den matsäck jag förr givit honom föga därtill, om jag skulle bjuda till att föryttra densamma i staden. Jag har då ingen annan utväg än att taga rinnande säd och föra till staden. Och jag måste sätta till en à två dagar med häst och karl för en resa, den jag förr ej behövt göra. Den erkänsla soldaten var mig skyldig för mina gåvor försvinner, då jag ger kronan penningarne, och jag måste med nya gåvor förmå honom att giva mig den arbetshjälp jag kan hava av nöden. Då frälsemannen har hela två års räntor innestående hos sina lantbönder, och kronoallmogen ej utan största svårig-

het kan utgöra sina skyldigheter, anser jag denna förändring med knekten ej kunna avlöpa utan drygaste känning. Min tanke är således, att alla missbruk emot knekte-kontraktet må avskaffas, och var och en bibehållas vid knekte-kontraktets bokstavliga innehåll.»

Och därmed lämna vi bonden, den fordom så politiskt mäktige, över sina egna angelägenheter myndige odalmannen, vid gränsen till en ny tid, då han av allmänna rättskänslan återfår sina naturliga rättigheter — vilka han nu till det övriga samhällets förvåning förstår att begagna.

Judarne.

När den märkvärdiga nation, som kallas judar, först visat sig i Sverige, kan icke bestämt avgöras; en svensk jude har uppgivit att de funnits här i alla tider och hållit sig undanstuckna bland de tyskar, som alltid hava funnits i huvudstaden, och med dem förväxlats. En annan uppgift, som synes bekräfta den förra, är den: på Gustav III:s italienska resa skall han i en stad i norra Italien ha blivit uppvaktad av en deputation judar, som till konungen framlämnat en summa pengar i guld, med anhållan att få besöka hans land. Den alltid penningbehövande konungen blev livligt tilltalad av den påtagliga vänskapen, och skall genast ha skrivit hem till vederbörande, med tillsägelse, att ett präktigt folk, med vilket han stiftat bekantskap i Italien, och som kallades judar, skulle få fritt tillträde till hans rike. Härpå, berättar sagan, skall vederbörande hava svarat, att det präktiga folket redan fanns i landet, och att det alltid funnits där. Huru härmed förhållit sig i verkligheten skola vi nu efter tillgängliga skriftliga källor tillse.

Att judar funnits i Sverige före 1600-talet är icke troligt, emedan de först på 1500-talets senare del skola hava förekommit i de nordtyska städerna; att de däremot funnits i Sverige på 1600-talet veta vi

bestämt, ty i Stockholms kyrkors dopböcker förekomma rätt ofta judar, vilka tagit dopet, vilket då var det enda sättet för dem att få stanna i riket. Dessa dopceremonier voro ett omtyckt skådespel för befolkningen, och hovet ansåg som en halv ära att såsom faddrar få befordra de vilsefördas omvändelse. Sålunda, och kanske på grund av nedan anförda avstyrkande på judarnes anhållan att få bosätta sig i Stockholm, läto år 1681 den 29 September två till evangeliska läran omvände gamle judar vid namn Israel Mandel och Moses Jacob, med deras hustrur och barn, tillsammans tjuguåtta personer, i tyska kyrkan av församlingens dåvarande bägge pastorer Bezelius och Strauch sig döpas, och voro vid tillfället närvarande konung Carl XI, änkedrottningen Ulrika Eleonora och Hedvig Eleonora samt många andra höga ståndspersoner. Flera sådana fall förekommo under samma århundrade i Katrina och under nästa i Storkyrkan.

År 1667 fick en jude d'Azzeveda svenska regeringens fullmakt att följa en flotta till Medelhavet för att underhandla med de afrikanska furstarne. Men underhandlingarne avbrötos till en del på grund av att man ansåg affären något osnygg, då det gällde att skeppa ut krut och kulor till turkarne.

Redan år 1680 avstyrkte Stockholms konsistorium judarnes ansökan att få i huvudstaden bosätta sig; och i ett kungligt brev av 3 December 1685 till överståthållaren heter det: »Som konsistorium i staden tillkännagivit att några judar skola uppehålla sig här och icke allenast understå sig att föröva deras judiska religion, utan ock ännu flere vara hit förväntandes med hustrur och barn, till den ändan sig här att nedsätta, varutav lätteligen kan följa förargelse och vara

att befara det ett och annat missbruk uti vår rätta evangeliska religion härav kunde sig insmyga... funnit för gott, det inga judar, såsom Kristi namns och församlings försmädare, må tillåtas här i staden eller annorstädes i våra provinser att vistas.» Och skulle de vid högsta straff förständigas att inom fjorton dagar lämna staden. Vi se sålunda att judfrågan på 1600-talet ännu höll sig på det religiösa området och icke blivit en rasfråga. Emellertid hade judarne, som både voro ett klokt och ihärdigt folk och icke höllo på religionen annars än då den gagnade deras intressen, börjat taga dopet och därigenom undgått den så kallade förföljelsen; dessutom hade de med säker blick insett fördelen av att genast sluta sig till de maktägande, och vi träffa dem som hovleverantörer eller, som de kallas i räkenskaperna, hovjudar åtfölja Carl XII:s härar. Det var troligen genom den nära bekantskapen med den alltid penningbehövande kungen som de fingo rättigheten att, utan dop, bosätta sig i riket, vilken rättighet sålunda första gången meddelades dem 1718 och sedan förnyades 1727, 1746 och 1748, dock endast i småstäderna, emedan riket ville ha motsvarande gagn av den medgivna rättigheten. Men småstäderna med sina tarvliga förhållanden synas icke hava varit någon lockelse för judarne, ty de skyndade icke att befolka dem, utan hade fortfarande sina blickar riktade på det rika Stockholm. Att judarnes kärlek för gamla Sverige icke varit så alldeles ren, framgår dels av de hastiga dopen, dels av en benägenhet, som skulle kunna kallas oblyg, att begära statsanslag. Sålunda ankommer till Carl XII mitt under krigsåret 1708 ett brev från rådet, vari förfrågas huru man skall handla med en

änkejudinna vid namn Hedvig Eleonora Renata, som i dopet tagit änkedrottningens namn. Mannen Michael Renatus, som ifrån den judiska villfarelsen sig omvänt, hade år 1686, på grund av omvändelsen eller några tjänster, erhållit en hyreshjälp av 200 daler kopparmynt; men när mannen dog och änkan satt med fyra barn, anhöll hon om pensionens fortfarande utgående. Rådet tvivlade icke att kungliga benådningsbrevet gällde såväl mannen som hustrun, »medan hon jämte honom den kristna tron antagit, varandes hennes tillstånd nu så mycket mera med ömkan värt, sedan mannen fallit henne ifrån, som henne kunde försörja, där hon nu vid sin ålderdom sutte med fyra stycken faderlösa barn, vore främmande här på orten, och av de sina förlåten, sedan hon för religionen skull dem med all eljest till förväntande förmon övergivit och sig ifrån dem skiljt.» Vad kungen svarade på detta, hava vi icke forskat efter, men säkerligen var hans tid ute i fält för mycket upptagen av viktigare saker året före slaget vid Pultava, att han skulle kunna ägna någon tid åt utredning av den karaktäristiska motiveringen för denna egendomliga ansökan. Under allt detta hade judar härstädes funnits och drivit sin handel, och finnes spår efter deras framfart i Svea hovrätts handlingar åren 1723—37, naturligtvis rörande affärer. Och att de även försökt driva omvändelsen som affär, synes av en liten i Stockholm år 1725 utkommen skrift, kallad »Jüdischer Ceremonien, nebst ihrem dabey habenden Aberglauben zum Dienst der Wahrheit vorgestellt», författad av en omvänd jude Christian Guttlob Seeligmann, och vilken under sken av avslöjande redogör för judarnes bekanta ceremonier vid de olika festerna,

vilka han kallar »abscheuliche und schrechliche Fabeln und aberglauben».

Året 1782 är emellertid avgörandet i judarnes svenska historia, ty då är det reglemente utgivet, varigenom de lagligen fingo under vissa betingelser nedsätta sig i riket och åtnjuta fri religionsövning. Detta reglemente ställer genast frågan om judarne på rätta ståndpunkten, ty det är utfärdat av kommerskollegium; det andas en stor humanitet, såsom havande sin tillkomst under upplysningstidevarvet, men också ett stort förutseende, grundat troligen på stor erfarenhet. Då judarne nu insläpptes att skörda i ett land, där de aldrig odlat eller sått, fingo de alla de »förmåner som med statens säkerhet och samhällets trevnad bäst kunde förenas». Sålunda fingo de icke besitta rikets ämbeten, då de ju icke kände riket, icke som riksdagsmän döma över landets intressen, då de ju icke hade samma intressen som landet, icke inrätta offentliga skolor till lärans utvidgande, icke genom några sina kyrkoceremonier giva anledning till förargelse. Men man var angelägen att få in ordentligt och förmöget folk, som med sina kapitals insättande i rörelsen gav ett vederlag för undfångna förmåner, och ville icke låta upp svenska landet som en allmänning för kringstrykande ockrare; därför ålades varje främmande jude att sist inom åtta dagar efter ankomsten till riket anmäla sig hos konungens befallningshavande och hos honom inlämna sina pass och betyg om frejd och ärende, vilka betyg skulle vara utfärdade av de äldste och bestyrkte av magistraten i den ort, där juden senast haft sitt hemvist. Kunde icke betygen godkännas, ägde myndigheten rätt att utvisa juden, och skulle man hålla noga

hand över att ingen inkommande måtte såsom domestiker med sig i riket insmyga så kallade tiggarpojkar. Sedan den inkommande juden nu blivit godkänd och därvid ej var något att påminna, blev han av konungens befallningshavande förpassad till någon av de tre städerna Stockholm, Norrköping eller Göteborg, och var han förständigad att icke på vägen, varken i städer eller på landet, idka någon handel eller något varubyte. De judar, som redan funnos i riket, skulle hos vederbörande förete frejdebetyg, och uppgiva i vilken stad de ville utöva sin verksamhet.

I de tre nämnda städerna ägde främlingarne öva all lovlig handel, så i gross som i minut, den senare dock ej annorlunda än i öppna bodar, men icke genom kringlöpande i husen och på gatorna. De i gross handlande judarne hade, jämte rättighet att anlägga och sköta fabriker samt deltaga i skeppsrederier, handelskompanier och skeppsvarv, i synnerhet att driva handel med växlar, aktier och publika papper, även som dem vore obetaget att ingå i entreprenader och allmänna leveranser, vid vilket allt och så länge de sig till allmänhetens nöje uppförde de hade att åtnjuta samma friheter som inhemska grosshandlare. För övrigt hade de full frihet att nära sig med konstmålning, gravering, pitscher-stickning, diamanters och andra ädla stenars slipande, optisk glasslipning, samt allehanda matematiska och mekaniska instrumenters förfärdigande, desseiners och mönsters ritande, brodering och annan konstig söm, lack-tillverkning, pennberedning, korkskärning och dylika arbeten, som ej hörde under skrå. Dock ägde de sätta sina söner att lära hantverk hos mästare, men utan utsikt för dem att vinna burskap, vilket skulle varit en orättvisa

mot de infödda. Men dylika arbeten, på vilkas utförande av judarne vederbörande ägde förhoppningar, behagade icke judarne, utan de höllo sig till sin gamla kärlek handeln, ehuru de sedan skyllt på att de icke fingo arbeta. Av farhåga för en dylik sakens gång stadgades försiktigtvis också, att var och en, som ville öva näring, skulle styrka att han (kläder och husgeråd samt ovissa fordringar oräknade) själv ägde i kontanta pengar eller växlar ett redbart kapital av två tusen riksdaler specie och detsamma med sig i riket inbragt. Men en i landet född eller uppfödd judeson behövde endast ett kapital av ett tusen riksdaler specie. Den rabbin eller föreståndare däremot, som av kommerskollegium inkallades för synagogans skull, vore befriad från skyldigheten att införa något kapital. Men här funnos också mindre bestämmelser, avsedda till såväl de inföddes som de invandrandes fromma. Sålunda undantogos från minuthandelsrättigheten försäljning av viktualievaror, vin, brännvin, dricka och medikamenter; att bevista marknader utom den stad, där han övade verksamhet, ägde juden icke heller.

Som däremot lagstiftarne hade kännedom om vissa små förmenta religiösa föreskrifter, vilka judarne voro måna om att få behålla, såsom till exempel det barbariska bruket vid slaktning, vilket icke fick ske med spetsig kniv, vissa brödsorters ätande vid vissa tider o. s. v., så ville dessa icke göra något våld på de fromma känslorna, utan tillåto slakteri, bryggeri, bröd- och sockerbageri jämte vinförsäljning i minut judarne emellan. Till lagstiftarnes öron hade också kommit mindre goda rykten om judarnes sätt att handskas med guld och silver, varför de också för-

bjödos att skada dessa metaller, varjämte en särskild paragraf författades av förmodad förfalskning av rikets mynt, vilket skulle straffas med spöslitning efter lag, och där brottet ej förtjänade döden, förvisning ur riket.

Full religionsfrihet var judarne beviljad, och fingo de i de tre fristäderna upprätta synagoga samt hålla rabbin med erforderlig betjäning, ankommande på judarne vad titel och värdighet de inom sig ville lämna den person, som de valde till synagogans föreståndare.

Som man dels fruktade rasblandning, dels motsåg religiösa tvister, förbjödos judar att gifta sig med svenskar. Ville de gifta sig inbördes, skulle de erlägga sex riksdaler till gardesbarnhuset. Denna senare bestämmelse förefaller egendomlig nog men var en ringa ersättning, som staten ansåg sig ha rätt att fordra för den utomordentliga förmån den i stället beviljade judarne, nämligen frihet från värvningsplakatet eller den tunga krigstjänsten.

För att förekomma förvecklingar mellan stammarne, och med kännedom om folkets ovilja och fruktan för judarne, förbjöd man dessa att i sin tjänst antaga svenska undersåter, vilket förbud dock icke iakttogs; likaså förbjödos judarne att hålla sina bodar öppna om sön- och helgedagar, och de fingo icke tvinga sina tjänstehjon av annan bekännelse att på sådana dagar annat arbeta, än det som svenskt tjänstefolk då vanligen plägar förrätta.

Men staten ville även skydda dessa nykomlingar i deras avföda; därför skulle vid dödsfall församlingens äldste upprätta och till förmyndarkammare eller magistrat inlämna boupptecknin, men förmyndarne ägde

judarne själva att förordna, och ägde rabbiner rätt att avgöra i arvstvister.

Uppstod tvist mellan kristen och jude, och kunde sanning ej utan ed utletas, skulle då jude, efter domarens föregångna lagliga pröpning, avlägga sin ed i synagogan i domarens närvaro, på lika sätt samt efter enahanda edsformulär, som i dylikt fall vanligen nyttjas, då judar med varannan gå till rätta. Beträdes jude med falsk ed, antingen mot kristen eller jude, vare han riket förvisad.

Vi sågo huru den judiska stammens anhållan att i riket få bosätta sig, genast uppfattades såsom en affär eller ett fritt utbyte av fördelar, och att staten satte sig i försvarstillstånd och icke öppnade ett gammalt odlat land till spekulationsfält för löst folk, vilket ville ha en tusenårig odling till skänks att börja handla på. Denna klara blick för förhållandet röjer sig också i sista paragrafen, där oförställt visas, att staten släpper in judarne mot att de i vederlag eller borgen föra pengar med sig. »I händelse någon av judisk nation», heter det, »som vore antingen av särdeles stor förmögenhet, eller ock ägde någon förut obekant kunskap, varmed han ville hit inflytta och börja någon ny och förut opåtänkt handelsgren eller slöjdeinrättning, som finnes lända riket till en besynnerlig förmån och nytta, skulle sådant hos k. kommerskollegium tillkännagiva, så vill k. kollegium efter därvid sig företeende anledningar, en sådan hos K. Majestät i underdånighet anmäla till några speciella förmåners och rättigheters åtnjutande utöver vad i detta reglemente, som för judiska nationen i allmänhet är gällande, finnes stadgat.»

Ville man sålunda å ena sidan draga in judar

med rikedom och uppfinningsförmåga i landet, så hade man också varit betänkt på att hålla dem i handen med förordningar, och man visste väl vad förmåner man gav i stället för vad man trodde sig få, och uttalade också kollegium den fordran, att judarne, »som äga att njuta all den säkerhet, samt det beskydd till liv, heder och gods, som svenska undersåtare tillkommer», måtte ställa sig i allo Sveriges lag, och regeringssätt, samt detta reglemente till efterrättelse.

*

Detta var 1782. Men huru judarne förstodo att begagna de maktägandes inflytande, för att genom oupphörliga ansökningar om undantag småningom tillvälla sig rättigheter, som snart skulle inkräkta på infödingarnes och med dem komma i konflikt, finna vi redan så tidigt som 1812, eller tjugo år efter dessas erhållna tillstånd att i riket få vistas. Det är i den ryktbara processen mot hovjuvelerarne Michaelsson och Benedicks vi första gången träffa på judarne som en med de maktägande så lierad korporation, att icke allenast de åklagade i det närmaste friades från straff för sådana brott, som begagnandet av falska vikter, utan även allmänna åklagaren överhopades med smutsiga beskyllningar i en på ett högst ovärdigt sätt uppsatt skrivelse, förutom att judarne mot honom läto utgiva en anonym skandalbroschyr.*

Vad 1782 års reglemente så vist förutsett, nämligen att det icke vore nyttigt och välbetänkt att

* En egendomlig omständighet härvidlag var att fiskalen Junbeck några år förut haft sak med fabriks-fattigkasse-föreståndarne, bland vilka namnen Schück, Nathan och Schönherr förekommo.

låta ädla metaller gå genom judarnes händer, innan de skulle utlämnas till allmänheten, blev likväl alldeles gjort till intet genom kungliga undantag; och det är sålunda vi kunna tjugo år efter träffa herrar Michaelsson och Benedicks som hovjuvelerare, säljande guld- och silverpjäser åt allmänheten, oaktat 1782 års stadga endast tillät dem slipning av ädla stenar. Om nu hovet kunnat göra denna undantagslagstiftning med rätta eller ej, veta vi icke, men herrar M. och B. arbetade emellertid i guldsmedyrket, och i stor skala. Slutligen upptäcktes att smärre silverpjäser, som blivit vederbörligen kontrollerade, fastlöddes och nitades på större, som släpptes ut i handeln. Häremot var nu intet att anmärka, om bara de större pjäserna varit fullviktiga, men de voro alla underviktiga. Härför tilltalade, förklarade herrar M. och B. att de överlåtit allt a n s v a r för fabrikaten åt verkmästaren Wiertz. Denne blev syndabock och kom i fängelse, ehuru han icke haft något intresse av förfalskningen, men hovjuvelerarne gingo fria, ehuru de utsålt falska guldarbeten till flera tusen dukaters vikt.

Samtidigt härmed gör handels- och slöjdfiskalen Junbeck hos nämde herrar beslag på falska vikter och vågskålar, med den påföljd, som ovan anfördes. Anmärkningsvärd är den djärvhet, med vilken de anklagade uppträdde inför domstolen, där de åtminstone voro överbevisade om och öppet erkände, att de icke justerat sina vikter på 12 år, oaktat detta var vid vite påbjudet. De ville med en egendomlig lättvindighet »bortblanda ämnet för undersökningen och förvandla det till en uppenbar löjlighet»; och om herr B. anföres att han »med överskridande av anstän-

dighetens gräns, visade sig så hemmastadd hos en högre auktoritet, att han stödde armen och största delen av kroppen på själva dombordet». I den skriftväxling, som i tryck utgavs och igenom vilken judarne ansågo sig rentvagne, fördes å de åklagades sida ett ovärdigt och övermodigt språk, fullt med obevisade beskyllningar, där framför allt, naturligtvis till åklagarens värsta andrages, att han av lusta till beslagsandelar, vilket utgjorde hans lön, företagit nämda förföljelse. Att fallet icke var enstaka, veta vi därav, att redan förut en annan jude, vid namn Marcus Marcuse, sålt underviktiga guldpjäser och därför blivit dömd till böter.

Allmänhetens ögon hade emellertid blivit öppnade, och stor ovilja rådde emot judarne; härtill bidrog också en konkurs, den dittills största i Stockholm och som en jude gjorde, varvid skulderna gingo upp till 1,200,000 rdr, och fordringsägarne endast erhöllo 11 procent, på vilken bankrutt man, med eller utan skäl, ville skylla den kris och kursförändring, som rådde 1812, 13 och 14. Oviljan, som växte under årens lopp med judarnes småningom ökade rättigheter utan motsvarande skyldigheter, bröt ut i full låga, då år 1838 ny stadga helt enkelt utfärdades, varigenom judarnes så kallade rättigheter blevo snart sagt obegränsade. Här begagnades nu för första gången den taktik att kalla judarne mosaiske trosbekännare, ehuru judarne endast anse de mosaiske vara en sekt. Man ville nämligen förfalska frågan och göra den till en religionssak, ehuru allmänna tänkesättet bland de kristne var sådant, att man mest icke brydde sig om någon religion alls. Petitioner med 100,000 underskrifter ingingo till regeringen, och

oroligheter utbröto i huvudstaden, med den verkan att redan den 21 September samma år en ny förordning utkom, som upphävde den förra. Under detta år och de följande regnade broschyrer för och emot judarne och utgöra en hel liten litteratur. Därpå vilade saken till 1840 års riksdag, då de tre ofrälse ståndens förenade sig i en anhållan att få 1782 års judereglemente återställt. Den diskussion, som då förekom i borgareståndet, är högst märklig, emedan detta stånd, som närmast kom i beröring med judarne, bäst kunde yttra sig om dem. Frågan är här från början ställd på sin rätta ståndpunkt, nämligen som rasfråga, så att varje motståndarnes lust att hissa den falska flaggan — religiös ofördragsamhet — genast betogs dem. Det var Carl Lidbom i borgarståndet, som vågade taga ut steget denna gång, och bära alla det filantropiska koketteriets beskyllningar för att vara oupplyst. Han öppnar sin motion med den förklaringen att, då de författningar av 1838, som åt ett främmande folk inrymt medborgarrätt och som rörde högst viktiga punkter i civil- och kyrkolagen, blivit utan rikets ständers medverkan samt utan högsta domstolens eller andlig myndighets hörande utfärdade, med åsidosättande av grundlagen, konstitutionsutskottet nog skulle beivra saken såsom ett självsvåld. Därpå erinrade han hurusom judiska nationen 1782 insläpptes i riket, i tanka och under förutsättning att de skulle införa kapitaler och en högre slöjd- och handelsskicklighet i riket samt kraftigt upparbeta Sveriges industri, handel och sjöfart, vilka hade utomordentligt lidit av de häftiga skakningar i penningeväsendet, myntvärdet och enskilda förmögenhetstillståndet nästföregående årtiondet. Hade de inflyttade

»medlemmar av judiska nationen» uppfyllt nu anförde förutsättningar eller efterlevat de bestämmelser, som i 1782 års reglemente blivit gjorda, då funnes ett stöd för deras sökta utvidgning av förmåner. Men detta hade icke ägt rum, »ty judarne förstodo snart här, liksom på många andra ställen, att sätta sig i sådan förbindelse till regeringen och auktoriteter, att de blevo över lagen och, i uppenbar strid mot reglementet, tillvunno sig högst väsentliga fördelar och berättiganden, vilka till tomma ord förvandla flera av de i berörde reglemente utstakade villkoren och inskränkningarne vid deras inflyttning, verksamhet och rörelse, varpå, om så behöves, faktiska bevis i mängd skulle kunna anföras.* Eller vilka hava de förvärvsgrenar varit, som erfarenheten ådagalagt, att judarne alltifrån det de i riket insläpptes, förnämligast omfattat? I första rummet importhandeln. Knappt nämnes någon enda medborgare av judiska nationen, som varit exportör, och än mindre är det känt, att skeppsrederiet, denna för vårt land så naturliga och nyttiga industrigren, varit av någon bland dem idkad. Däremot har importen, och särdeles in-

* Ett bevis på deras servilitet lämnar den »bön som dagligen läses i judiska synagogan under påstående krig med Ryssland 1790». »Du allena segergivare! Lär vår konungs fiender att icke längre högmodas! Den sin konung vördar han håller din bud och är dig kär!

Hör därföre Gustavs trogna Folks böner! Bevara din smorda (!) såsom en ögnasten. Förlena Konungens makalöse bröder, Prins Carl (XIII) beständig seger och lycka! ... Och stärk du hans högra hand, såsom han strävar att göra sitt namn odödligt!»

Den oförgätliga skriften är på judarnes äldstes Aron Isaacs och Gumbert Hirschs föranstaltande uppsatt av Marcus Maure.

förseln och spridandet i riket av utländskt kram och fåfängliga lyx- och överflödsvaror, varmed judiske handlande i de sista tiderna, i tävlan med utländska provryttare, snart sagt, i ordets egentliga bemärkelse, översvämmat landet, utgjort den huvudsakligaste av judiska nationens medlemmar idkade rörelsen. Den industrigren, som judarne därnäst berömmas att hava bragt riktigt i flor uti de städer, varest de fått etablera sig, är procenteriet, och att denna mening icke måtte vara alldeles orättvis, vinner styrka därav, att i alla de städer, där de ej haft tillstånd att bosätta sig, likasom på landsbygden, procenteriet, åtminstone i stort, är i det allranärmaste okänt.»

Därjämte ådagalade motionären, huru osannfärdigt det vanliga påståendet var att judarne måste slå sig på handel och ocker, därför att de icke fingo sysselsätta sig med annat, erinrande om de många yrken, som uppräknades i 1782 års reglemente.

Vid diskussionen i ståndet utreddes frågan i samma sansade riktning, och många tänkvärda sanningar uttalades.

Sålunda yttrade herr Gustafsson bland annat: »Fördragsamhet är visserligen en bland de vackraste kristliga dygder; men jag skall allt för mycket fela mot plikt och övertygelse, om jag därav lät förblinda mig ända därhän, att jag gillade principer, som tillerkände främmande trosbekännare större förmåner även i ekonomiskt hänseende än landets egna barn. Att detta senare förhållande verkligen ägt rum, vad den laglydiga judiska nationen vidkommer, vill jag med exempel bevisa. Det är nämligen bekant, att judiske handlanden i Norrköping Soldin, på kongliga kommerskollegii tillstyrkan, för sig och hustru erhöll

en vidsträcktare handelsfrihet än hittills svensk man någonsin ägt, nämligen att över allt i alla städer och på alla marknader få försälja icke blott kläde, utan, märk väl, alla möjliga fabriksvaror.»

Herr Brinck frågade ståndet, om någon av dem skulle kunnat vara nog oblyg att anhålla om något sådant som herr Soldin. Därpå anförde han skriftligen: att han under nu pågående filantropiska skrän om människorätt icke kunde fatta eller erkänna någon allmän människorätt, som moraliskt eller politiskt ålägger en nation förbindelsen att inom sitt land inkorporera ett främmande folk och att tillåta den främmande folkstammen att där utbilda sig såsom en stat i staten. Tvärtom trodde han, att den allmänna människorätten och mänsklighetens stigande odling och förädling just gick ut på, å ena sidan att i varje samhälle tillintetgöra de stater i staten, som under barbariets och råhetens tidevarv uppstodo, samt å andra sidan att i en gemensam nationalitet eller till ett enda folk innerligt sammansmälta och förena de mer eller mindre besläktade folkstammar, av vilka varje samhälle, som utbildat sig till ett politiskt helt, bestod. Därpå visade han huru judarne ursprungligen betraktade sig som en adel, ett särskilt folk, som aldrig ville blanda sig med andra, emedan de voro Guds eget och sålunda alltid skulle sätta Mose lag över Sveriges rikes. »Juden blir», säger han, »så länge han bekänner den mosaiska tron och denna tro är för honom annat än ett tomt ord, a l l t i d j u d e, a l d r i g s v e n s k.»

Herr Nordvall visade det lögnaktiga i det bekanta påståendet, att judarne pressades i Sverige på pengar, genom att påpeka huru de genom 1838 års för-

ordning befriats från avgiften för skyddsbrev, vilken avgift dock fortfarande uttogs av svenska medborgare, som begärde burskap.

Herr Helsingius visade huru vissa av judarne missbrukat gästfriheten och förstått att icke allenast genom tumning av våra författningar, utan ock genom de medel de ägt i sina händer, nedtysta auktoriteter och beslagare.

Detta var också på några undantag ståndets allmänna mening 1840; men 1853 hade meningarne ändrats, och då beviljades, på förslag av en i borgarståndet, som var av judisk extration och därför med stora filantropiska syften begåvad, nya och vidsträckta förmåner. Vad sedan inträffat känna vi!

*

Till sist några ord om judarnes religiösa förhållanden i det främmande landet. Redan under Gustav III hade den lilla församlingen inkallat en rabbin Levi Hirsch ifrån Alt-Strelitz i Mecklenburg. Första synagogan i Stockholm öppnades i Sjöbergska huset vid Köpmantorget. Som denna lokal redan efter några år visade sig otillräcklig, såg man sig om efter en ny sådan och stannade vid gamla auktionshuset vid Tyska Brunn, där den höll sig kvar intill våra dagar, då en ny invigdes, den nuvarande, vid Vahrendorfsgatan, uppbyggd efter ritning av professor Scholander. Till liturgi antogs den pragiska, emedan de flesta av Stockholms judar voro från orter, där densamma följdes. I stadshagen ovanför Hummersberg fingo judarne sig begravningsplats anvisad år 1789. Numera finnas synagogor i alla större städer, där judar funnit för gott att slå sig ner.

Kvinnan.

Man har skrivit svenska folkets historia många gånger, svenska kungarnes ändå flera; man har skrivit svenska teaterpjäsernas, romanernas, poemens, oljefärgstavlornas historia, men svenska kvinnans historia är oskriven. Oss tillhör icke att inom detta begränsade område skriva den, men vi kunna icke lämna svenska bildningen och sederna utan att kasta en hastig åter- och avskedsblick över detta viktiga och försummade kapitel. Vi skola därför se närmare till huru under de olika tidsåldrarne kvinnans ställning gentemot mannen varit beskaffad, men anmärka därvidlag genast från början, att man, för att få gradmätaren pålitlig, endast får anställa jämförelser mellan kvinnor av samma ställning, och att vi därför alltid tänka på den frie mannens lagliga hustru eller änka, huru undervisande det än kunde vara att följa henne på alla livets och samhällets punkter såsom dotter, trälinna, tjänarinna, nunna, löskvinna o. s. v.

I hedendomen synes kvinnan nästan hava varit mannens jämlike: han arbetade ute i det fria, hon arbetade inne i huset. Hon hade husets nycklar, anställde och avskedade tjänare; hon hade vården över husets tillhörigheter, men ägde visserligen icke mer än vad hon fått i morgongåva, och fick icke ärva, samt var omyndig och såsom sådan delvis fri

från ansvar för brott. Men oaktat allt detta intrång i hennes naturliga rättigheter, visar oss dock hedendomen, sådan den finnes livgiven i sagorna och krönikan, kvinnan behandlad av mannen med en sådan aktning och uppträdande med en sådan självkänsla och frihet, att något sådant i våra upplysta tider skulle anses oerhört. Att hon hölls som mannens jämbördinge i tankeförmåga och kroppskraft finna vi ju redan erkänt, då åt henne till och med kunde överlämnas landets och rikets styrelse, och dova rykten ännu leva om amazoner (Torborg, Blända). Hennes omyndighetstillstånd och arvlöshet synes mer hava varit en åtgärd av mänsklighet, då hon i vederlag erhöll befrielse från tyngande skyldigheter, som mannen måste bära i krigstjänst och skatter med mera. Med kristendomen förbättrades hennes yttre ställning, och vi veta ju att med Birger Jarls nya lagstiftning henne tillkom arvsrätt till hälften mot broder, då på samma gång hon även blev andligen mera myndig därigenom att hon blev ansvarig för sina gärningar själv, under det att förut släkten fick gälda hennes brott. Och nu se vi kvinnan såsom styrande makt över sådana ganska vidlyftiga inrättningar som klosterstiftelser, att icke tala om statsstyrelsen, vilken kunde skötas av en drottning Margareta i de tre nordiska rikena, och det i det hela på ett ganska duktigt sätt, i synnerhet om man jämför henne med sådana ovärdiga medtävlare som Erik XIII och Albrekt. En profetissa som Birgitta, vilken predikar oförskräckt under ögonen på en usel konung, då han håller på att fördärva fäderneslandet, kan gott ställas bredvid våra stora karl-namn från samma tidevarv.

I Sverige avlöstes icke hedendomens djupa aktning för kvinnan av chevaleriets förnedrande galanteri, och vi finna icke det i våra upplysta tider antagna turkiska bruket att låta kvinnan sitta hemma eller hålla sig i ett annat rum, när männen hålla sina gillen utomhus eller hemma. Vi finna henne tvärtom i ölbänk i sitt hus med männen, och hon saknas icke heller som syster i de gillen, vilka, motsvarande våra dagars ordnar, voro så talrika i medeltiden; ja vi träffa henne även som syster i de med så stränga lagar omgärdade hantverksskråen, vilka åtnjöto så stora förmåner i städerna. Sålunda börjar murarnes skrå av 1487: »Gud vare med alla bröder och systrar i alla ämbetens kompani och sällskap, särdeles med våra bröder och systrar i vårt murmästarämbete och kompani.» Och sedan säges uttryckligen: »när någon varder broder i murmästarkompaniet, då varder ock hans hustru syster, och erlägger hon ett öre i bössan, för vilket hon sedan äger att följas till graven av hela kompaniet med vedertagen ståt, när hon en gång går hädan.» Änkan hade rätt att fortsätta yrket i allmänhet omkring ett år efter mannens död, men även längre, och bagares änka fick fortsätta rörelsen så länge hon behagade. Det är därför icke ovanligt att träffa borgare och borgerskor såsom titlar.

Genom edsöreslagarne var kvinnan fridlyst, och kvinnodråp var belagt med tveböte, utom det att brottet betraktades som nidingsverk. Otrohet bestraffades strängt och gärningsmannen kunde saklöst dräpas på bar gärning. Men även kvinnan hade rätt att låta dräpa den kvinna, som träffades i mannens säng. Enligt västgötalagen ägde mannen beröva sin otrogna hustru bo och boslott, och, ledande henne

till tröskeln, driva henne ur huset och därvid giva sin missaktning tillkänna genom att beröva henne kappan och skära sönder hennes kläder. I Uppland var otrohet belagd med böter, men om kvinnan ej kunde erlägga dem, hade mannen rätt att skära av hennes hår, öron och näsa, och driva bort henne. Skilsmässa ägde endast rum, då äktenskapet kunde visas hava tillkommit olagligt, eller endera parten befanns oskicklig till arvingars anskaffande.

Att den för oss såsom barbarisk ansedda tillåtelsen för mannen att aga hustrun för brott icke innehöll en så skriande orättvisa, framgår därav, att mannen i sådant fall bekläddes med domares myndighet och kvinnan därigenom i vederlag friades från lagens mycket strängare straff, och säkerligen var hon nöjd med att slippa offentligheten och kanske genom fängelsestraff berövas närheten av sina barn. Ärelöst och uselt ansågs att bära hand på en kvinna, och böter voro ålagda mannen om han slog henne i ölbänk, det vill säga offentligt; och känna vi medeltidens och andra tiders kvinnor och män rätt, så aktade sig nog mannen att begagna rätten att bära hand på sina barns moder.

Att reformationen eller den så kallade renässansen haft något inflytande på kvinnans ställning i Sverige, kan icke visas; de underrättelser, vi äga om dem historien bevarat namnen på, framställa exempel på husliga dygder. Flickan, även den förnämaste, får arbeta i köket och vävkammaren, och Gustav Vasas gemål, Margareta Lejonhuvud, föreståt själv Gripsholms ladugård samt anordnar om sönernas kläder. Det är ännu icke skam att arbeta. Icke en gång under det stora krigstidevarvet lämnas de goda grund-

satserna. Ebba Brahe skriver med dålig stavning om syltning och bakning, om trädgårdsskötsel och huskurer, och hennes dotter är ett snille i det praktiska. Skön som modern var Maria Sophia De la Gardie ämnad till maka åt Carl X Gustav men giftes med riksrådet Gustav Gabrielsson Oxenstjerna. Som änka vorden var hon en tid överhovmästarinna hos drottning Kristina, men levde snart som enskild och utvecklade en verksamhet på områden, där hon snart gick framom sina samtida landsmän och vann ett namn bland tidevarvets största på handelns och näringarnes fält. Hon upptog år 1670 det av en skotte 30 år förut bearbetade Höganäs stenkolsverk; med dess alster försedde hon fyrarne Kullen, Falsterbo och Nidingarne och befraktade egna fartyg med egen vara. Hon började nu utföra kolen men mötte motstånd av kommerskollegium. Huru vidsträckt denna handel då redan var, kan man döma av några siffror: 1,000 tunnor lämnades till fyrarne om året; 4,386 tunnor funnos på lager den 1 Januari 1670; arbetslönerna åt soldater, med vilka verket drevs, gick upp till 2,000 daler smt om året; vinsten på ett år belöpte sig till 9,675 daler smt.

Vid Tyresö anlade hon klädesfabriker och levererade årligen till armén 30,000 alnar kläde samt hade egna skepp, som sålde ut godset i ut- och inländska hamnar. År 1668 utförde hon på ett kronoskepp till Spanien några hundra tolfter fyrskurna bräder och spanska balkar, vilka bräder 7 alnar långa och utan kvistar, hon köpt på Gottland för 40 vita runstycken tolften. Omsättningen på Tyresö klädesfabriker hade under fyra år gått upp till 16,500 rdr specie. Men avundsmän döko naturligtvis upp;

vi låta osagt vara, att det var mot kvinnan. Skyddstullar anskaffades för att befordra de inhemska handaslöjderna, och detta framkallade en storm, i vilken den gamla grevinnans verk höll på att förlisa. Men hon höll ut och kastade sig in i nya företag; hon anlade mässings- och gevärsfabrik på Tyresö, mutade in nya gruvor, var stor delägare och låntagare i Palmstruchska banken, skeppade ut järn, var ännu med i afrikanska kompaniet, och var icke mindre nitisk i åkerbrukets befrämjande; men hon föll, hon som så många andra, för den oblidkeliga reduktionen. Dock gav hon sig icke, utan kämpade till det sista för sin rätt, och de rättegångshandlingar, som härunder kommo att fylla tvenne kistor, stodo ännu 1826 i riksbankens valv, då de flyttades till Löberöd och där införlivades med De la Gardieska arkivet (som nu tillhör Lunds universitets-bibliotek), vittnande om en rastlös verksamhet, vars mål icke en gång avundsmännen vågat kalla vinning, ty hon hade inga arvingar att samla åt.

Det är det despotiska och liderliga 1700-talet, som skapar om kvinnan till — docka; det är en utländsk (fransysk) uppfinning, som smugglas in till vårt land under själva frihetstiden, och det är naturligtvis männen, som gjort uppfinningen; medlen heta: galanteri. En gammal gengångare från medeltidens på samma gång bigotta och otuktiga chevalerie. Kvinnan upphör att vara människa; hon blir förklarad ängel, och därmed är jämlikheten med mannen upphävd; hon skall också uppfostras som en ängel och får icke handhava några jordiska åligganden. Längre fram i tidevarvet skall hon bli en »skön själ» och ammas med dålig poesi och samtal om det overk-

liga eller de sköna konsterna. Men genom att avlägsna henne från verkligheten, avlägsnar mannen henne från sig själv; han, som bär den tunga brödpåsen, kan icke följa på den höga flykten, och han får snart sitt straff: blir lämnad för en annan och ser huru ängelns vingar fällas; när så överskattningens sälla dagar äro förbi, ser han bockfoten sticka fram under robe-rondens fållar. Samma tidevarv, kvinnodyrkans tidevarv, föder kvinnohatare och libertiner — Carl XII och Gustav III bredvid Fredrik I och Adolf Fredrik.

Poeterna synda mycket i sin falska kvinnodyrkan, men de vakna också först för att ställa allt till rätta. Kellgren skändar sig, då han skriver kvädet vid mamsell Dubois' död, men upprättar sig och det andra könet med Nya skapelsen, ett skaldestycke, som gör anspråk på evigheten därför att det behandlar ett ämne, som har evigheten i sig. Carl Gyllenborg ger en larmsignal redan 1737 i sin komedi den »Svenska spratthöken», som också blir den första svenska originalkomedien, emedan den spelar på svensk mark och vågar tala om svenska förhållanden. Några repliker skola genast sätta oss in i frågan och visa vad tänkande män menade om det franska galanteriet, som just då gjordes till föremål för införsel.

Fröken Sofia vänder sig till fru Lotta i den nyss från Paris hemkomne greve Hurtigs närvaro och talar:

»Fru Lotta, I kommer inte ihåg att greven lärer vara nyss kommen från Frankrike; där har han lärt förställa sig som vore han kär, samt att söka fruntimmers gunst endast till att kunna berömma sig därav. Han lärer anse kärleken ej annat än såsom ett skämt

och ett gyckleri, varuti den som bäst kan bedraga och förvända synen på folk är den fullkomligaste mästaren. Men förlåt mig, min greve, att jag, fastän okänd av er, tar den friheten att berätta er att det hos oss i Sverige och ibland beskedligt folk går annorlunda till: vi visa i vår kärlek, så väl som i allt vårt andra väsen redlighet; vi älska endast i uppsåt att bliva älskade; vårt hjärta följer vår mun och vår hand; kärleken består hos oss uti en överensstämning av våra hjärtans böjelser och intet uti en hoper krus först, skryt sedan!»

Dalin hade också redan i Argus rivit i denna kvinnofråga och där ironiskt givit bilden av en hustru, som man blott behöver se i en spegel för att få rättvänd. »Tänk min kära Argus! Hon kan varken italienska, fransyska eller tyska; intet dansa, ej heller spela på något instrument. Hon har aldrig sett, mindre läst någon roman eller piece de theatre, comedia eller tragoedia. Hon vet intet en gång vad toilette, tabourette, coquette, marionette, cruelle, bordelle, negligé, abusée, debauchée, dormeuse, coiffeuse eller causeuse betyder; långt mindre har hon nånsin vänt håg, hand eller fot därtill. Hon kan intet om höge ting och statssaker raisonnera, eller en stor Herre och Minister entretenera; intet en carosse roulera, promenera eller paradera. Ack, intet spela kort, intet ge sig air; intet conservera sin tint; intet sminka sin hy; intet krusa eller färga sina hår; intet söka sin plaisir; intet fylla sin desir. Hon kan varken göra eller smaka någon liqueur. En viss förnäm fru frågade henne härom dagen i min närvaro om hon intet var plågad av uppstigningar. Nej, svarade min Lotta, jag stiger gärna bittida opp. Du kan tänka min

kära Argus, huru lång min näsa blev. Än vidare; hon vet intet vad i nästa granngården passerar, långt mindre vad som står i aviserne. Frågar man henne efter nytt, så menar hon man talar om nya handskar och nya skor. Hon drömmer sällan, och det lilla hon drömmer, förgäter hon innan hon väl fått tofflorna på sig. Hon gör inga pirouetter och har inga amouretter. Om jag ville aldrig så gärna, kan jag intet få henne till att taga sig en kammarjungfru eller kammarpiga; själv kläder hon på sig både särk och kjortel, själv stärker och stryker hon, själv sätter hon på huvudet, själv bor hon sig, själv skor hon sig liksom en annan gemen människa. — Med ett ord: hon vet alldeles intet att leva.»

Det är det kungliga franska mätressväsendet som kommer in i landet, och männen gifta sig till mätresser i stället för hustrur. Men lasten älskas icke öppet. Se på målarkonsten! Skökan går i ett vattusiktigt landskap och leder ett lamm i ett rött sidenband; under ett träd som har gulsot möter hon en gosse som har bleksot; de äta körsbär och lammet, oskulden, ser på! Huru oskyldigt!

Men motståndet och upproret vakar, ehuru undertryckt. Vi träffa mitt i detta tidevarv flera lysande punkter, som sprida ljus i detta skumrask. Eva Ekeblad, född De la Gardie, blir kallad till ledamot av den nystiftade vetenskapsakademien, och detta icke därför att hon tog ett stort namn i arv, utan på grund av rent vetenskapliga förtjänster. Tidens strävan på detta område gick ut på, icke att göra lärdomens idkare ryktbara, utan på att göra människorna lyckligare och därigenom bättre. Vetenskapen söker därför det nyttiga, och vi finna den

kvinnliga akademisten hava ingivit tvenne avhandlingar: den ena om potatisens användande till brännvinsbränning, den andra om ett som stort ansett civilisationsmedel — tvål. »Det var en annan tid», säger en litteraturhistoriker, »än då fruntimmer började utgöra en svensk akademi, tävlande i vitter glans med den, som består av aderton män. Dock har denna akademi ej inrymt någon stol åt skaldinnorna och romanförfattarinnorna, då däremot Eva Ekeblad blev L. K. V. A. (Led. av K. Vet.-Akad.) för tvenne, kort och enkelt tecknade rön, därav det ena visst vann en efterföljd i stort — av nästan samhällsupplösande följder. Hon bör dock därvid bedömas som Barth. Las Casas, vilken grundlade slavhandeln av barmhärtighet, nämligen mot Amerikas infödingar. Så ville Eva Ekeblad rädda säden från brännvinsdrakens svalg.

För tredje gången möta vi namnet De la Gardie bland berömda kvinnors, och det är i äkta förening med ett namn, som eljest icke hade god klang under dessa tider; det är grevinnan Katarina Charlotta De la Gardie, född Taube. Det är icke heller nu i spetsen för någon schöngeist-stiftelse eller någon sängkammarorden eller välgörenhetsbal, utan i egenskap av en mycket jordisk, men verklig ängel hon uppträder mot själva djävulen. Ännu så sent som 1757, och trots allt fritänkeri och all upplysning, anställer man häxprocess i Dalarne och använder därvid ännu tortyren. Grevinnan De la Gardie vågade uppträda till de anklagades försvar, vilket icke saknade sina vådor. Till tacksamhet och erkännande lät ridderskapet och adeln över henne slå en medalj, vilken bevarar hågkomsten om hennes ädla gärning.

Samma korporation, som så länge varit ett stöd för de lycklige, det vill säga dem som lyckats, vårdar nu minnet av en kvinna, som enligt minnespenningens inskrift var »ett stöd för de olyckliga», och giver erkännande åt en så litet lysande bedrift som »tolv medborgarinnors räddning från orättvisa». Samma kvinna, som frälst landet från den vanäran att se en häxprocess och som släckte sista kättarbålet, var också en av de första som bröt med fördomen och anbefallde koppympning i sin hemort. Detta var dock, som vi anmärkt, ljuspunkter i skymningen. Men tiden rullar sitt lopp, och oundvikligt som ödet nalkas upplösningen av upplösningstillståndet. Mellan självsvåld och slaveri dansar hon fram, tidevarvets avgud, då mitt i skämtet och yran det börjar höras några dova larmsignaler. Man har så länge drivit det falska spelet, att misstankarne vakna, om det är ärligt eller icke; man har kommit så långt att man börjar undersöka frågan, man vill ha utrett om kvinnan blott är till för sitt och mannens nöje, eller om hon icke är skyldig det kommande släktet att också vara mor. Ännu vågar man icke tala allvarsamt, utan skyddad bakom löjet gör man några antydningar. Det är tidningen, som åter har äran av att ha öppnat elden. Stockholms-posten skärmytslar redan år 1785, men året därpå uttalar han sig något tydligare. Artikeln bär överskriften Galanteriet; den är ett bestämt uttryck av en allmän mening och får ej saknas i svenska kvinnans historia.

»Galanteriet ersätter kärleken, som regerade vid pass för hundra år sedan. Starka passioner äro rara nu för tiden; men också hava de ej den vilda karaktär, som födde hämnden efter ömheten, och brott

efter de ljuvaste nöjen. Man slåss ej mer för fruntimren. Deras uppförande har gjort dessa strider löjliga. Man har borttagit vad en förhöjd eller förvillad imagination hade tillagt kärleken för mycket... Kärleken nu för tiden är, rätteligen sagt, ej annat än behaglig liderlighet, som endast kuvar våra sinnen, utan att tyrannisera varken förnuft eller skyldigheter; lika så långt skild från debauche som från ömhet, anständig i sina hänryckningar, delikat i sin ostadighet, fordrar han ej något offer, som kostar för mycket. Långt ifrån att beväpna oss emot varandra, respekterar han vänskapsbandet; han sätter hedern framför allt, och förvisar lika både svaghet och feghet.»

»Lagstiftarne kunde nu för tiden utplåna vissa kapitel ur deras lagböcker. Våra Lucretior hava inga Tarquinier att frukta. Det ges ingen förförare, utom för den som vill bli förförd. Den sanna dygden kan hålla sig oanfäktad mitt ibland så många konträra exempel. Men är det hederligt för vårt tidevarv att ett sådant brott ej finnes mer? Jag tror det ej; det bevisar att många dygder ha försvunnit. Kyrkorån och kvinnorån bevisa att kvinnor och altaren fordom voro heliga och tillbedna.»

I alla dessa skenbara bevis på missaktning ligger ett djupt erkännande och beklagande över kvinnans förnedringstillstånd; författaren är icke klar för sig själv och sin ståndpunkt i frågan, men han känner att kärleken är något annat än galanteri, och att dess makt har evigt gällande vitsord gentemot lagar och samhällsordningar, även där våld skulle påfordras. Förfallet var emellertid så djupt, att männen undveko äktenskap av fruktan för det docktyranni, som väntade dem, och man skydde icke att högt uttala

den meningen, att fria förbindelser skulle vara mera pålitliga såsom ett slags säkerhet för mannen, då han iklädde sig en så stor risk som att förena sina öden med en kvinnas. Och märkvärdigt är att man mitt i denna kvinnodyrkan börjar finna grundsatser uttalade om mannens obestridliga rätt att vara kvinnans husbonde och hennes skyldighet att tjäna honom, tjäna och lyda! Detta var 1786! Tre år därefter kommer straffet för allt; mätressväldet i Frankrike, vilket i sina följder var en av de många orsakerna till revolutionen, tar slut och kvinnan bär själv fram ved till kvinnodyrkans bål. Nu får man ögonen öppna, men det skall först vara från en landsflyktig som ordet skall uttalas, det första befriande ordet till den svenska kvinnan. Hon har glömt det nu, har kanske aldrig hört det, men nog skulle hon med sitt känsliga och erkänsliga sinne hedra Thomas Thorilds förgätna minne, om hon visste vad hon vore honom skyldig. Det var emellertid han, den store galningen, som först erkände kvinnokönets naturliga höghet; det skedde fyra år efter den stora revolutionens utbrott. Samma tidning, Stockholms-posten, som förföljde alla frihetssträvanden från Thorild, avtryckte den lilla skriften, enligt några bestämda uppgift i avsikt att skada försäljningen av skriften, vilket dock förefaller mindre troligt. Nu är förtrollningen bruten och sanningen i sin enkla storhet går fram och säger saken sådan den är, och rakt fram. »Av det mest vanliga i världen är karlarnes stolthet i hänseende till kvinnor»; så börjar han genast 1:a kapitlet; »vilken stolthet visar sig, när det är illa, i ett slags vilt, och när det är väl, i ett slags milt förakt: sådant som man känner för barn och för allt det, vars svaghet är alltför långt inunder ens höghet.»

»Detta är så visst att även karlarnes mest ömma dyrkan för kvinnorna till slut icke finnes vara annat än en konst, en söt list av deras begärelse.» Att författaren, såsom alltid sker vid dylika tillfällen, slår över, inträffar naturligtvis här också, och behöver knappt anmärkas; att han under frågans vidare behandling låter sig uppeldas och snart ser sin skarpa tanke omtöcknas, förvånar numera icke, och vi kunna frånse överdrifterna för att komma till tankens kärna. Vi låta honom därföre behålla ordet.

»Det är alltför klart att samma fånighet eller skamlöshet, som det vore att betrakta en karl blott i egenskap av en h a n; samma fånighet eller skamlöshet är det ock att betrakta en kvinna blott i egenskap av h o n. Då likväl en kvinna, enligt naturens gudomliga ordning, är 1:o en förståndig varelse: med all sådan varelses rättighet och höghet; 2:o en människa med all en människas rättighet och höghet; 3:o en medborgare: med all en medborgares rättighet och höghet; 4:o en vän: för alla sina vänner; 5:o en släkting: för alla sina släktingar; 6:o en husmoder för hela sitt hushåll; 7:o och äntligen allra sist en hon, en älskarinna för en viss lycklig karl, eller om ni hellre vill, en hustru. Av vilken stora och sanna ordning man ser vad för ett ynkligt oförstånd som är i karlarnes ovärdiga sätt att betrakta kvinnorna endast såsom honor, det vill säga endast såsom kvinnor; då härav är klart att kvinnorna med alldeles samma skäl kunde betrakta den andra hälften av människorna, det är alla karlar endast såsom hannar; vilket också riktigt amazonerna fordom gjorde.»

Att Thorild sätter älskarinnan sist, torde vara ett medgivande åt principen, och att han glömmer bort

modern härrör troligen av den omständigheten, att han ännu blott var fästman eller nygift, då han författade uppsatsen. Emellertid anar man den modiga prästdottern, vilken följde honom i landsflykten, och långt från skrivbordet är hon säkert ej, då han utbryter i denna dityramb. »Himmelens Gud! om svaghet våga karlarne tala: de som i dessa mörka och blodiga 6000 år, på vilka de haft jordens välde, styrt sig själva och allt med en så ryslig och galen förvirring, att om de hade tagit alla sina rådslag ur ett lotteri, enkom ställt an av Lucifer, så hade dock aldrig något kunnat utfinnas med mindre vett, eller verkställas med mera grymhet, eller åtföljas av en mer ynkligt narraktig pomp och ståt än deras hela fåniga regering.»

»Man behöver endast tänka på världens historia, endast tänka på att all jordens ofantliga dårskap ju är karlars verk, och att än i dag det verkligen kloka i världen förhåller sig till det verkligen galna som ett till tusende!»...

»Men vad kan man vänta av dessa karlarnes vett, då de med all sin trotsighet nästan aldrig kunnat upplyfta sig till ens en tanke om det som är högre styrka? Att en väderkvarn i full gång är stark, det märka de, men luftens styrka, som driver den, det är redan något höglärt för dem. Att Brunkeberg är starkt, det kunna de ge sig sjutusan på; men eterns eller ljusets nästan oändliga makt på hela naturen det är intet för dem. Att styrka i senor är styrka, det är det allra första och klaraste av allt vad de veta och rätta principen i hela deras vishet; men att sanningens makt, vars minsta vink gör revolutioner och omskapar tiderna, att skönhetens makt, för vilken alla hjältar fallit, att välgörandets makt, som aldrig

något levande väsen emotstår — är en oändligt högre styrka: det är för dem en nyhet. Men denna styrka är Guds och snillets och kvinnornas.»...

»Skall jag säga sanningen rent ut?»

»Då man betraktar att just i den mån som en karl förädlas, liknar han i mildhet av seder och väsende en kvinna, såsom man ser hos alla karlar av själ och känsla (hommes de sentiment), och tvärtom att, just i den mån en kvinna försämras, börjar hon i all slags osed likna en karl; ja, då man ser den fullkomliga likhet i ömhet och livlighet, som är emellan kvinnor och alla sanna snillen, det vill säga de höga människor, som genom sitt förstånd eller sin dygd äro allas välgörare; så är det omöjligt att icke tillägga kvinnorna just denna samma naturliga höghet över karlarne, som dessa alltid tilltrott sig äga över kvinnorna. Varigenom förståndets ordning i världen måste upprättas på det sätt: naturen, snillen, kvinnor, karlar, djuren.»

Huru högt och hjärtligt författaren själv värderade denna lilla skrift, som i sig innebar en fullständig utmaning mot hela det knäfallande mankönet och en kvinnokönets magna charta, finner man av ett Thorilds brev från Lybeck, skrivet året efter skriftens utkomst.

»Gud nåde mig om jag skulle skriva efter andras tycke och mening! Det vore att slitas i stycken eller också att icke bli annat än en liten meningsspegel för alla själars små egna physionomier. En vän från Göteborg skriver: Kvinnokönets naturliga höghet är det sämsta du har skrivit; vilken ett-arks bok jag själv dock läser, och läser om igen, som ett kärleksbrev.» Utan tvivel var den ett kärleksbrev, och skall väl alltid som sådant läsas av svenska kvinnor.

Om Thorild sätter älskarinnan så högt att han glömmer modren, så gottgör hans själsfrände, tidevarvets mest brinnande skald, Lidner, i sin sång om moderskärleken, Spastaras död, denna försummelse i så hög måtto, att i detta avseende intet blir oförsonat:

Spastara! Om min suck dig hinner,
där du med änglar dig förent;
om du en himmelsk skönhet finner,
ett hjärta, som Guds tanke rent,
ett hjärta, som mitt öde sårar;
Spastara, om du henne ser,
då tyst, som tålamodets tårar,
på detta klot hon blickar ner,
och hennes suckar uppenbara
att från en älskad son hon for:
i hennes sköte flyg Spastara!
— — Det är min mor!

Tidevarvets brott äro försonade, prinsessan är löst ur förtrollningen, en ny tid går in, och i tempelportarne möter oss den älskliga bilden av den nya tidens kvinna, eller mönstret för densamma, vars förverkligande är nutidens uppgift. Anna Maria Lenngren blir sitt köns återupprättare och försvarare; hon har gisslat dess dårskaper och laster i skrift, men i liv och leverne har hon bäst visat vad vi vänta och vad vi hoppas av nittonde århundradets kvinna, självständig personlig verksamhet utan åsidosättande av husmoderns och makans plikter.

Barndomen och ungdomen.

Bonden i egenskap av jordägare hade i allmänhet icke älskat att hava mer än två, högst tre barn, därför att en djupare delning av hemmanet skulle ha gjort hans efterkommande till legohjon. Stadsbon däremot, som icke levde av jordens avkastning och som såg goda tillfällen till arbetsförtjänst omkring sig, fruktade icke så mycket en tillökning i familjen; en långt driven sorglöshet i detta fall visade snart sina verkningar och redan så tidigt som år 1619 utkom en författning om inrättande i varje stad av tukt- och barnhus, dit de, som gingo och tiggde på gatorna, kunde inhävas och hållas från lättja och självsvåld, varav synes, att de barn, som »inhävdes» därstädes, mera togos an av fruktan för deras våda för allmänna säkerheten än av barmhärtighet. Fem år senare gjordes allvar av saken, och Gustav Adolf förordnade om en dylik räddningsanstalt, som under Jochim Fierbrandts inseende skulle upprättas i gamla klosterbyggnaderna på Riddarholmen. Här skulle nu intagas fattig mans barn, hundra stycken man- och kvinnkön för att reda ull, väva bomersin, rask, saratt o. s. v., men äldre skalkar, skökor och bovar skulle bereda läder, såga, mala och hugga sten. Från Tyskland skulle införskrivas verkmästare och färgare, vilka skulle meddela barnen undervisning.

Stora barnhuset i Stockholm grundades på det av drottning Kristinas lärare, Johannes Mathiæ, erhållna privilegiet på anläggning av ett orphanotrophium, vartill skänktes en tomt inemot Rörstrand »emellan sjön och borgarnes tomter», vilken inrättning senare år 1637 erhöll i anslag vissa inkomster och förmåner, såsom fyrtionde tunnan av tiondespannmål i några landskap, något av lilla tullen, stampen i Vellinge ström, kollekter o. d. Denna inrättning tog i början en livlig fart; barnen uppföddes där och lärde hantverk, till ett antal av några hundrade. Men redan 1663 hade förfallet inträtt, så att man knappt kunde hålla 30 eller 50 barn, emedan de persedlar, som de arbetade, icke kunde vinna någon avsättning, då amiralitetet, som köpte segelduk, icke betalade ordentligt och lovad hjälp från enskilda personer uteblev. En icke liten stat av direktörer, bokhållare, notarie, predikant, lärare, syssloman, husmoder, husdrängar, kokerska, pigor, strumpstickerska, organist, fältskär o. s. v. betungade även anslaget. Det obehagliga sambandet med tukthuset upphävdes emellertid, då efter 1692 inga barnhusmedel fingo tagas till tukthusfångarnes underhåll och de båda, som man skulle tycka, så olikartade inrättningarne skildes åt.

På 1700-talet reglementerades ånyo ett par gånger, men icke desto mindre hördes i senare hälften av århundradet missljud, och regeringen anställde undersökning och begärde förklaringar. Man hade nämligen funnit, att barnhusbarnen, då de skulle vara utlärda, icke vunno någon efterfrågan hos arbetsgivare, emedan de visat sig vara både okunniga i hantverk och i bokliga konster och dessutom illa uppfostrade och klena. Undersökningen blottade en

mängd svåra missförhållanden, av vilka endast en ringa del kom till allmännare kännedom, emedan »att anföra allt oskick, eller som här förelöpa, oseder, förbjuder anständigt stillatigande», säger skolläraren i sitt betänkande. Men att något närmande sig vanvård här ägde rum, framgår alldeles säkert av det, som kom till offentligheten. Barnen hade nämligen en blek och gul hy, som väckte oro. Denna företeelse gav anledning till en längre förklaring, varvid ytterligare kom i dagen såsom en allmän anmärkning, att »barnhusbarnen uti sitt uppförande se merendels dumma, tryckta och intet det ringaste kvicka eller muntra ut; hava en usel, blek och blekgul hy, och alltid en elak och stinkande luft med sig; kortligen ej äro lika andra barn, varken till skick, seder eller uppförande.»

Orsakerna härtill finner läraren bland annat däruti att barnen, över hälften av den tid de vistades vid barnhuset, måste sitta vid spinnrocken, så att till exempel de så kallade månadsgossarne läste endast 8 men spunno 170 timmar i månaden, och som detta skedde utan åtskillnad mellan starka och svaga, uppstod det missförhållandet, att de förblevo små till växten »emedan den till deras växt nödiga näringssaft igenom ett oundvikligt svettande förgår och förtäres», vartill kom att de icke på vanliga läs-arbetsdagar ägde mera frihet från det de stego upp om morgonen till kl. 7 eller ½8 om aftonen än ½ eller ⅓-dels timme att roa sig på. Vad barnens bleka och gulbleka hy beträffade, härflöt densamma dels av en oljad och smord ulls dagliga hanterande, dels av skolrummens trängsel, otillräckliga storlek och den där befintliga stanken, dels ock av rök och luft av

den linolja, som i stället för ljus brändes om nätterna i skolsalarne. »Att all oljad ull har elak lukt med, och att all elak lukt är alltid skadlig, är bekant, så att om ingen annan lukt vore än den som förorsakades av ullens hanterande, skulle den ensam vara nog tillräcklig orsak till barnens blekare hy, men som en myckenhet av varjehanda flere stinkande lufter tillstöta, är ej underligt att de äro bleka, utan fast snarare mera undransvärt, att de icke, den ena efter den andra, sjukna och dö bort; helst de icke allenast ständigt bära med sig en slik i klädren inbiten lukt, utan och fast mera genom andedräkten insupa dagligen och stundligen en icke bättre om icke fast värre luft i sängsalar och skolerum. I sängsalarne av och igenom de där stående stora nattmaskiner och nämnda linoljerök; uti förstuvorna av samma maskiner, vilka varje morgon hit transporteras; i skolorna av den fuktighet och vätska som barnen, i synnerhet höst, vinter och vår, draga härstädes in med sig från gården och rännstenarne (skolrummen äro belägna i nedra våningen), vilken ock ökas därav, att de torka sina händer på kläderna och rockarna, sedan de ätit både kött, sill och strömming; varav sker att luften i de bemälte trånga och otillräckliga skolrummen bliver därstädes väl före middagen, men i synnerhet, ju längre efter middagen, ju tjockare och äntligen så tjock och svår, att anden och andedräkten betages och bröst samt lungor icke utan största svårighet kunna göra sin tjänst och syssla. Här är väl dragluckor gjorda på fönstren, men alldeles otillräckliga, ja om de ännu voro flere, och även dragluckor över hela fönstren.»

Ett annat klagomål var det att alla barnen upp-

fostrades till ett yrke utan avseende på olika anlag och begåvning, så att en »hugad och kvick» ej fick lära mer eller flera vetenskaper än en tröger och dum; en till seglation hugad, ej mer än en till plogen danad; en till skriv- och räkenskaper benägen lika med en till skräddare, smed och skomakare fallen, ja barn av adelig stam och familj lika med de fattigaste och uslaste torparebarn.

»Sålunda har det hänt, att en Samuel Åkerhjelm hösten 1768 hade i en ålder av sjutton år efter åtta års vistelse på barnhuset måst utgå såsom simpel matros därför att han var så okunnig, att han knappt kunde skriva rätt en enda rad, icke räkna qvattuor species ej heller det ringaste i historien eller geografien, varförutom han icke kunnat få begå h. h. nattvard, vilken ock torde hädanefter av honom bliva ansedd för mindre angelägen och nödig.»

Sålunda kunde livet te sig för de mindre lyckligt lottade i samhället. Det förefaller mörkt därför att tvenne livsvillkor natur och frihet saknas och att fattigdomen icke alltid behöver vara orsaken till de starka skuggorna kunna vi se, om vi vända oss från kasernen i staden till den lilla landsortsstaden, där skolungdom och gymnasister hade att tigga sig till medel i socknen och sedan under en skarp tuktan av både lärare och kamrater tillägna sig vetandets hårda rätter. Det är luft och sol i denna senare tavla och en mästare har åt eftervärlden målat den efter naturen.* Landskapet är Smålands rika och omväxlande, som omgiver den lilla idyllen Växjö med dess räta gator och trädplanteringar, dess små trähus,

* Samuel Ödman i sina klassiska Hågkomster från hembygden och skolan.

över vilka den gamla kyrkan höjer sig, och som får behålla sin fridfulla tystnad och rena luft genom en fullständig frånvaro av fabriker och manufakturer. Det är jultid, tredje dag jul, då tvenne ungdomar med skinnbyxor och vadmalströjor (kappor endast i det fall de äro gymnasister), duktiga snörskor, käpp i handen och en ljusgalge på ryggen, vandra ut ur staden. Vart man kommer mottages man med välvilja av allmogen, som ännu har julen och julkänslor kvar, och rundligt trakteras de unga med kvarlevor av julanrättningarna: gorån, vofflor, kringlor; och där borden ännu enligt gammal sed stå dukade, finnes ännu kvar av skinkan och steken. Till hälsning sjunga ynglingarne en Cantilena, som genom traditionen glömt sig kvar från medeltiden (se Bildning och samhällsliv, Kap. 1. Musik, i Svenska Folket Bd I) och handlar om jungfru Maria och barnet. »Då vi hedrade någon bondes hus», berättar vår skildrare, »med en vers av dessa Cantilener, föll det goda folket i största förundran över vår lärdom, begapade oss med stum hänryckning och vi roade oss därmed att vi jämförde oss med Virgilii Damon och Alphesiboeus, vid vilkas sång boskapen upphörde beta, i synnerhet då husbonden satte ölbägaren ifrån sig för att lyssna på det obegripliga som flödade från våra läppar. Man gottgjorde ock våra schöne rariteten ofta med tre- och fyrdubbel socknepenning, ävensom hustrun framtog ett ljus för vardera galgen, det vi med mycken tacksamhet anammade. Somliga suckade av medlidande, att våra unga huvuden skulle fullproppas med så odrägliga bördor, och jag är viss att man, sedan vi bortgått, över oss anställde ganska allvarsamma betraktelser.» Så vandrade de från stuga till stuga,

stundom med, stundom utan äventyr, tills aftonen föll på, då de unga prästämnena kvarhöllos i sista stugan och det skönaste nattkvarter väntade dem. Huru mycket hellre skulle icke en ungdom företaga dessa romantiska tiggarvandringar än leva på statsanslag i ett barnhus. Med dessa hopsamlade sockenpengar återvände man emellertid till det lilla lärdomssätet, där det nu gällde att inrätta sig för terminen.

Här hade mindre bemedlade borgare en del av sin bärgning på att hyra ut rum åt skolungdomen. I varje kammare bodde fyra djäknar och två lågo i var säng. Det övriga möblemanget utgjordes av en fyrkantig järnkakelugn och ett bord; plats för stolar fanns ej, utan djäknarnes kistor tjänstgjorde som dylika; i kistorna förvarades de från terminens början medförda matförråden av smör, ost, bröd och fläsk; väggarne, som eljest voro bara, behängdes nu med gångkläder; husgerådet, som ingen fick sakna, var en stekpanna och en kniv. När nu fyra djäknar slagit sig tillsammans till ett matlag, uppsattes en matordning, genom vilken bestämdes vad var och en borde tillskjuta för det gemensamma bordet, och denna tabula uppslogs på väggen. Matordningen var enkel: sön- och måndagar kål, den värden bestod, tis- och onsdagar korngrynssoppa på salt kött; tors- och fredagar ärter; lördagen ingen kokrätt. Ons- och och lördagskvällarna bestods korngrynsgröt, då den som tillsköt grynen för bordet också fick bestå för två styver sirap, som utspäddes med vatten och vari gröten doppades. Till middagarne uppbars supanmaten i ett stort stenfat och åts med träskedar. Sovlet, som var och en bestod sig själv, lades på en stentallrik, där var och en igenkände sin bit på vissa

märken. När om aftnarne fläsk skulle stekas i järnkakelugnarne inne i kammaren, skedde det efter ålder. »Ehuru», fortfar författaren, »våra föräldrars tjänstefolk hade vida bättre bord än vi, längtade vi dock hjärtligen att terminerna måtte infalla. Detta härledde sig från den självständighet, efter vilken allt levande suckar, och vilken av oss njöts i hög grad. Det var oss en ljuv känsla att bero av oss själva, att anse oss såsom egna hushållare, att fritt förvalta våra kistor, att kunna bjuda en vän på aftonvard samt fritt disponera de kvarlevor vi med vår omtanka besparat. Man såg 9 à 10 års gossar, genomdrivne i hushållskonsten, beräkna tiden och jämföra sitt förråd, i god tid leva på förknappning, om så behövdes, avmäta veckans behov o. s. v. Vanligen räknades för nesa att bliva utan mat. Alla sparade i terminens början och ökade sin vällevnad mot dess slut. De fleste styrde sin hushållning därhän, att de vid hemresan kunde i penningar förvandla något överskott, till inköp av en ny hatt eller ett par handskar, eller åtminstone armknappar och annat smått åt hemmavarande syskon.»

Mycket fattiga gossar kunde taga ett slags tjänst hos de andra och medelst detta draga sig fram under studietiden. En sådan kallades Kust (custos), låg på golvet i kammaren och erhöll fri mat av de kvarlevor, som lämnades i stenfatet. Hans syssla bestod i att gå ärende, och särdeles att steka kamraternas fläsk. Han var kammarslav, men behandlades icke illa. Kostnaderna voro under sådana levnadsförhållanden ganska ringa. Hågkomsternas författare, vars far var prost, behövde icke lägga ut mer än 8 daler silvermynt i terminen, av vilka 2 gingo till rektor, 2 till

adjunkten, 2 i hyra och 2 i handpenningar, ved, sirap och dylikt.

Enkelhet rådde även i klädedräkten: vadmalsrockar, skinnbyxor och becksömskor voro regel; håret bars hängande efter allmogens sed till 1760, då en och annan gymnasist började med hårpiska, och år 1768 sågs för första gången ett par bomullsstrumpor, vilka väckte stort uppseende i den lärda världen och mottogos med blandade känslor.

De vinterliga nöjena voro enkla; spel var förbjudet, vilket dock icke hindrade att kort både funnos och brukades, ehuru man spelade om knappnålar. Vår och höst voro bättre ägnade för nöjen av bästa slag ute i fria luften; käglor, boll, trilla, kasta smörgås, och framför allt annat bada i sjön; äldre gymnasister kunde också gå ut med bössan och skjuta en orre, en and eller en beckasin. Dans och musik hade också sina idkare, ehuru lärarne mera satte värde på latinska glosor.

»Inga särdeles laster voro bland ungdomen kända. Nykterheten var strängt vårdad. Näppeligen hade någon smakat brännvin, åtminstone icke i Växjö under terminerna. Öl hade vi icke tillfälle att nyttja. En allmän horreur för källare var djupt inrotad. Den första källare jag i min tid sett, var i Västerås under uppresan till Uppsala. Där träffades en landsman som, medan vi väntade på hästar, böd oss till källaren på en remmare portugis. Jag följde honom med förskräckelse till ett så profant rum och tyckte mig åtföljd av en notator eller angivare hos rektor. Av ett enda glas blev jag så betagen, att jag insomnade på vagnen och icke vaknade förrän vi kommo till Enköping. Så oskyldigt voro vi uppfostrade. En

förundransvärd dryck, som kallades punsch, hade jag en gång smakat, men den var motbjudande, emedan den hade någon brännvinslukt.»

Tobak röktes icke ännu, ty den lyxen ansågs höra till akademien.

Skolgossarne kallades av sina lärare du, men gymnasisterna monsieur. Av stadsborna kallades gossarne monsieur och gymnasisterna herre.

Detta om livet och levernet; vad själva skolan beträffar, så hade densamma undergått få förändringar sedan föregående århundrade; latin och barbariska straff, ris, käpp, fängelse, black kvarstodo såsom huvudbeståndsdelar av uppfostran, översitteri mellan kamrater blomstrade och vad man lärde ur böckerna var icke mycket för livet, desto mera för skolan. Av alla de läroböcker, som begagnades, fanns icke mer än en, vilken, ehuru i bruk redan i mitten av 1600-talet, ägde nog livskraft att leva igenom hela 1700-talet, stå bi franska revolutionen och hålla sig uppe i det nittonde århundradet, ännu kämpande med Regners begrepp, som var en avkomling av encyklopedisternas tidevarv, det var Orbis Pictus eller Den synliga världen. Det är särskilt två omständigheter, som bidragit att göra detta lilla mästerverk beståndande genom tiderna och trotsande läroboks-kommittéerna; den första är metoden att tala genom åskådning av levande bild, ty ögat är det tidigaste kunskapsmedlet, och den andra är konsten att vara kort, skilja huvudsak från bisak och vara redig.

»Kom hit, pilt! Lär att vara vis!» börjar läraren sin inledning. »Vad är det att vara vis?» frågar lärjungen. Läraren: »Allt vad nödigt är rätt förstå, rätt göra, rätt uttala.» Lärjungen: »Vem skall mig

det lära?» Läraren: »Jag med Guds hjälp.» Därpå börjar han med alfabetet eller ljuden och framställer dessa såsom havande sin uppkomst i naturen, där varje djur och naturfenomen har sitt läte, vilka alla tillsammans människan samlat och ordnat, och detta är den från abc-boken så bekanta ramsan: kråkan kraxar, lammet bräker o. s. v. Och man kan icke neka till att denna metod uppfyller mycket av våra dagars fordran på åskådlighet och praktiskhet, om den än kan förefalla barnslig i grunden, såsom gående ytterst ut på att djuren lärt människan tala.

Första kapitlet handlar om Gud, vilken naturligtvis förklaras enligt den gällande teologien; andra kapitlet handlar om världen och de fyra elementen och uttömmer ämnet på en liten oktavsida, vilket är en förtjänst; i tredje kapitlet om himlen påstås visserligen att »himlen kringdrives och går omkring jorden, som mitt uti står», men det var då ännu den tillåtna och påbjudna meningen. Därpå komma de fyra elementen: eld, luft, vatten (skyn), jorden; jordens frukter, metaller, stenar, trä, träds frukt, blomster, kryddgårdsfrukter, säd, åkerfrukt, buskar; sedan »djuren och först fåglar», vilka indelas i sångfåglar, mark- och skogsfåglar, rovfåglar, vattenfåglar; vidare flygande matkar eller små djur; fyrfota djur, ormar och krälande maskar, amfibier, fiskar och musslor och sist människan med hela hennes anatomi, fysiologi och psykologi efter tidernas råd och lägenhet. Härpå följa hantverken och näringarne, handel, sjöfart, konster, vetenskaper; vidare dygdeläran, filosofien, samhällsläran, rättsläran, statskunskapen, religionsvetenskapen. Allting mellan himmel och jord är här författat i ett hundra och femtio korta artiklar.

Författaren är en mästare i den korta stilen, om också kortheten någon gång går väl långt, så att verkliga förhållandet kommer att bli klämt, såsom till exempel i en avhandling om rike och landskap. »Många städer och byar göra ett landskap och rike. Konungen eller försten sitter i huvudstaden; adelsmän, friherrar och grevar bo uti omliggande slott; bönderna uti byerna. Vid floder, där man kan segla, och allmänvägar haver försten tullhus, varest av de seglande och resande frakt och tull fordras.» Detta är allt och skulle kunna fresta läsaren, om han icke tillhörde ungdomen, att söka skalken bakom orden.

Stundom är stilen poetisk och icke utan humor, såsom då han till exempel skildrar flitigheten: »Han sover intet alltid eller håller helgedagar såsom den late och gräshoppan, vilka omsider fattigdomen trycker; det han påbegynt haver, driver han fliteligen på allt intill ändan; han uppskjuter intet till morgondagen och sjunger icke korpens visa, vilken ropar allt fort cras, cras, det är i morgon, i morgon.»

Förklaringen på poesien är kostlig och skulle kunna befaras vara satir. »Poetiske konsten hopsamlar de talets prydelser och binder tillhopa lika som uti en krans, och alltså görandes utav ett läst tal ett ihopbundet tal, sammansätter åtskillige slags verser och visor, och fördenskull bekrönas med en lagerbärkrans.» Författaren begagnar sig av dubbelmeningar, där så faller sig, och söker gärna en moralisk förklaring bredvid, såsom då han avhandlar äktenskapet. »En yngling, ogift, som äktenskap inga skall, bör vara begåvad antingen med rikedom eller konst och vetskap, som tjänar till att dagligt bröd värva att han underhålla kan hushållet. Sedan väljer han sig

en manvuxen jungfru eller änka den han älskar, där dock mera bör anses dygd och ärlighet än som skönhet och medgift... Sedan kallas de man och hustru; när hon varder död bliver han änkling.» »Konglige Maijestetet» beskrives som följer: »Konungen uti konungslig prakt sitter uppå sin tron i härlig habit, zirader med en krona, hållandes i handen en spira, kringvärvd med hovtjänare. Ibland dessa förnämste äro kansleren med rådsherrarna och sekreterarna, marskalken, hovmästaren, munskänken, drotsen, skattmästaren, överste kammarherren och stallmästaren.»

Tryckfriheten och tidningarne.

Det är en märkvärdig ödets ironi att den förste, som i Sverige uttalat ett förnuftigt och för alla tider gällande ord om tryckfriheten, är en konung, samma konung som genom tvenne statskupper gjorde slut på den dyrköpta svenska friheten, och än mer på den blott ett tiotal år gamla tryckfriheten. Det är envåldsherren Gustav III, som yttrar dessa väl sagda tankar, om han nämligen sagt dem själv, vilka sedan blivit en gång för alla det stående svaret mot tryckfrihetens fiender.

»Missbruk är en följd av mänskliga svagheten: den finnes i de bästa inrättningar. Skulle man ej tillåta en nyttig inrättning av farhåga för missbruk, som därav kunde födas, blev aldrig något gagneligt gjort i det allmänna.»

»Tryckfriheten blev dock med en allmän glädje antagen 1766, och törhända hava riksens ständer ej sedan suveränitetens avskaffande gjort någon stadga, för vilken nationen vist mera sin glädje, och som den då i synnerhet borde mer uppskatta.»

Konungen gendriver därefter dem, som skyllt missbruken på förordningen av 1766 och den översvämning av självsvåldiga skrifter, som då följde.

»Dessa tider äro ej mera: lagen kan nu handhavas med den styrka, som allmänna freden äskar;

och för att ej återföras till dessa olyckliga tider, fordras att tryckfriheten, beskyddad och bibehållen, upplyser allmänheten om dess sannskyldiga väl och låter ej regenten vara okunnig om folkets tänkesätt.»

»Hade tryckfriheten varit tillåten i förra hundradetalet, att upplysa regenten om dess sannskyldiga väl, (undersåtarnes välgång) hade törhända konung Carl XI ej gjort sådana författningar på säkerhetens bekostnad, som gjorde konungamakten förhatlig...»

»Hade tryckfriheten kunnat upplysa Carl XII om dess sannskyldiga ära, hade denne ädelmodige konung prefererat att styra ett lyckligt folk, och ej strävat att härska över ett vidlöftigt men obebott rike.»

»En konung får igenom tryckfriheten veta sanningen, som man med så mycken omsorg, och tyvärr! ofta nog med så mycken framgång för honom döljer.»

Vad mer kan man säga till tryckfrihetens försvar, än dessa ord, som i sanning kunde vara skrivna i guld! Vi skola snart se vad de betydde i verkligheten och huru allvarsamt de voro menade, men måste först kasta en återblick på svenska pressfrihetens historia.

Då de första boktryckerialstren utkommo i Sverige ansågs pressen ännu blott såsom en maskin, som avlöste renskrivarne. Men det dröjde icke länge, förr än man insåg att den tysta tingesten kunde tala med tusen tungor, och att de små blykolonnerna voro lika många beväpnade män. Återigen ett ödets

uppochnervändande på sakerna; frihetshjälten, som lagliggjort upproret, Gustav Vasa är den förste som använder presstvånget mot biskop Brask, vilken försvarade sig och sin angripna tro med en liten handpress i Söderköping; radikal-medel voro tidens, och pressen förstördes. Men uppfinningen var godkänd och begagnades nu i sin tur av Lutherska eller kungliga partiet, och reformatorernes häftiga skrifter trycktes obehindrat på de kungliga pressarne, och den som vill höra Olai Petri våldsamma avslöjanden av munkarnes liv, skall se att man icke var blödig den tiden. Bladet vänder sig, och vi se snart huru samma kung slår efter en kanske skriven, kanske då blott påtänkt, men alldeles icke tryckt krönika, som skall innehålla några ofördelaktiga omdömen om hans person (se översikten 1500-talet) och vara författad av samme reformator, som nyss begagnat tryckfriheten i kungens tjänst. Men när kungen icke kan förstöra pressen, inlåter han sig i svaromål, och när han blir angripen i en dansk rimkrönika, svarar han med en liten chronike och skämtig för de danske... som han skickar omkring till sina vänner och bekanta. Och för övrigt hade han rätt mycket att beställa med en mängd visor och rim, som sattes i omlopp, och vilka visa att pamflettskriveriet är gammalt i Sverige. (Huru han uppförde sig som recensent hava vi ovan i 1500-talets översikt sett.)

Carl IX förstod icke blott föra svärd och bila, som man så ofta framhåller, utan kunde också höra ett gott klander och svara. År 1601 författar han »Vederläggning av Hogenskild Bjelkes förrädelige sammansättning» och 1609 inlåter han sig i en fullständig litterär strid, varvid hans uppförande är

oklanderligt. En pamflett riktad mot konungen utkommer nämligen 1609 under titel »Ett gott råd här i Sverige»; den angripne låter trycka hela skriften, och bifogar sina anmärkningar.

Växlande mellan patriarkaliskt förmynderi och lössläppt självsvåld, framlevde tryckfriheten sina dagar tills Carl XI fann för gott att, då hans envälde och andra självsvåld började klandras, förordna om en censor librorum. Det var på prästerskapets »enträgna begäran», år 1686, som trycktvånget blev lag. Bokbränningar, verkställda av bödeln på järntorget och andra offentliga platser, blevo snart folknöjen, och Lucidors ryktbara tryckfrihetsmål för oanständiga vers är känt. Censuren fortfor till 1766 men kom under frihetstiden i ständernas hand. Censorns åliggande blev att genomläsa alla skrifter och böcker, som hemma i riket kommo att utarbetas, och, där han intet anstötligt eller oanständigt däri fann, gav han skriftligt samtycke till bokens eller skriftens avtryckande, sedan han förut kanslikollegium därom underrättat och dess bifall erhållit.

Pressförföljelse och pressfrihet gå sida vid sida. Dalin ger obehindrat ut sin Argus, Gyllenborg sin Svenska Spratthöken. Stridsskrifter om riksdagsfrågor åtalas och släppas fram omväxlande, men mest är meningsbytet fritt, då anförelsevis omkring femtio stridsskrifter för och emot ostindiska kompaniet, som gjordes till en statsangelägenhet, kunde få utkomma i tryck, att icke nämna den massa politiska satirer på vers och prosa, som kunde gå ut ur pressarne. Skamlig är den mot Archenholz av hattpartiet förda process, som slutade med fängelse och landsflykt, då Archenholz i själva verket var en man, som i sina skrifter

endast gjort sig skyldig till arbete mot franskt husbondevälde och i patriotiska syften, det vill säga, bland annat, för att hålla fred med grannen Ryssland.

Året 1766 är avgörande i tryckfrihetens historia — för en tid, ty då borttogs censuren. Gustav III stadfäster den nyvunna friheten och uttalar i sitt anförande i rådet de vackra ord vi satt i början av detta kapitel. Men glädjen skulle icke bliva långvarig, ty fyra år efter ändrar han mening och 1780 är tryckfriheten död. Konungen reser utrikes för att slippa höra sorgens beklagande.

Orsaken till denna nya inskränkning uppgives i 1780 års förordning mest härröra från en del boktryckares överdrivna egennytta, i det de, för att öka sin avsättning och vinning, oförsynt emottaga och trycka nästan allt vad dem i sådant avseende tillställdes. För att avhjälpa detta missförhållande förordnades nu helt enkelt att boktryckaren ej mindre än författaren skulle ansvara. I förnyade kungörelser av 1783 och 1785 göres boktryckaren faktiskt till en censor över litteraturen och får sist nämnda år ensam rätt att ge ut dag- och veckoblad. Wieselgren, i Sveriges sköna litteratur, håller före att baron Josias Cederhjelm skulle hava varit närmaste orsaken till tryckfrihetens död genom sina skarpa artiklar i tidningen »Sanning och Nöje», och allra närmast genom »Brev från Landsbygden», där riksrådet Scheffer, under namnet »vallgubben» förlöjligas (på ett ganska roligt sätt för övrigt) men där även kungen får höra ett gott ord av den gamla sorten. »I ett samhälle», heter det, »där var medborgare kan utan bävan för de myndige tolka sanningens språk, blottställes det allmänna verket icke för äventyr och vågspel,

och regenten svävar icke i mörker om sitt folks angelägenhet, ty de dygdige lämna honom underrättelser med samma åhåga som egennyttige rådgivare bereda hans misstag. Redliga röster uppstiga från den okända hopen, genomträngande nog för att bana sig väg in till konungatronen och det verkeliga intager sitt naturliga välde över det skenfagra, upplysningen över oförståndet, det varaktiga goda över det obeständiga, och menighetens rätt över de små enskilda fördelarna... Statskonsten, som verkeligen är en helt annan vetenskap, än att med förställning, affekterad medborgerlighet och prunkande löften steg efter steg jämka makten ifrån det lagliga till det oskäliga.»

Med Gustav III:s undanröjande återgavs tryckfriheten åt nationen, icke som en välmenad gåva, utan under fruktan för den då som bäst rasande franska revolutionen.

Det är eget att nu läsa omigen år 1792, strax efter det frigörande pistolskottet, de samma vackra tänkesätt man fick läsa 1774; de äro såsom alla sanningar alltid lika vackra och kunna icke nog upprepas. Förmyndareregeringen förklarar däri, att »allmän upplysning är första och vissaste steget till allmänt väl, samt att friheten i tankar och tryck är en av ett fritt folks dyrbaraste tillhörigheter och en oskattbar gåva, den skaparen själv förlänat människosläktet och den man icke, utan att misskänna och oförrätta dess i naturen grundade rättigheter, kan avkorta, samt att denna frihet, långt ifrån att störa den ordning och vördnad för lagar, varuppå alla samhällens väl och bestånd vila, då den rätt handhaves, i huvudsaklig måtto leder till deras befästande,

att den upplöser skadliga fördomar, skingrar fåkunnighetens mörker och i dess ställe sanningens ljus utställer belöningen för älskade plikters utövande emot Gud, konung och fädernesland.» Regeringen förklarar sig högtidligt för den nya friheten, som åsyftar att »för framtiden öppna ett ljusare tidevarv, för sanningen och folkets röst en väg att framträngа till tronen, för oskuldens och den förtrycktes klagan en lätthet att komma i dagen, för rättvisan en styrka, för mannamån, våld och orättrådighet en skräck, för den dygdige, den gode medborgaren en seger, för den brottslige och lastfulle en fasa, för den fattige ett stöd, för den lidande en tröst och för oss själva den mest tillfredsställande belöning.»

Men som allt skönt tyckes vara förgängligt, så finna vi sex år härefter dessa vackra tänkesätt, och med dem tryckfriheten, lagda å sidan, och det blev denna gång icke en avlivning, utan en avsättningsakt, som gav friheten liv igen.*

*

Vi erinra oss från Linnés västgötaresa hurusom han i Västerås fann att biskopen hade anbefallt lektorn i matematik att läsa tidningarne två gånger i veckan

* Att 1792 års grundsatser icke följdes, ådagalägger Wieselgren med att anföra ett stycke ur n:r 18 av »Patrioten» 1793, utgiven av C. M. Philipson, vilket har detta utseende efter censors behandling:

> Nu för tiden äro på alla ställen S
> Vars och ens äro icke allas, det är P.
> 292. Europeiska politiken återfordras express människans en av dess värde och st
> av alla en medborgares höga dygder och tänkesätt.

för ungdomen, »på det den icke måtte komma till akademierna så rå som man ofta erfar». Detta ägde rum 1746, då Posttidningen ännu var den förnämsta att meddela löpande utrikes nyheter, men visar ändock vad makt och gagn man började tillmäta detta nya slags litteratur. Till att avskräcka oss från uppräknande av alla sjuttonhundratalets tidskrifter och tidningar, äro några siffror tillfyllest. Mellan 1750—66 utkommo omkring 40 nya periodiska skrifter; 1767 syntes 13 nya, och vartdera av de följande åren till och med 1772 uppenbarade sig 16, 19, 12, 10, 15, således tillsammans 72 nya tidningar och tidskrifter inom 6 år. De betydelsefullaste av århundradets alster inom denna gren av litteraturen äro: Svenska Argus, utgiven av Olof Dalin 1732, 33, 34, Ärlig Svensk 1755, 56, en ministeriell tidning utgiven av censor Oelreich; Den svenska Mercurius från 1755 av bibliotekarien Gjörvell; Allmänna Tidningar, av samme författare från 1770; Dagligt Allehanda från 1767 av D. Pfeiffer, assessor (»och på vitterhetens grav växte Dagligt Allehanda»), Kellgrens Stockholms-posten från 1778; Leopolds Extraposten från 1792 och Thorilds Nya Granskaren från 1784. Av dessa lever endast en, åtminstone till namnet, ehuru många gånger död och återuppstånden: Dagligt Allehanda. Men den som av alla dessa dagsländor skall leva längst både genom sin egen livskraft och den verkan den utövat på sin samtid är »Den Svenska Argus» (Then Svänske Argus), vid vilken vi skola dröja en stund för att i honom skåda den första, vilken av alla dessa lykta brunnar givit levande vatten.

År 1733 utbjöds från boktryckaren Benjamin Gottlieb Schneider på Prästgatan i Stockholm prenumeration på »Then Svänske Argus», vilken med sitt första nummer förkunnade sig vara att bekomma hos nämnde boktryckare och hos faktor Lochner på Stora Nygatan, för ett pris av 7 daler kopparmynt för helt år, och för ett nummer 2 öre silvermynt. Numret bestod av ett ark viket i kvartformat; första sidan var försedd med ett dåligt träsnitt, föreställande Argus, vaktande den till ko förvandlade Io, och Merkurius spelande på sin flöjt, samt med ett mått ur Horatius: omne tulit punctum qui miscuit utile dulci, (fritt översatt: den som blandar nyttigt med nöjsamt vinner allas bifall). De sju sidorna som följa upptagas av en enda oavbruten artikel, slutande med prenumerationsanbud. Den första sidan synes icke mycket lovande för den, som vill läsa något lätt: »Ingen lärer neka, börjar den för sin kvickhet ryktbara skriften, att ju sådana skrifter hava stor nytta med sig, som, på ett angenämt och lustigt sätt, föreställa lärdomar och vetenskaper; därföre hava ock de gamla, under roliga dikter, ljuvliga samtal eller nöjsamma historier undervisat folket om dygden, och likasom skämtevis förehållit dem allvarsamma sedeläror. I nyare tider och än i dag se vi även, hos kloka nationer, sådana skrifter med mycken nytta utgivas och älskas. Men fast än varken de gamla sådana lärosätt skulle älskat eller nyare frejdade folkslag dem älska, så veta vi dock att hovsmaken och läckerheten äro i vårt land så allmänna, att en torr och tvärrätt sedolära, som icke, ehuru billigt ärende hon haver, likasom smickrar och lismar sig in i den högmodiga eftertanken, måste med all sin vyrdighet gå in genom det ena örat och

ut genom det andra.» Detta löfte om en dygde- och sedelärande skrift skulle icke i våra dagar lockat många prenumeranter, men det liderliga Ludvig XV:s tidevarv älskade att tala om dygden och att läsa om sedligheten samtidigt, och, vad otroligast är, berömma sig av vad man saknade. Så underligt var det beskaffat. De följande sex sidorna handla endast om författarens plan, avsikter och anonymitet. Tidningen mottogs genast med allmän förtjusning, säga litteraturhistorici. Andra numret utkom en vecka senare. Där börjar författaren att med ett skämt upplysa allmänheten om den för allmänna nyfikenheten utsatte författaren; han förklarar att det är ett sällskap som författar bladet. Ledamöterna av sällskapet äro: en hovbuss Ehrenmenuet »begåvad med alla sinnes och kropps förmoner och lärer för de övriga mina auktorer vara förträffligen nyttig, emedan han knappt öppnar munnen, förrän alla lyssnar efter i vad planet vi bo, om jorden skall flyttas åt Jupiter, eller om Venus skall träda oss närmare»; den andra är soldat och heter Hjärtskott; den tredje är en lärd man, av vilkens fysionomi författaren kan döma att han heter Hjärnbrott; »en löjlig person att påse, ty peruken sitter mest på sned och kläderna i ovårdsamhet, men du skall aldrig tro, min läsare, vad vitterhet som bor i det magra huvudet»; den fjärde är en advokat Gyllenbalans; den femte är en handelsman, som heter Patriot och har aktier i Alingsås manufakturer.

Bladet slutar med en kungörelse att prenumeration tages emot till Februari månads slut, ty sedan ämnar man icke göra större upplaga än prenumeranternas exemplar, »emedan man intet gärna vill samla sig en myckenhet makulatur på halsen». Om detta skall

vara en klagan och en anropan eller en puff är svårt att nu avgöra.

I numro tre vänder sig författaren genast till damerna: »God dag, svenska fruntimmer! Det var länge sedan man gav eder från trycket en så förtrogen hälsning. Våra lärda synas oförsiktiga, i det de antingen skriva det I icke förstån, eller ock gå er alldeles förbi, liksom den satsen aldrig vore sann att den som står väl hos er kan uträtta vad han vill.» Och det tyckes vara författarens avsikt att med detta nummer fånga damerna. Han skall nu lära dem dygdevägen och anständiga seder; ty han har funnit att fruntimmerna icke äro dygdiga. För några dagar sedan var nämligen herr Ehrenmenuet i sällskap med herr Tålamod, vars fru Kättja Sällskapslik är bekant i hela staden för ett lättfärdigt stycke. Hon hade låtit sammankalla ett sällskap, däri frun visade sig så färdig i kortblandande och spelande, som någon filou. Herr Tålamod var Hanrey, och författaren meddelar en (diktad) biljett han mottagit från en dylik. Med denna dygdelära ville han lämna damerna — och han lyckades.

N:o 4 är en satir på ostindiska handeln, och slutar med en märkvärdig lovsång till Ulrika och Fredrik, vari författaren naturligtvis börjar med den vanliga hovpoeternas försäkran att han icke kan smickra. »Smickran? Det vill du intet. Det kan jag intet. Synd att taga brödet ur munnen på de arma lyckans trälar.» Men Fredrik kallar han: store landsens fader, och önskar honom rådgivare till barn och icke barn till rådgivare. I slutet tillkännagives att prenumeranterna få avhämta tidningen var torsdags förmiddag hos namngivna personer.

N:o 5 är en salva med satirer åt alla håll, vilkens verkningar visa sig i n:o 6, där man får den klaraste föreställning om huru Argus i verkligheten blev mottagen av allmänheten, och av vad art förtjusningen kunde vara.

»Var det icke det jag spådde? Jag får redan höra kritiker över mig. Vår goda vän Herr Hjärtskott berättade mig, att i går kom en man in på Altenecks Cafféhus, som sade sig sett trenne mina ark, och att han icke tyckte om det mina förläggare begärt prenumeration. Det är ock ett hantverk, sade han, att mästra allt vad man ser och hör och ändå begära penningar därföre; intet prenumerar jag. Ett par andra sutto bredvid, som alltid äro vane att svärja på denne mannens ord, som strax gumrade fram ett andäktigt nej, intet jag heller. Kan du se min läsare huru svårt det är att sätta pennan på papperet i vår tid. Vad skall man säga denne mannen annat, än att han låter bli både att prenumerera och köpa mina ark? Kan han vara förutan mig så kan väl jag vara förutan honom. Jag har redan så mycket förnämt och ädelsinnat folk, som vill kasta ögonen på mig en liten stund var vecka, att deras antal mår lika väl, fast hans person det icke förökar.»

Härav synes framgå att med femte numret författarens framgång var så given, att han kunde i sjätte numret föra ett sådant tvärsäkert språk. För övrigt var han vid gott courage och fortfor sålunda: »Stor sak i vidriga omdömen. Hava vi några emot oss, så ha vi dock några med oss, som intet äro rädda, när hunden skäller, eller rättare sagt, folk som äro lika nöjda om man avmålar dem eller intet,

ty de se alltid väl ut. De veta, att deras bilder intet bli lika några missfödsel, ty de ha goda samveten och frukta intet att man drar täckelset undan dem.»

Författaren anför flera omdömen, som han påstår sig ha hört ute. En myndig man hade frågat vad Argus var för en: »Jag sade, han var en frispråkare. Vad betyder det? sade han. Jo, svarade jag, den som utan någon avsikt fritt uttalar sanningen. Hå, hå, skrek han till, jag förstår, det är en som giver var och en sin släng.»

Patrioter, handelsmännen, som fått värst påskrivet, hade stigit upp i ett sällskap och slagit näven i bordet och sagt att Argus bara var Pasqvill.

Fruntimren läste gärna hans ark, när de hade tid, och fällde därom mycket bevågna omdömen.

Ett diktat brev, ställt till författaren, angiver dock höjden av den uppmärksamhet, som tidningen vid sin första utkomst ådrog sig.

»Min Herre. Jag kan intet annat, än berömma Ert uppsåt, till att var vecka vilja roa oss med nyttiga betraktelser, som angå vårt uppförande och dygdens verkställighet. Hela staden och landet är uppfyllt med nyfikenhet, vilken kommer ganska väl till pass, när hon drives till ett så ädelt ändamål. Var jag går, så ser jag folket curieust efter lappris beskådande: häromdagen gick jag över Norrbro och såg en väldig folkskara, lik den Homerus och Virgilius omtala, när Trojanerna stormade ut att se på Grekernas trähäst. Icke är jag så särdeles syngirig, men en obekant åhåga (vet icke av vad grund) trängde mig in bland hopen, varibland många peruker gjorde mig hel vit på armar och axlar; men sen jag med möda kommit in där

min åtrå skulle uppfyllas, fick jag med de andra blott se, att en katt låg ned i strömmen, som höll på att dränka sig. Min herre gör därföre ganska väl att han anständigare föder den allmänna vetgirigheten, varemot jag förbliver etc.»

Framgången var given, men allmänhetens nyfikenhet blev otillfredsställd under de två år, då den »store okändes» tidning utkom; den väckte emellertid en sådan uppmärksamhet, att riksens ständer vid 1734 års slut ingingo till kunglig majestät med en skrivelse, i vilken de uttryckte sitt nöje och välbehag över den obekante författarens »berömliga uppsåt och arbete». Med 1733 hade författaren tänkt nedlägga sin tidning men fortfor med densamma till 1734 års slut. Först två år därefter blev författaren känd, och då, då blev Olof Dalin, ifrån att ha varit den »store okände», neddragen till en tjugusjuårig yngling, som var informator och extraordinarie och som imiterat den engelske Addisons spektator, och råkade som sådan ut för en liten okänd kritiker, vilken han bevärdigade med ett svar, den kända skriften »Tankar om kritiker». Men regeringen, som icke glömt ständernas påstötning, utnämnde Dalin till kunglig bibliotekarie, vilket var början till de befordringar och utmärkelser, som sedan följde. Om Argus, som nu var vårt ämne, skriver en hans samtida: »De flesta bland oss minnas ännu, ehuru 30 år äro förflutna sedan den tiden, med vad längtan vi väntade efter den vanliga dagen, på vilken dessa arken blevo utlämnade, och huru vi företogo oss deras genomläsande, likasom då man går till bord med hungrig mage. Ingen auktor har intill denna dag i detta riket haft en dylik lycka. Man förlustade

sig så mycket av hans dygder och behagligheter, att man icke blev varse mänskligheterna; och det allmännas oinskränkta bifall kan icke fullkomligare inhämtas än därav, huru tomt det liksom blev och huru man snart sörjde över hela riket liksom över ett besynnerligt dödsfall, då Argus äntligen vid slutet av år 1734 kastade sin penna.»

Vi hava ovanför givit några prov på stilen i denna första skämttidning, vilken spelat en verkligen betydelsefull roll i sin samtids historia, genom att den ofta oförskräckt sade i rättan tid ett sant ord. Att många, som gärna åberopa den bekanta satsen att litteraturen skall hålla en spegel för samtiden, när de fingo se den, ville krossa den, var en naturlig sak och blir så evigt. Deras lika eviga beskyllningar tillbakakastar författaren i sitt avsked till publiken vid 1734 års utgång. »Vem som av mig funnit sig förtörnad, kan jag nu av det uppriktigaste hjärta i världen försäkra, att jag intet sett dess person, utan blott dess svaghet. Mitt sinne har... haft en leda för enskilt hat, agg och avsikter. Jag har varit en fiende av partier och sammangaddningar. Den, som kallar mig partisk, bör därjämte kalla var och en präst partisk för sin lära.» Ganska artig och icke utan en viss sentiment, som icke förfelade sitt rörande intryck på hans samtida, är den okändes sista avskedsord, ja man påstår att känsliga sinnen icke utan tårar skilts vid den tvååriga bekantskapen, och med dessa hans ord taga vi också avsked av Argus, anbefallande honom till var och en, som vill lära känna det inre livet under det tidevarv, då svenska friheten vaknade till ett nytt liv och med den en gladare åskådning av livet kom att råda.

»Jag lägger nu, mitt kära publikum, dessa 104 arken för dina fötter, till ett prov av min ungdoms arbete. Upptag dem, som de förtjäna. Jag har intet mödat mig fåfängt om de lända till din nytta, för vilken jag gärna uppoffrar, huvud, hand, hjärta och lycka. Mina kära läsare och läsarinnor, jag tror väl (om jag skall tala som den löjliga Scarron) att min avgång intet bringar er så mycket till tårar, som min livstid bragt er till löje. Men på min sida betygar jag, att mitt sinne i denna skilsmässa faller liksom i en dvala: mitt innersta uppröres och ögonen vattnas när jag n

u

k
a
s
t
a
r

m
i
n

p
e
n
n
a.»

Seder och bildning.

Samhällstyper. Pietismen. Läsare. Avsked till tortyr och häxprocesser. Bostäder. Bohag. Klädedräkt.

Vi hava ovan sett huru varje tidevarv skapat om människorna och givit nya former åtminstone åt deras yttre uppträdande. Detta århundrade, som sätter galanteriet i stället för kärleken, som, efter de stadigvarande krigens upphörande, förvandlar krigarens råhet till petit-maitrens gentiless och gör makan och modern till älskarinna (maitresse), visar också de nya frukterna i den nya dräkt, som den unge bildade mannen av förmögenhet antager under det han numera väntar sin utkomst icke av rov och plundring, utan av en indräktig syssla i statens tjänst, som, om den icke finnes, måste göras. De nya avarterna heta petit-maitren eller sprätten och maitressen. Den senare hava vi lärt känna, den förra skola vi lära känna. Typen är redan färdig 1734 och så färdig att han väcker uppmärksamhet och blir föremål för en poetisk behandling i den ogillande formen som kallas satir, vilket dock icke hindrar honom att fortleva hela tidevarvet framåt — och han lär leva än, fastän med litet liv. Det är åter igen med Argus hundrade ögon han betraktas, och hans egen dagbok, vederbörligen bearbetad av poeten, skall giva den

bästa föreställning om hans gagnlösa tillvaro under några av veckans sju dagar.

Måndagen kl. 8 f. m. kastade han på sig nattrocken och ställde sig vid fönstret. Höstvädret är kallt, vinden på norden. Klockan 9 låter han Bengt sätta på té. Röker en pipa virginiatobak, som dock biter väl starkt på tungan, varav han sluter att han är bedragen på den handeln. Kl. 10 dricker han té, tvättar och klär sig. Ena skospännet går sönder. Kl. 11 tar han andra spännen och den lilla peruken. Kl. halv 12 går han ut på Riddarhustorget, där sprättarne hava sin mötesplats. Här har han en lång strid med bror Snobbstjern om han skall gå in på Guillemots eller Roussels. Stannar vid den senare, där han tar två supar.

Kl. 1 går han till bords, och vad som sedan inträffar är av sådan utomordentlig vikt, att vi icke våga anföra det på annat sätt än med hans egna ord för att icke göra oss skyldiga till överdrift eller vanställning.

»Kl. 1 till bords. Inga frikadeller i soppan; sen kokerskan blivit kär i Berthel är hon galen. Kl. 3 skickade jag Bengt med min revers till Monsieur Judas om de 700 daler. Tog mig en lur i länstolen. Drömde att jag åt frikadeller. Kl. 4 promenerade åt Skeppsbron. Rätt slaskigt. Jag undrar huru ständerna skola komma hem. Kl. 5 drack ett halvt stop Frontinjac på Duvan. N. B. Bror Bouteille mente att kejsaren gör fred i år. Från kl. 6 till 10 konfererade med Bengt om M. Judas, som intet vill prenumerera. Jag lät bjuda honom till morgon middag. Kl. 10 i säng: kunde intet sova för den gnidaren Judas intill kl. 1, då fick jag djup sömn till kl. 9 f. m.»

Tisdagen hade också sin möda. Han drack dock kaffe om morgonen i stället för té och tog på allongeperuken. Väntade Judas till kl. halv 2, men han kom inte. Gick till bords; ingen appetit. Blev hemma hela dagen därför att Judas icke kom. Gav kokerskan avsked och Bengt en örfil; rökte tre pipor av den nya kardusen; bröt sönder nya pipan; gick i säng halv 9 och drömde att han drack ett stop öl med fältmarskalk Munich och Xantue i Kina.

Onsdagens enformighet avbröts med rakning och konsultation om mustascherna, tidningsläsning och politik.

»Torsdag: kl. halv 9, steg upp; tvättade händerna och intet ansiktet. Kl. 10 betalte slaktaren. N.B. jag har en halv bringa till godo. Kl. 11 promenerade över Kungsholmsbron ut till Langenbergs. Vädret sydost. Kl. 1 var jag bjuden på Victoria. God appetit. Åt mest av steken efter han hade sin naturliga röda saft. Av Portugisvin finner jag mig bäst. N.B. Herr Snoppstjerns dom över kardinalen Coscia. Kl. 3 sade jag ett bon-mot som jag glömt. Kl. 5 steg ned mig i en puss. Det är oförsvarligt att höstetiden skall vara så oren i Sverige. N.B. Bör sökas ändring genom ett memorial. Kl. 6 lät torka mina strumpor för spisen. Kl. 7 kom bror Bouteille: han rådde mig till mariage. Vet en ung änka, som har 8,000 plåtar, och lade pepparot i näsduken, när hon sörjde sin man. Resol.: Gärna, bara hon intet vill vara otålig. Hon skall kunna göra god ragout utan champignon; och baka bröd så gott som Gonesse-bröd; vaknade intet den natten; undrar att jag intet drömde om den unga änkan, utan om kardinalen Coscia.»

Fredag tog han nya strumpor och tvättade sig

bakom öronen; besökte Bancokällaren, drack Rhenskt, åt, kände sig illamående.

Lördagen kom fältskären och gav pulver. Spelte kort och drack syrakusa.

Söndagen var han frisk; gick i Slottskyrkan, promenerade på Skeppsbron, åt och drack o. s. v.

Om man jämför denna veckolista med Per Brahes i slutet av 1500-talet skall man, även om färgläggningen avskrapas, icke undgå att häpna över skillnaden mellan adelsmannens plikter då och nu. Icke som om hela nationen eller ens alla adelsmän skulle vara sådana som nu skildrade sprätthök på 1700-talet, men denna är dock visaren på ett ur, som anger tidens lopp, och som visare oansvarig för det drivande verkets gång. Om man frågar sig, huru på samhällets höjder en sådan ap-bildning av en ung människa kunnat uppkomma, så måste man för att få svar på frågan gå in i förhållandena och se till vad dessa söners fäder haft för inflytande på ett sådant släkte i dess uppkomst. Vi sågo huru under medeltiden och 1500-talet adelsmannen var en förädlad storbonde, en jordägare, som skötte sin egendom och hade ett och annat titulärämbete bredvid såsom en helgdagsdräkt; krig föras nog, men mest inom landet eller på de fattiga gränserna, och är ett utbrott av hat och tvedräkt, men är ännu icke snöd vinning. Med 1600-talet uppträder riket som krigförande på främmande mark och vinsten, låt också vara att den icke var målet, blir ofantlig för de hemvändande segrarne; på slotten i landsorterna sitta nu seigneurer, som litet akta arbetet på åkern, utan mera akta på skatter och räntor. Dessa äro sprätthökens förfäder. Men så kommer en annan tid; med reduktionen bliva

seigneurerna visserligen fattiga, men samtidigt måste envåldet, som alltid måste hava hundra armar och hundra öron, sätta upp en här av ämbetsmän, som bevaka varandra, kontrollera varandra och blint lyda envåldsherrens befallningar. Ämbetsadeln blomstrar; ämbetena bliva många, men de räcka icke för alla ämbetsmannasöner, vilka icke kunna eller få stiga ner från sitt stånd; man måste därför skaffa nya platser; överbefolkning inträder snart där också, och med Carl XII:s krig far fattigdomen fram över rika och elända. Men bördsbegreppet är nu en gång rotfästat, arbetet är vanärat och den fattige adelsmannen skall studera, vigilera och hålla en falsk ställning uppe tills sysslan blir ledig. Det är sprätten!

Fattig och högfärdig, utländsk och föraktande sitt utarmade land, som uppehåller sin statslyx med franska pengar och därför skickar ut sina söner att lära franska seder; det är hattpartiets politik, förbannad av samtid och eftervärld, hållande den olyckliga nationens hat vid liv mot en farlig granne, eggande nationalhögfärden och fördärvande landet med franska seder och franska pengar. Paris är sprättens lösen! Paris!

Denna sida av saken, vilken kanske icke var den minst betänkliga, har Carl Gyllenborg i vår första svenska komedi »Den Svenska Spratthöken» framhållit och på ett förträffligt sätt, som gör denna till ett teaterstycke, som kan spelas i alla tider. Det är greve Hurtig, som varit ute i Paris en hel månad och nu kommer hem så förfinad att han både glömt sitt modersmål och, när han träder in på ett kaffé i Stockholm, känner sig högst plågad av tobaksröken, som en resande lantjunkare utblossar ur en pipa.

Detta brott mot det passande ger anledning till ett samtal, som utspinner sig på följande sätt:

Greve Hurtig.

(Tar junker hastigt i hand, rycker honom neder igen på bänken.)

Asseyez vous mon ami.

Junker Torbjörn.

Hör ni, om ni vill ta folk i hand, så ta på ärligt svenska; jag förstår inte ert utländska språk, och inte vill jag förståeт, det är mer det.

Greve Hurtig.

(Sätter handen under sitt kindben och betraktar junker.)

Har ni rest, min vän?

Junker Torbjörn.

Jag är varken er vän eller ovän, och ingendera vill jag vara; junker Torbjörn heter jag; vill ni tala med mej, så kalla mej så; var ock icke, så kan ni ha rätt så litet otalt med mej, som jag har med er.

Greve Hurtig.

Lät så vara då; jag vill kalla er junker; men säj, har ni rest?

Junker Torbjörn.

Ja, dit jag velat, och så mycket jag behövt; har I nu svar på er fråga?

Greve Hurtig.

Monsieur le Junckar, je vous apprendroi à vivre, ma foi.

Junker Torbjörn.

Antingen tala så jag förstår, eller farväl!

Greve Hurtig.

Ja, jag skall tala, så ni ska förstå mej; säj då, skäms ni intet junker, att gå så sluskigt klädd som ni gör; kom väss (håll vad), er rock var gjord i kung Orres tid;

fy vad för flottiga hår, orena lintyg, lappiga strumpor, tjocka plumpa bondskor med remmar uti, storkragiga handskar, som ni glaserat under näsan; en värja, som jag tror ni brukar till stekspett, när ni är hemma; säj junker, är allt detta en kläddräkt för en adelsman på köpet, som ni är; ni måste minsann resa ut till att lära både leva och kläda er. Talar jag nu så att ni förstår?

Junker Torbjörn.

Ja, nu talar I ren svenska, och nu förstår jag er; och efter jag änteligen ska göra er besked för mina kläder, så låt mej säja er, att min rock är gjord efter min kropp och inte efter andras tokiga griller, att jag brukar honom så länge han håller, att jag bär mina hår sådane som de äro, utan att antingen mjöla dem fulla eller binda dem upp bakom öronen, att jag tar rent lintyg när jag det behöver och intet för syn skull, att jag lappar mina strumpor och betalar min gäld, att jag brukar skor, som täcka mina fötter, starka och stadiga att gå uppå, och intet att sprätta med, att jag knyter dem rätt så väl igen med remmar, som ni spänner igen edra, att mina handskar hålla mina händer varma, vilket är allt jag håller dem vara nödiga före, och att sist, vad mitt stekspett här angår, så har jag satt täckna kramsfåglar därpå förr, som ni är. Säj mej också nu, min fromma herre, om ni förstår mej?

Greve Hurtig.

Junker, junker, hade ni rest, så förstode ni bättre, än ni gör, att slika ord och maner kunna lätt bringa er en händel på halsen; ja, jag säger ännu en gång, att det är skada att ni intet reser utomlands; tänk huru det naturliga förståndet, som ni har, skulle därigenom bli upphyfsat, och er galla litet utspädder; vous brilleriez par ma foi.

Junker Torbjörn.

Har I då rest, herre?

Greve Hurtig.

Ja, kan ni inte se det, junker; betrakta alla mina maner, huru fria och otvungna de äro, se hur snyggt jag kläder mej,

i vad skick allt sitter, med ett ord, junker, det är omöjligt att vara i allt behaglig och artig, utan att hava varit i det söta, det kära Frankriket.

Junker Torbjörn.

Är det möjligt, herre? Låt mej si! Ja, jag måste fäller resa vad det lider. Är det långt till Frankriket?

Greve Hurtig.

Intet längre än att ni uti en månads tid kan vara framme, om ni eljest intet uppehåller er någon stans på vägen, det ni dock ej behöver göra, ty utom Frankriket, men särdeles den ljuvliga staden Paris, är ingenting värt att se uppå resan!

Så talade stamfadern till den evige svenska sprätthöken, vilken födes ny med varje släkte och som troligen aldrig kan dö.

*

Men vi få icke tro, att hela nationen bestod av sprätthökar, långt därifrån; hos de arbetande klasserna på alla områden hade ett djupt behov efter klarhet i de högsta tingen vaknat och småningom trängt sig så långt fram i förgrunden, att andarne snart nog befunno sig i handgemäng. De andliga rörelser, som ännu äro kända under namnen pietism och läseri, äro halvsyskon med svenska sprätten, för så vitt de äro födda av samma tidevarv.

En sträng gudsfruktan var medfödd hos den svenska mannen och blev av behovet påkallad under de hårda tiderna. Det av Carl XII ruinerade Sverige var förtvivlat och kastade sig i armarne på religionen. Men den gamla religionen med sina nötta former befanns otillräcklig; man kände sig icke tillfredsställd av den offentliga andliga kost, som bestods i högmässa och aftonsång, och här hjälpte varken nya

psalmboken eller handboken, då man stod inför en sådan rad av olyckor, vilka man måste anse oförvållade, åtminstone av dem de drabbade hårdast. Inför sådana sakförhållanden som ett land, vilket till hälften låg oodlat i brist på arbetskrafter och fruktan för skatter, en ras som var försvagad genom utskrivning av det bästa folket, vilka lågo som lik i främmande land, och ovanpå alltsammans pesten (1710), som gallrade de hemmavarande, skulle man antingen tro på en orättfärdig Jehova eller på sin egen syndfullhet, som dragit olyckorna över sig. Man trodde det senare. Och på 1720-talet drager pietismen in i landet. Den kommer som en ren naturnödvändighet och finner sin näring i åskådandet av ett osedligt hov, en egennyttig adel och nationallasten avunden, som hellre låter bytet slitas sönder än den lämnar det. Rörelsen är mycket lik våra dagars, och käbblet om dogmer kan icke överrösta de verkliga jämmerropen från en förtvivlad nation, som, när den intet mer äger att hoppas på denna jorden, hängiver sig åt Gud. Tollstadius, Rutström och Murbeck äro förkämpar för de mer eller mindre från varandra avvikande riktningarne hos rörelsen. Det är dessa, som uppfunnit den ryktbara predikostil, som genom tradition kommit ända fram till våra folkherdar.

Murbeck dundrar om djävulen: »Människor gå så långt att de låta djävulen regera sig till att slå och hantera sin egen hustru på det allra grymmaste, ja så barbariska äro de. Ja de låta djävulen regera sig i allt vad de göra, så att den hatfulla, bittra och arga djävulen lyser ut i alla deras göromål. Nå, det är gruveligt; det är förskräckeligt, att det går så långt i kärlekslöshet ibland dem, som vilja heta

kristna människor. Ack du gudlösa själ, du tänker intet efter att du skall i evighet därföre pinas, slitas och rivas av djävlarne, om du intet i tid besinnar dig.»

Detta är typiskt framställningssätt och skulle kunna vara skrivet i går.

Rutström, mindre förtroende ingivande än de båda andra, är stark i uttrycken, av vilka man samlat många, som än i dag gå med klingande mynts värde: »O Jesu Kriste! Du vår endaste Gud! Jesu mandom var av gudomen framdragen på avrättsplatsen; Gud har kastat alla våra synder på Kristus, så att det var ingen synd och ingen syndare på hela jorden, den som Gud gjorde till synd; det är: Gud tog hela syndaklimpen och alla våra synder, och kastade allt samman på helvetets eld och lät allt brinna.» Kristus kallar han »den store missgärningsmannen för 1700 år sedan»; han skulle »i en drick utdricka allt vad Adam så länge bryggt»; »Gud hade stigit ner i Kristo och fått spö»; »man borde gå till Getsemane och uppslicka hans blod».

Hans vältalighet är av det förtroliga och bekväma slaget, som fyller ut tankeluckorna med ord och, där orden fattas, med skiljetecken. »Det är förskräckligt höra, att folk, som borde sjunga: 'var man må väl glädja sig', måste ropa: 'jag under djävulen fången låg'. Du kan inte bli annorlunda än du är. Sådan skall du komma. Nej, säger du, jag måste bättra mig först. Nå nå, håll på! få se hur reformert du blir; att du kommer så stygg, så oren, så modig, så blodig, märk som du äst, och din tro varder dig räknad till rättfärdighet.»

Störst är han som realist: så då han skildrar den mannen, som blev utvisad därför att han icke hade

de rätta bröllopskläderna. »Han lär ha lånt en rock av Mose och hängt över sig, eller kanske han for till himlen och lånte sig en cherubims klänning; nå han må haft vad rock han ville, antingen en rock av egen rättfärdighet eller en helgelserock eller en av goda verk och gärningar, men inte var han av liveri eller regemente; — man skall vara naken som en nål, då kläcker den Helige Ande in den eviga livsens gnista, som är tron.»

Vi se sålunda, att våra dagars läsare icke äro originella varken i uppfinning av rörelsen eller i predikosättet, och de många omtrycken av 1700-talets pietistiska skrifter visa att källorna ligga till hands.

Underbar är den helgongloria, som ännu delvis svävar över Erik Tollstadius' huvud, och det legendarium, som över honom är författat, visar huru varje tid har minst två ansikten och huru ytterligheterna trivas vid varandras sida; man läser Argus, reser till Paris, går på komedi, men man går också i Skeppsholmskyrkan och hör Tollstadius, man tror på underverk och på Voltaire, man skrattar och man gråter, förnekar och tror. Det fritänkande, lättsinniga 1700-talet fostrar legender och kanoniserar ett helgon: Erik Tollstadius. Efter att hava bestått en process för villomeningar, vilka vi här icke ämna röra i, blev han utnämnd till pastor i Skeppsholmen. Den lilla träkyrkan måste snart byggas ut, ty den blev för trång, och räckte icke då heller, utan man fick stå utanför och samla smulorna. »Man såg hans anlete såsom en ängels anlete. Är det en människa eller en ängel på predikstolen?» sades det ner i kyrkan. När Tollstadius såg, huru man törstade efter hans (och Guds) ord, började han hålla bönestunder och sedan

husförhör, varvid han anlitade all den makt, som den stränga kyrkolagen gav honom, ty han gick bokstavligen varje eftermiddag in i husen och förhörde fattiga och rika i katekesen. Han utverkade också åt sig en särskild håv i kyrkan, med vars inbragta medel han utövade välgörenhet, och vid dessa insamlingstillfällen kunde man se huru hans makt var stor över själarne. De, som icke hade pengar, kastade i håven ringar, örhängen, snus- och svampdosor. Hans helighet blev allmänt erkänd och snart voro legenderna i gång. När han skulle vid ett tillfälle bereda en fånge i Smedjegårdshäktet, mötte honom i fängelseporten ett barn, som bad honom vända om; Tollstadius, som redan införlivat sig med tron att han stod under ett särskilt försynens hägn, lydde. Följande dag, när han besökte fången, erkände denne att han ämnat mörda T. och i hans kläder rymma.

En dag gick han på gatan, då han plötsligt fick sikte på en man, som lade an på honom med ett gevär. T. gick honom på livet och sade: »Min vän! vad har jag gjort dig emot, att du vill mig så illa?» Angriparen fällde geväret och förklarade att han var en olycklig människa, som genom att begå ett mord ville ådraga sig dödsstraffet, och som han hört T. predika var han viss att denne skulle bli salig; därför hade han valt honom. Mannen följde T. hem och blev omvänd.

Nya religionsprocesser ökade martyrglorians sken; och den klokhet, varmed T. redde sig inför konsistorium, prisades av anhängarne men stämplades av motståndarne som karaktärslöshet, och T. kan icke frånkännas en hög grad av diplomatisk skicklighet vid att lämna frågorna obesvarade, varförutom

han skadade något sin sak genom att ha givit helgd åt pia fraus (det fromma bedrägeriet).

Mannen var nu kanoniserad och underverken pågingo. Han mottog till och med uppenbarelser och fick besök av änglar. Detta gjorde honom oemotståndlig och omvändelser skedde i massa.

En Saul från Västergötland uppsände sin son till Stockholm för att avsluta en spannmålsaffär. Affären göres, men sonen, som hört Tollstadius, skriver hem till fadren att han ämnar stanna kvar i Stockholm för att frälsa sin själ. Stället föreföll fadren mindre väl valt för en sådan angelägenhet, varför han skickar upp sin andra son att hemföra den förlorade, med den påföljd att även denne förlorades; den tredje avsändes nu, och med samma påföljd. Då for fadren själv upp, hörde Tollstadius, blev omvänd, sålde sin egendom och nedsatte sig i Stockholm. Att underverken icke skulle upphöra med döden var en självklar följd av kanoniseringen, och att man ännu år 1850* trodde på dem visar att de voro grundade. Vid T:s begravning tilldrog sig »ett av dessa dyra kärlekens under, som enfalden i helig blindhet tror, men den upplysta, självkloka världen i otrogen blindhet förhånar». När vid detta tillfälle T:s älsklingspsalm »Jesus allt mitt goda är» avsjöngs, hörde »icke en, utan hundradetal av den bortgångnes trosvänner, bröder och tacksamma lärjungar en djup suck ur likkistan för var gång som Jesu namn i sången utsades». De otrogna sade, att det icke kunde vara liket, som suckade. »Emellertid», säger biografen av 1850, som vill giva en förklaring över undret,

* Se Biografiskt Lexikon, Uppsala 1850, del 18.

»är det så sant som sanning att en otalig mängd av fromma människor, varibland även lärde, hörde alla detta under och skulle kunnat på sin salighetsed betyga att de hört det. Efteråt var det ett kärlekens samtal dem emellan, så länge de levde.»

Längre fram i tidevarvet träffa vi på våra läsare fullt utbildade även till namnet. Det är i Hälsingland vi träffa läsfolket. Väckte av en komminister vid namn Tunborg skilde de sig i läran icke särdeles från kyrkan; de avsöndrade sig endast därmed att de höllo sig från ogudaktigt sällskap och gärna läste Guds ord. De föraktade icke gudstjänst och sakrament, och deras huvudbok var »Arndts Sanna Kristendom», en levande källa, som än i dag ger vatten, man må tillhöra vilken tro som helst. Om söndagsaftnarne kommo de tillsammans och läste, då annan ungdom strök omkring på oanständiga besök hos flickor. Svärmeriet grep omkring sig bland soldaterna, och upprörande är att läsa om den förföljelse dessa dygdens martyrer ledo av sina usla förmän, vilka straffade hårt alla dygdeförsök, »av fruktan att soldaterna skulle av kristendomsutövning förlora sin esprit.» Vilken gräslig bekännelse och vilken dom över yrket! — En soldat pryglades därför att han bevistat en sådan sammankomst. Tåligt led han straffet eller tortyren, och när det var över sade han: lovad vare min Gud att jag endast straffas för kärlek till hans ord! En underofficer sönderbröt dörren till ett hus, där man höll sådan läsning, pryglade värden och hans hustru och avstraffade tvenne närvarande soldater. Brottslingen dömdes av tinget för hemgång men friades på högre ort, där man satte soldatespriten högre än annat.

Nu började samtidigt, dock icke i sammanhang med Svedenborgs visioner, andliga överspänningar att alstra extaser med eller utan profetior och predikningar. Apostlar, falska och ärliga, stego upp i landsändarne, och några gjorde till och med underverk. En fiskare från Hudiksvall strövade omkring och förkunnade, samlade penningar och förförde gifta kvinnor. När Hudiksvall härjades av eldsvåda kunde han icke förmås lämna sin koja, påstående att hon ej kunde brinna; han blev sittande så länge tills elden på alla sidor omgav kåken, då man släpade honom därifrån. Som stugans tid nu var inne att också brinna, ansågs denna eldsvåda förorsakad av hans avlägsnande.

Mycket bedrägeri dolde sig under dessa andliga rörelser, men vi vilja därför ingalunda göra oss skyldiga till en sådan kortsynthet som att fördöma en sådan riktning, som går åt det goda, även om skälmar missbrukade en konjunktur. Läseriet är och har i alla tider varit ett utbrott av människans missnöje med sin dåliga vandel, och sådant kan väl svårligen klandras eller förlöjligas, även om sättet för helgelsen varit något bakvänt.

Samma avgrunder i människosjälen, som vi sågo blottas av häxprocesserna, läggas ånyo för våra ögon, då det religiösa bedrägeriet framträder med ett obestämt begär att till vad pris som helst ådraga sig en uppmärksamhet, som icke alltid bort vara smickrande, men ändock hade sin lockelse för somliga. Ett sådant bedrägeri i stor skala utövades av en bondflicka i Östergötland, som vunnit ryktbarhet under namnet solvarvsängeln. Hon lade sig till sängs, talade tungomål, predikade och hade umgänge med

änglar. Sålunda blev hon liggande till sängs i flera år, utan att, som man trodde, äta eller dricka och utan att stiga upp; en uppgiven ängel kammade hennes hår och höll henne vid gott hull. Ängeln Rachel predikade genom hennes mun men var en ganska klen predikant, enligt våra begrepp. Ett anförande må stämpla arten: »Den vite säger, att här äro så många odygdige inne; de få lov att gå ut somliga, annars få de höra sina bedrifter. Om I villen bliva Guds barn så omvänder eder innan I gån härifrån. Jag varken hörer eller ser, men somliga säga att jag gör bägge delar.» Och detta var också överensstämmande med verkliga förhållandet. Efter många och långa förhör upplystes hela sakens sammanhang och den ryktbara bedragerskan sattes på hospital.*

Mitt i upplysningens, fördomsfrihetens och fritänkeriets lysande tidevarv, som berömmer sig av sina djupa insikter i naturvetenskaperna, samma tidevarv som har äran av den nya lagen 1734** och tortyrens avskaffande 1772, träffar man tortyr använd offentligt och en häxprocess, som endast genom en kvinnas kraftiga uppträdande räddade offren från döden. Dessa enstaka företeelser få vi dock icke

* Om Svedenborgs andeskåderier och religiösa verksamhet har författaren icke lyckats förskaffa sig någon mening, och mannen har icke heller haft något inflytande på utvecklingens gång, varför han lämnas åt sitt öde — att förgudas och smädas.

** Vi taga oss friheten fortfarande begagna titeln »1734» års lagbok i stället för den av reaktionen efter 1810 införda »1736», ty lagen var 1734 antagen av ständerna; att den 1736 antogs av konungen är alldeles likgiltigt.

framhålla såsom utmärkande drag i tidevarvets anlete, utan endast som skuggor, vilka förhöja dagrarne, men vi kunna icke underlåta att skänka dem en avskedsblick, såsom de sista lämningarne av barbariet. Man har i våra dagar sett det bekännelsemedel, som kallas tortyr, användas på konungamördare, och sett medlet vinna de bildade klassernas bifall. När vi läsa om samma medels användande mot den dyrköpta frihetens förrädare för hundra år sedan, måste vi skyldigast rysa. Det var vid 1756 års riksdag efter det kungliga partiets misslyckade anslag mot den fria författningen som riksens ständers kommission anstaltade om tortyrs användning på tvenne av de anklagade, kaptenerna Puke och Stålsvärd. Den som vill hava reda på förloppet finner det här, den som icke finner det uthärdeligt må gå det förbi.

Fångarne fördes nattetid kl. 12 till det pinorum, som under namn av tjuvkällaren var beläget under gamla rådhuset vid Stortorget (där nu börsen är). Stålsvärd bekände genast, då han fick bese lokalen och anordningarne, Puke däremot icke. Då upphissades han med bröstet och magen emot kalla muren, varande alldeles avklädd, men bekände intet. Därpå fördes han till rosenkammaren, som var belägen under smedgården vid barnhuset. Dit kom Puke också vid midnattstid, troligen för att timman var tyst och den annalkande sömnen skulle göra sitt intryck. »Först var han därinne två timmar upphissad med järnked vid handklövar mitt i taket, så att han näppeligen nådde med tårna ner på berghällen, vilken utgjorde botten till en håla av grytform mitt i berget, vilket var golvet till källarn; hålan var så full med iskallt vatten att det steg på mitten

av benet; vattnet ditsilade mellan bergsskrevorna och utrann genom en rännil. Den olycklige var helt naken. Efter tvenne timmar yttrade han sig, som om han hade sin bekännelse att göra. Därför fördes han dit, där kommissionens några ledamöter voro för tillfället; men som han ingenting bekände blev han åter nedförd och upphissad likasom första gången. Efter trenne timmar gav han åter tecken att vilja bekänna. Upphämtad yttrade han dock intet; fördes således ner igen. Denne gången lika hanterad, kunde han intet bliva där mer än en timme; men alla tre gånger utan att yppa något, ej ett ord ditåt, än mindre jämmer; endast märkte kirurgerna att hans livskraft nu började avtyna; när de kände, att ryggbastet blev för kallt, funno de sig föranlåtna att inberätta det han icke utan stundelig livsfara kunde uthärda längre. Då blev han nedtagen och förd till sitt fängelse, skolande nästa natt åter i rosenkammaren, därest han intet innan dess bekände.» Detta gjorde han dock frampå dagen, sedan han fått veta att greve Hård var undkommen. Under denna förrättning hade tvenne unga kirurger varit anbefallde att övervaka fångens hälsotillstånd och skulle ansvara för hans liv men även ansvara för att han icke kom för lätt ifrån saken. Men kylan i pinorummet var så stark, att de icke kunde uthärda, ehuru de voro väl klädda, varför de uppehöllo sig i rummet utanför och endast gingo in då och då för att utröna fångens tillstånd. Puke var sålunda ensam i mörkret de långa timmarne; han undslapp med en för alltid bruten hälsa.

Den sista häxprocessen är märkvärdig därför att den äger rum så sent som 1757 och att domaren,

en ung man, är övertygad om angivelsernas överensstämmelse med verkliga förhållanden. Det är återigen i det avsöndrade Dalarne, i Åls socken. Bland skomakarne, som genom sitt stillasittande levnadssätt alltid brukat vara spekulativa och mystiska, träffa vi vår häxförföljare, och bland lärpojkarne hans apostlar. En av dessa, som var slugare än de andra, hade påfunnit ett medel, som ofelbart skulle upptäcka de brottslige, om vilkas tillvaro han ännu saknade full visshet. Medlen voro denna gång något modernare; en nyhet var fyrväpplingen, gammalt däremot niotalet, som spelade vid tillverkandet av den kniv, som skulle göra slag i saken: denne borde nämligen förfärdigas av nio avbrutna nålsuddar.

Sålunda utrustad angav han genast 12 äldre och yngre kvinnor för trolldom, lämnande opåtalt sitt eget trolleri. Prästen i församlingen trodde icke på saken; biskopen, som händelsevis tillstädeskom, förklarade alltsammans som dikt eller självbedrägeri, men det hjälpte icke; skomakargossens omdöme ställdes högre. De 12 prickade kvinnorna skyddes, och man ville knappt lämna dem tillträde till kyrkan. Då strax därefter åtskilliga olyckor hemsökte trakten, tillskrevos dessa trollpackorna, och snart steg ropet på dessas förhörande så högt, att landshövdingen måste tillåta rättegångsanställande. En ung domare, vars namn icke förtjänar bevaras åt eftervärlden, trodde på saken och fullföljer rättegången som en fulländad inkvisitor från häxprocessernas värsta tid. Emot lagar och författningar begagnar han tortyr för att avtvinga de oskyldiga kvinnorna en bekännelse, som de naturligtvis genast avgåvo. Man skruvade handklovar på dem, så att blodet sprang fram under

naglarna, hängde dem vid fötterna och piskade dem nakna, varvid den uppretade allmogen tjänstgjorde med nit. På den avtvungna bekännelsen skulle ju följa straff. Biskopen, som själv dragit försorg om sitt namns överlämnande åt eftervärlden, Troilius, blev nu övertygad om häxornas verklighet, och som han var »morbror» till eller åtminstone släkt med den unge domaren blev det en hederssak att gå på. Det är då i elvte timmen, sedan de oskyldiga dömts till döden, som Katarina Charlotta De la Gardie lyckas genom att resa till kungen utverka ny undersökning med ny domare, med den segerrika framgång, att den förre domaren blir dömd till vatten och bröd och ersättnings utgivande åt de oskyldiga, vilka frikändes och av vilka en blivit vansinnig.

Vad som överraskar härvidlag är icke vidskepelsen i bygden hos de obildade, utan vidskepelsen bland samhällets pelare och bland det upplysta prästerskapet; ett prästerskap, som var så bildat och »upplyst», att en prost i sin predikan i stället för att tala Guds ord föreläste om metoden att färga garn ur ett bekant arbete, belysande ämnet med att uppvisa garnhärvor och ulltappar, eller då en på trettondagen höll en predikan om stjärnornas gång, med en stark kritik över Mattheus som astronom, eller då en annan tog till ämne, huruvida de vise männen voro från Persien eller Arabien, eller då komminister Svensson predikade i julottan om jullekar!

*

Ett annat lika skriande drag av motsägelse i tidens karaktär är att man träffar fåfängan så oerhört blomstrande i det utfattiga landet, att den ena lyx-

förordningen efter den andra utfärdades för att hämma överflödet. Men härvidlag invecklade man sig ofta i sådana motsägelser, att man måste låta förbudet överträdas. Anförelsevis: då man ser landet översvämmas av siden- och bomullstyger, som tagas in från utlandet, understöder man inhemska manufakturer i Alingsås i rent fosterländskt syfte: men när man sedan utfärdar förbud mot sidentygs brukande, kväver man sina egna barn och måste lämna frihet åt avnämarne.

Ryktbarast är 1731 års riksdags försök att hämma lyxen. Man hade funnit, att de skiftande moden förorsakade ett livligt avläggande av oslitna kläder; för att hindra detta vill kammardeputationen att »alla moden avskaffas» och det gällande modet på manfolks kläder skulle bliva oförändrat; »men hennes majestät anmodas i underdånighet att själv utvälja och fastställa ett mod för kvinnfolks kläder, vilket ingen arbetare vid 200 daler silvermynts vite skall understå sig att ändra». Dock måste man göra det tillägget, att det om möjligt bleve efter ståndens skiljaktighet. Alla styvkjortlar skulle modereras till mindre form för de förnäma, men för de sämre och gemena alldeles vid straff förbjudas. Damas, siden-serge, taft, bordalou, bast, gros de tour av enfärg skulle få brukas, samt brokiga armkläden. Allehanda smått galanteri, såsom halskläden, handskar, pungar, echarper, solfjädrar, band etc. fick ej vid varans förlust införas och 100 dlr smts böter. Alla främmande uddar och spetsar av silke, tråd eller papper skulle förbjudas vid 2 dlr smts vite för var aln. Alla sammets-, plys- och silkesfoder samt foder av hermelin, sobel eller svarta rävar skulle endast

få brukas av den drottningen beviljade särskilt tillstånd. Att åka ansågs som lyx och för varje schäs med två hjul och en häst skattades 13 dlr smt årligen. För täckvagn erlades 6, 12 och 25 dlr smt efter rangen, så att de förnämaste betalade minst, de som ingen rang hade betalade 50 och de sämre 100 dlr smt, dock voro resande och herredagsmän befriade. Alla utländska vagnar voro förbjudna. Riksens ständer anmodade också hans majestät att låta förfärdiga en förordning om huru många rätter och huru mycket konfityrer skulle få begagnas vid bröllop, barnsöl och begravningar, varjämte alla utländska starka drycker förbjödos. Notifikationer vid dödsfall personligen eller skriftligen avskaffades, men de dödas namn fingo nämnas från predikstolen vid tacksägelsen; ja, man var så förtänksam att man icke tillät till svepning mera än skjorta och lakan, och lik fingo icke hava peruk. Ett rum fick klädas svart men intet vitt; likbärare skulle få bära liken och den dödes vänner uppehålla bårtäcket på sidorna; liken skulle bäras ur husen om eftermiddagen kl. 4 om vintern och 6 om sommaren och vid adliga begravningar endast tre vagnar brukas utom prestavens; bröllop skulle vara slut kl. 12 om natten. Kammarpigor och huspigor »av vackert folk», som för fattigdom nödgades tjäna, fingo bära inrikes gjort sidentyg och vad gammalt deras fruar dem gåve, men alla andra, bonde-, mjölnare- och torpardöttrar inräknade, skulle bära hemgjorda regarnströjor.

Men man gick ända till möblemanget, så att utländska kabinetter, byråar, speglar, skåp förbjödos till införsel och det, som redan fanns på lager i bodarne, skulle stämplas.

Lustigt är att på riksdagen höra debatter, sådana som den om biljarderna. Dessa hade kort förut blivit förbjudna; nu inkommo tvenne kaffekokare med begäran att få hålla biljarderna vid makt, men det kunde ej bifallas. Landshövding Wrangel sade: det är bättre att ungdomen roar sig på biljarden än att de sätta sig på källare och supa. Major Wrede sade: det är skam, att i en så stor huvudstad skall ej en biljard finnas, som dock är ett ädelt spel; varpå generalmajor Lagercrona svarade: är det ädelt spel, att ungdomen förnöter liderligt sin tid och spelar bort sina penningar, att de sedan måste krevera. Herr Wrede sade: så borde man ock förbjuda källare med.

(Biljarderna blevo snart tillåtna igen.)

Att följa alla dessa små, men i grunden välmenade förordningar på deras nyckfulla bana ligger utom vårt ämne.

Åt en lyxartikel, som varken kan räknas till kläder eller föda, men som sedan blivit nationens dagliga bröd bredvid brödet, måste vi ägna några ord; det är kaffet, som haft sådana öden, varit utsatt för sådana förföljelser och därigenom blivit så ryktbart.

Kaffeförbudens historia är mest behandlad i kungörelser och poem. Året 1766 är det första martyråret, då drycken förbjudes helt och hållet. Men då upphäves ett sådant anskri på vers och prosa, att minnet därom är bevarat i litteraturen.

Från och med år 1767 tog förbudet sin början och man fick strax en Jeremiad i tryck under titeln: »Kväde om den gyllende tiden, då kaffe var i bruk. På könets vägnar av Rosimunda Sockersmula», vilket, om ock med något avslag, visar huru kaffet inträngt

i allmänna bruket mera som ett njutnings- än näringsmedel och fått liksom en social uppgift:

Hur ängsligt nötas våra da'r
med oro och besvär,
se'n kaffe, som vår hälsa var,
nu mer förbudet är:
vår frukost-, eftermiddagsfröjd,
vår fägnad — allt flyr bort;
den sällhet, som had' nått sin höjd,
fick njutas allt för kort.

Jag minns hur för min hela dag
jag miste mitt humör,
om ej mitt kaffe var i lag;
vem kunde rå därför?
Jag minns min piga och Ranton
fick ömsom bära opp
ett fel i grädden mången gång
och grummel i min kopp.

Men ack, hur trumpen väcks jag nu!
en ledsnad mig förtär;
det näpplig ringer klockan sju,
förr'n sömnen borta är.
En dröm, en sprittning får mig fatt;
tevattnet är så svagt;
det ger på en orolig natt
åt kroppen föga makt.

Vilka trakasserier i hemmen denna nya ordnings upprätthållare måste tillställa, kan tänkas, och förbudet måste återtagas inom två år.

Tvenne dråpslag riktades dock ånyo mot kaffet; första gången 1794 under den ryktbara förmyndarregeringen, vilket dock avvärjdes av Gustav IV Adolf vid dennes tillträde till regeringen och vilket kanske

gjorde honom för tillfället populär; andra och sista slaget var förordningen av 1799, vilken icke kunde upprätthållas utan förföll med så mycket annat vid århundradets utgång. Och reaktionen har icke sedan vågat något angrepp mot denna nationaldryck, som svårligen skall duka under för annat än cikorian och det brända kornet, när en gång tillgången på den äkta varan blir så liten, att efterfrågan ej kan uppfyllas.

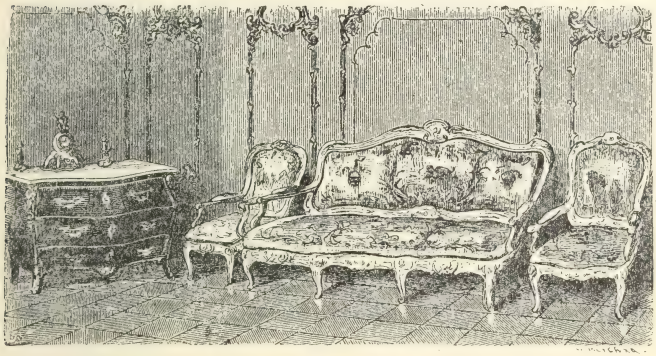

19. Möbler. (Stil Ludvig XV.)

Intrycket av en möblerad herremansboning från 1700-talet är ett helt annat än 1600-talets; det som förr var brunt och svart, är nu förgyllt eller vitt; de tunga möbeltygen i deras hela färger äro utbytta mot lätta blommiga siden- och damasttyger i ljusa luftiga färger; det hela gör ett glatt och luftigt intryck; möblerna minska format och stolarna särskilt bli längre fram i tidevarvet så små och låga, att de förefalla oss som gjorda för barn. En ny möbel är byrån, eller kommoden, som han förut kallats, och

vilken efterträder kistan eller ersätter det stora skåpets draglådor; och en annan är kanapén eller soffan, av vilken man dock sett spår under århundradet förut. Lackerade små bord och kabinettskåp, skrin och atenienner från Kina och Japan öka färgverkan. Väggarne hos de mycket rika boiseras

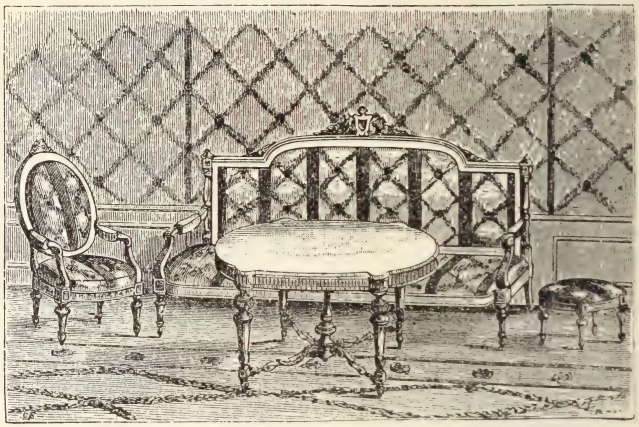

20. Möbler. (Stil Ludvig XVI.)

och skulpteras i guld och vitt med infattade målningar på spänd duk eller speglar. Det gamla gyllenlädret fortfar en tid fram i århundradet men undanträngas av siden, damast, kattun, stoff- och papperstapeter. Taken gipsas och orneras samt målas. Porslinet förekommer nu även som ämne för möbler och de finare hemmen göra intryck av dockskåp. Det är ett lustigt huller-om-buller, bric-à-brac av små onyttigheter, kinesiska dockor och saxiska porslinsherdar och herdinnor, uppstoppade däggdjur och fåglar, snäckor och mineralier; själva böckerna bli gladare på bokhyllan i deras röda marockin med guldsnitt;

spelborden och téskrinet, pendylen och eldskärmen, jettonlådan och snusburken tränga sig fram och fylla små tomheter i de gamla allvarsamma hemmen.

Eken och ebenholtsen skjutas till sidan av alroten och mahognyt, varjämte björk och alm samt andra

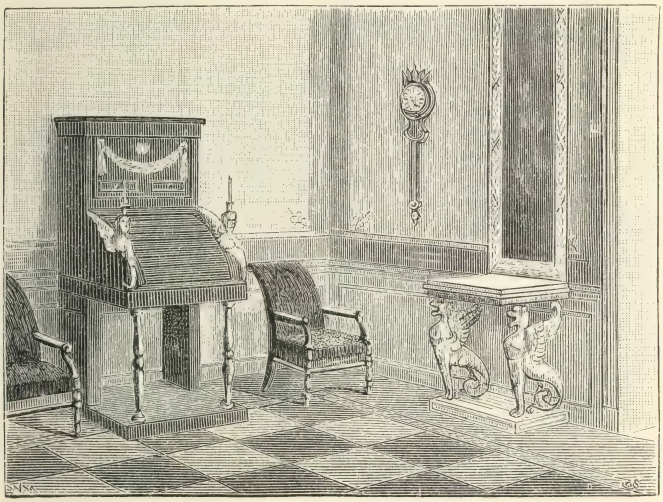

21. Möbler. (Kejsarstil.)

inhemska träslag komma till heders. Vad snitten eller stilen på möblerna beträffar, kunna vi kortast avfärda den med att göra två perioder, den förra intill Gustav III eller den så kallade rococcon, utmärkt genom snirkeln, snäckan, musslan, (jämf. den bukiga byrån), och den senare till tidevarvets slut eller Ludvig XVI, som visar en återgång till det raka (jämf. de raknade stolsbenen särskilt på taburetten). Den period, som där vidtager och börjar det 19:de århundradet kallas kejsardömets och utmärker sig genom ett återupptagande av romerska former,

fascer, bilor o. d., särskilt från kejsartiden, samt lever in på våra dagar.

Bland husgerådet uppträda nu porslinen och fajanserna och ersätta för mången det ofta myntade eller rent av i lån tagna eller till bruk inskränkta silvret. Ostindiska kompaniet översvämmar landet

22. Husgeråd. (Rococo. Frihetstiden.

med kinesiska och japanska porsliner, Holland skickar ännu hit sina Delftsfajanser, som dock knappast uthärda tävlan med de äkta porslinerna från Meissen (Saxen) och Sèvres (Frankrike). Men nu börjar även Sverige själv med tillverkning av fajans och porslin, då Rörstrands fabrik (1726) och Marieberg's (1758—88) öppna verksamhet.

I städerna avlägges nu den urgamla seden att bygga husen med gaveln åt gatan, och vår tids byggnadssätt härleder sig från början av sjuttonhundratalet med vissa inskränkningar. De gamla runda gröna fönsterrutorna avläggas i Stockholm på 1730-

talet och intagas av de sedan in till oss och ännu i gamla hus levande små fyrkantiga vita rutorna. Man synes i allmänhet icke vara mera så trångbodd som i århundradet förut, och en viss komfort börjar råda. Ett hyreskontrakt från 1736—37 giver ett ganska klart begrepp om hyresgästs och hyresvärds inbördes förhållande i huvudstaden och om rummens anordning.

23. Husgeråd. (Ludvig XVI. Gustavianska tiden.)

Hyr-Contract på ett åres tid.

Jag Samuel Blomfelt updrager och förhyrer till Öfverste-Löjtnanten högvälb:ne H. Baron Adolph Herman Wrangel på ett åres tid ifrån påsktiden innevarande år intill samma tid 1737, vill Gud, efter skrefne rum och lägenheter, uti mitt hus beläget i gränden bakom Konungens trädgård vid Packare torget N:o 118. I stora Byggningen hela den 2:dra våningen, neml. en sal, klädd med grönt gyllenläder; på ena sidan om salen en stor kammare med afplankad alkove, klädd med figur- och skog-tapeter, på andra sidan om salen en kammare målad såsom skog-tapeter med 12 st. med två stycken ryssläder stolar och 2 stora speglar, en uti hvardera kammaren. På samma sidan är en kammare klädd med blått och brandgult ylletyg och utgången i farstugan. I denna kammaren är en spis, men i begge de förra spis och kakelugn. På andra sidan om trappan

uti samma farstuga en kammare utan spis, än ett litet rum vid trappan och en källare under denna byggningen. Neder på gården ett kök med köksspis och vinden deröfver, en drängkammare såsom ock ett stort vedrum, på samma sidan om sjögården: ett stall midtemot, med spiltor för 3 hästar och höskulle deröfver, ett litet fähus på samma sidan om Sjögården, samt ett vagnshus på gården, hvaruti jag förbehåller mig rum för min vagn. Alla dessa förbenämde rum och lägenheter hafver högvälb:ne H:r Baron och Öfverste Löjtnanten att tillträda den 1 April, conditionerade, som de nu för ögonen stå, med dörrar, lås, nycklar, gångjern, spislar, kakelugnar, spiell och hela fönster, mot 600: Daler Smts hyra intill den 1 April 1737, hvaraf hälften betalas Michaelis tid innevarande år. Deremot låfvar och försäkrar jag Adolph Herman Wrangel, det ofvan specificerade rum och meubler skola icke allenast blifva aktsammel:n betalde och handterade, så att de genom mig eller mitt folks förvållande, ingen skada tillfogas skall, utan jag skall dem och til H. Lagman Blomfelt så goda vid afträdet ifrån mig lefverere, som jag dem vid mitt tillträde emottager, såsom och halfva hyran nästkommande Michaelistiden, samt den andra hälften påsktiden 1737 vill Gud: neml. 300 vid hvar termin till honom eller dess ordres riktigt utbetala; och hålla god ordning med mitt folk, att de ingalunda måge få kasta Sopor ej heller någon annan orenlighet uti Sjögården, hvarigenom hamnen kunde blifva fyllter, utan att sådant skall blifva utfört på dess behöriga rum i gränden; jag skall ock tvenne månader för laga fardagen behörigen gifva till känna om jag på flere år är sinnad att bo qvar i detta huset eller ej. Till yttermera visso är häraf 2:ne likalydande originaler upprättade, och med begge våra namn samt signeten bekräftade, som skedd i Stockholm den 3 Martii 1736.

Uppå högvälborne Barons och Öfverste Löjtnantens Hr Adolph Herman Wrangels vägnar ,efter bref och ordres

S. Blomfeldt. L: S:

A. Z. Wetterman. L: S:

Till statsbyggnadernas inre historia kunna vi lägga några avslutande uppgifter om Stockholm. År 1725 påbjöds brandbotten och stentrappor; 1763 anbefalles, att valv skola slås över källare, taken gipsas och planstensgolv läggas i förstugan; 1842 tillkommer järndörr för vinden; samma år avlysas trähusen, vilka redan avlystes av Gustav I, Erik XIV och Johan III men likafullt kvarstå på malmarne än i dag och numera delvis inlösas av brandkontoren.

24. Klädedräkt under frihetstiden.

Lantmannens och bondens träbyggnader undgå icke inflytande av tiden, men utvecklas så ojämnt och oregelbundet, att man ju än i dag på samma gård kan träffa stugan i alla utvecklingsstadier. (Jämför Medeltiden, Bostäder.)

*

I klädedräktens snitt kunna vi, vad manfolket beträffar, urskilja tre bestämda mod, det första och sista införda från Frankrike.

Från början av århundradet ända intill 1778 härska: den långa livrocken med ficklock, den långa västen, knäbyxor, strumpor och skor, långhalsduk, peruk med puder och en trehörnig hatt. Utsatt var den för många små skiftningar, vilka det tillhör kostymordonnatören att närmare utreda, såsom skör-

tens och rockuppslagens uppsprötande, hattens avtagande i storlek, strumpornas längd över knäet. De ursinnigaste överdrifterna på 1730-talet träffa vi åter igen hos vår gamle bekante spratthöken. För att få gifta sig måste han avlägga vissa löften, som mycket uttrycksfullt angiva den brännande frågans ståndpunkt.

25. »Svenska dräkten.»

Först skall han aldrig komma i hederligt sällskap med sitt hår eller peruk uppknuten lika som han ville rida skjuts; för det andra skall han låta kappsäcken ligga bak på vagnen och låta kusken behålla piskan och icke binda dem bak i sitt hår eller peruk, ej heller skall han förorsaka dyr tid i landet med det myckna mjölet han låter baka fast ovanpå huvudet; för det tredje skall han ej bära livet på sin rock under armhålen eller med vida och uppstoppade rockskört apa efter fruntimrens styvkjortlar; för det fjärde skall han ej bära byxor så trånga, att han behöver draga dem på sig med skohorn; för det femte skall han

aldrig bära vita strumpor utan när han åker i vagn, och det ändå ej ofta, på det en åkommen fläck ej må komma hans friska ben i elakt omdöme; för det sjätte måste han befalla sin skomakare att göra skor, som helt och hållet täcka hans fot, och ej mer bära en ful och stygg sko samt en bar vrist till att vilja synas hava en liten fot; för det sjunde bör han hindras att taga söljor och remtyg på vagnar och spänna fast ytterst på tårna.

26. Klädedräkt under förmyndareregeringen.

Emellertid gjordes fåfänga försök att påbjuda en allmän klädedräkt ända till 1778, då Gustav III helt enkelt anbefallde den så kallade svenska dräktens antagande, vilken också på grund av konungens stora popularitet gick igenom. Ritningar och beskrivningar trycktes och skickades kring land och rike. Som vi se är den trehörniga hatten borta; rocken knäppt förkortad, utan ficklock och uppslitsad vid axlarne; skorna utbytta mot kängor o. s. v. Meningen var nu att få en billig enfärgad och anspråkslös dräkt; men den mänskliga fåfängan var större än att den kunde överleva den första förtjusningen, ty snart

skiftade dräkten i alla färger, om ock snitten bibehölls, och därmed hade man frångått idén. Hovet gjorde början genom att införa olika dräkter för olika tillfällen, såsom Ekolsundsdräkten i blått och gult o. s. v. Med konungens död avlades den så småningom och efterträddes snart av de mod, som i Frankrike uppstått efter revolutionen och kejsardömet. Om vi av dessa nämna: svarta hatten (cylindern), fracken och långbyxorna, vilka under förmyndarregeringen och Gustav IV Adolf kämpade sig till en varaktig plats i vårt land, anse vi oss hava uppfyllt allan rättfärdighet.

Med fruntimmersdräkten kommer man däremot icke så lätt till rätta och gör bäst i att behandla den som den gordiska knuten.

Vid början av århundradet träffa vi livet långt nedgående och uppspetat med fiskben, varjämte ett stort stycke fattas upptill så att brösten äro blottade; kjolen sprötas ut med styvkjortlar eller rotting (krinolin); håret ligger ännu tämligen stilla i lockar. Vad som händer i senare hälften av århundradet kan sägas i få ord; man bär två klänningar i stället för en; roben (polonäsen) är öppen fram och visar underklänningen; urringningen i bröstet blir mindre. Håret börjar tornas upp, strykes bakåt och pudras; sedan och intill franska revolutionen kan ett vanligt manfolk icke följa med längre och hans ovana öga ser blott ett skyhögt hårtorn med blommor, frukter, fjädrar, som han tror sig veta att Marie Antoinette uppfunnit. Efter revolutionen blir saken enklare, ty nu behöver man icke vara sömmerska för att se vad som genom den grekiska danserskans dräkt (med variationer) skall ses; nu börjar klän-

ningslivet under brösten och har rättighet att sluta på vaden, om det vill; kläderna äro icke mera till för att dölja, utan för att visa, och därmed lämna vi det nog så intressanta men i sina detaljer väl litet viktiga kapitlet om kläderna.

Översikt

över de viktigaste framstegen på den andliga och materiella utvecklingens områden.

KAP. 1.

Litteratur. Vetenskap. Konst.

Frihetstiden giver svenska litteraturen trenne nyheter, en verklig tidning, som behandlar tidens frågor, och vilken vi ovan närmare betraktat under Dalins Svenska Argus; vidare den första romanen i Mörks »Adalrik och Götilda», samt den första svenska komedien, Carl Gyllenborgs »Den Svenska Sprätthöken», vars betydelse vi flerestädes hava framhållit.*

Den gamla poem-genren fortsättes med framgång av Dalin i hans småbitar, av Hedvig Charlotta Nordenflycht, Anders Odel (Sinclairsvisan), Gustav Filip Creutz (Atis och Camilla), Gustav Fredrik Gyllenborg (Tåget över Bält) m. fl.

Gustav III:s tidevarv ser fyra originella författare, vilka våga behålla sin hela ursprunglighet

* Den måste kallas svensk oaktat den haft en förebild i franska litteraturen, på grunder som tillräckligt hava framgått i vad här ovan blivit anfört ur densamma.

mitt i den omgivande uselheten, som behövde odlas av Svenska akademien. Vi nämna blott deras namn: Thomas Thorild, Carl Mikael Bellman, Bengt Lidner, Anna Maria Lenngren.

Bland akademisterna må undan förödelsen dock räddas Kellgren (Nya skapelsen) Oxenstjerna (Skördarne, Dagens stunder), Vallerius (visor). Den som redan fått sin dom av eftervärlden och en både rättvis och eftertrycklig sådan är Leopold, en av de betydelsefullaste obetydligheter, som spirat under en konungs skosulor. Han var en förtryckare och en krypare, och begick ett brott, som förr eller senare skall hämna sig, då han för egen fåfängas skull sökte motarbeta det nya berättigade i dess framträdande, då han sökte i sin fåvitskhet att stanna tidens hjul, därför att han icke orkade följa med. Han började sin bana vid 22 år med ett ode över kronprinsen Gustav Adolfs födelse och han slutade den med ett skaldestycke över Carl XIII:s staty. Mellan dessa tvenne punkter ligger en ful rad av angrepp i den eleganta smutsgenren, riktade mot folkfriheten i dess profet Thomas Thorild. Herr Leopold, som så länge satt domare i rikets högsta andliga angelägenheter och påstod sig kämpa för idéerna, har givit sitt program i denna tirad till Gustav III, i vilken man kan se huru högt hans idé bara om Gud sträckte sig. »Man har icke sällan liknat jordens regenter vid himmelens, en jämförelse, varav jag lämnar huru vida vår herre funnit sig smickrad; men jag, som aldrig smickrar, ty man behöver det ej i eder majestäts hov, jag påstår med dristighet, att ingen annan än Gud kan likna ers majestät i konsten att se allt, tänka på allt och uträtta allt på en gång, utan uppehåll och utan

förvillelse av stort och ringa, skämt och allvar, faror och nöjen.»

När denna hans gud led försoningsdöden på en operamaskerad, stod sig snart den gamle hovpoeten ganska slätt, och straffet kom i en gruvlig tvåfaldig gestalt. Först blev han glömd; men när han revs upp ur glömskans grav skedde det endast för att hans lik skulle brännas. I en tio år före hans död utkommen litteraturhistoria (Hammarskölds Svenska vitterheten) behandlades han som ett petrifikat och underkastades en granskning, för vilken han föll ihop. »Leopold», säger denne Nemesis, »framställer nämligen det fenomenet att vara synnerligen allmänt beprisad och omtalad, utan att vara läst eller känd, och det är ett ofta åberopat och ganska sant, genom daglig erfarenhet bestyrkt faktum, att han är det mindre av sina anhängare än av sina motståndare. Orsaken är den, att dessa lovoffer, egentligen blott till följe av ett mode, blivit framburna av tidens vitterhets-idkare, vilka inom akademien hade att frukta hans avgörande domar, under det att det större läsande publikum var dövt för hans tal, emedan han icke förstod att skaffa sig gehör därmed att han skakade inbillningen eller anslog känslan.»

Fenomenet var förklarat och fick sin dom sålunda. »Herr Leopold har besjungit det tomma intet och det med skäl, ty det är också endast detta, som vi i de allra flesta av hans rimmade och orimmade arbeten återfinna. Det öde, vilket i en framtid skall, såsom författare, övergå honom är således icke svårt att förutse.»

Förgäves försökte tre år därefter Tegnér en kanonisering i sin bekanta inledningssång till Axel

och förgäves hava även senare litteraturhistorici sökt »rättvisa» åt den dömde.

Vi skulle icke uppehållit oss vid denna obetydlighet, om icke vi fallit för frestelsen att få begagna tillfället visa, huru stora namn icke alltid motsvara stora gärningar. Om mannens förtjänster, ty sådana hade väl också han, är så mycket skrivet att vi icke behöva framhålla dem. Med honom gick i graven ett tidevarv, som kallats Sveriges mest lysande; var det lysande, icke var det Gustav III och hans Leopold, som gjorde det lysande.

*

Vi vända oss från de lysande stjärnorna och skola i några rader betrakta Tomas Thorild, den nya tidens man, som, om han haft en bättre beredd jordmån, kunnat verka mera än han gjorde och, om han icke blivit lämnad så ensam av liktänkande, kunnat hålla stånd mot det i gyllene kedjor hållna koppel, som hetsades mot honom. I hans person se vi allt personifierat, som tidevarvet bar på hjärtat och som i Sverige aldrig fann något utbrott annat än i Thorild, och det är på honom och hans bekostnad Kellgren och Leopold förtjäna sina sporrar.

Som vi sluta oss till den åsikt, som anser människan, då hon uppträder som snille, sakna annan förtjänst än samlarens men möjligen äga den storhet, som hennes personliga mod i uppträdandet kan förtjäna, ämna vi icke öka antalet av Thorilds biografer, utan, lämnande oavgjord den för utvecklingen i sin helhet likgiltiga frågan om mannen var stor eller liten, blott återgiva några av hans tankar sådana de före-

ställde tidens gemensamma och såsom sådana fallit i jord, där vi ännu hålla på att skörda.

Om hans meningar i poesien, huruvida man skall skriva med eller utan rim, vilja vi ej orda, då detta är ganska likgiltigt och båda sätten gått för sig. Högre frågor satte hans själ i verksamhet, och de allra högsta om mänsklighetens framtida välfärd tände så eld i hans hela personlighet att han, kanske med skäl, ansågs förryckt.

Thorild hade länge sett de halva måttens och stegens vanmakt att kunna bota samhällsskador, som genom tusenårig vanskötsel uppkommit; han var likasom Jean Jacques Rousseau genomträngd av den övertygelsen, att mänskligheten genom avvikande från naturen kommit på sådana villovägar, att endast en grundlig återgång till en enklare naturstat kunde rädda.

Året innan franska revolutionen utbröt hade han utarbetat i tankarne en plan till den världsrevolution, som han drömde, men det var eget nog icke till Frankrike utan till England som han reste för att verka för denna plans utförande; svenskarne ansåg han vara »djur», så att på dem ville han icke spilla några ord. Denna världsrepublik skulle nu grundas på förståndet och dygden och hava till ändamål den mänskliga lycksaligheten. Mänsklighetens principer förstå och handla, framkalla genier (snillen) eller sådana som förstå, hjältar sådana som handla. Snillena (de sanna lärde) skulle övertaga världsstyrelsen, genierna (de vise) den lagstiftande makten; modets och handlingens män, hjältarne, skulle verkställa. Konungarne som förfräckas på sina troner, ministrarne som bryta lag och folkrätt, prästerna som

förråda Gud och folket, lärde och snillen som uppoffra sanningen, alla dessa skulle varnas. Lydde de ej, så följde domen: feriendus, il est à frapper, översatt: slå ner dem! De bland dårarne och skälmarne, som äro för mäktiga att dömas efter vanlig människoordning, skola behandlas som monstra (vidunder) i hjälteåldern eller som bovarne i riddartiden. Därefter men småningom brännas städerna, dessa nästen för galenskapen och tyranniet, dessa yppighetens och eländets skolor, där man efter system förvandlar all jordens härlighet och välsignelse till en stenhop. Fria samhällen av enskilda hushåll, rörde dödlige, som ur det yppiga eländets och förtryckets Babel gått ut i naturen, upplivas efterhand, enligt gyllene ålderns förebild, på öar, i bergstrakter, hos vildar, på köpta ödeställen och så vidare, under skygd av en allmän tolerans och milda sekters frihet. Egentligen dock ny religion, inga pöbelgudar, ingen oändliggjord människodåre på himmelens tron, utan helt enkelt Gud (den Gud som är): alla väsendens väsende, det all-levande och all-livande; Gud välgörande i den evigt uppenbara naturen; dyrkad i bilden av solen, människokärleken genom hans sanna helige: genier och hjältar.

Nya lagar — naturens rätt! Nya seder, nytt levnadssätt — frihetens och glädjens. Gemensamma arbets- och skördefester, var och en ständigt i form av en naturens högtid o. s. v. Med ett ord: gyllene åldern — den rena mänskligheten — realiserad.

Detta var T:s och franska revolutionens program, och vi igenkänna det i våra dagar såsom deras, vilka icke tro på halva mått och steg. Hindren för detta ideals uppnående voro skälmar och dårar. »En

scelerat, en skälm — enligt Guds och förnuftets dom, enligt allmänna ärans lag — är endast den som fräckt och uppenbart hindrar mänskliga lycksaligheten; skyddar, upphöjer dårar och bovar; visar i offentlig klar handling, att ingenting för honom är rätt och heligt. Dit höra alla insigne krypare och smickrare; alle träldomens fege fäder (de, som icke hellre gå ur sina sysslor, än att vara vanans, formalitetens och det blida förräderiets skälmar). Är det ej tid att de störtas? Det är nödvändigt! Mänskligheten kan ej längre trampas. Ursinnigheten är för stor. Jorden kan ej längre av dem styras!»

Med denna brinnande övertygelse reste författaren till England; men grymt blev han besviken på sina goda meningar om detta fria folk, som till sist befanns ej hava mera förstånd än att laga biffstek.

Franska revolutionen bryter ut och Thorild återvänder till Sverige. »Fransyska revolutionen», skriver han 1790, »denna gudomliga och största händelse på jorden näst syndafloden, detta yttersta domsens dån för tyrannierna — har gjort mig from som ett lamb. Jag kunde fara med frid och dö, om jag ej tyckte det just nu vara värt att leva. Gamla världen såg ej och våra barn skola ej se vad den gudomliga sanningen ger oss nu att skåda.»

Men även härvidlag skulle hans drömmar gäckas, och efter Robespierres uppträdande är han ovän till revolutionen, det vill säga i dess form av tyranni, men frihetens vän blir han alltid och in i döden och på alla frihetens områden, kvinnans frihet, handelns frihet, ordets frihet. Ärligt kämpade han, om ock klokheten svek honom och han förlorade besinningen under det kopplen ansatte honom från alla sidor. Och för ärlig-

heten föll han såsom svensk medborgare. Ärligheten kallades den skrift, för vilken Thorild 1792 blev fängslad och av nåd landsförvisad.

De ofta anförda uttalanden, som i denna skrift ansågos mest brottsliga, förtjäna att ännu en gång läggas fram, att man må kunna se, huru de styrande tänkte och vad en ung man vågade säga för hundra år sedan.

»De vanmäktiga bokstäver, av vilka man hopsätter tyranniska regeringslagar, kunna de ställas upp emot något av så gudomlig realitet, som sanningar eller s e n o r?

Att i stället för folkets sanna övertygelse, kärlek och styrka, vilja grunda herravälden på blotta tecken och ljud, är alle konungars underbara förvillelse, som kommer av deras egen vishetslära, av själva politiken, vilken är motsatsen emot ärligheten — eller en omätlig, än ryslig, än glänsande lögn, helgad av prästerna, kallad gudomlig av de högsta dårar och skälmar, tillbedd av en okunnig menighet.

Om den första och enda sanna makt på jorden som heter folket, har jag aldrig i världens historia läst att någon konung förmått göra sig ett begrepp.

Gode och ädle furste, var fäderneslandets hjälte och Gud! Gör sanningen till lag! Se icke på former, akter och statuter. Ty i själens grund erkänner ingen klok och ärlig man någon annan grundlag än det mest rätta, enligt det mest fria bevis. Tänk i stället på Sveriges ädla allmoge så vårdslösad av den galna politiken, att den än i dag är i förståndet hedningar, i hjärtat slavar, i det borgerliga vildar, som lika lätt kunna hetsas mot som med en regering.

Dessa fyra rikets stånd — visar icke vår historia

genom tidevarv av våld, svek och elände, att de äro de fyra rikets obestånd?... Erövra dessa fyra barbariska nationer. Gör oss till ett folk.

Giv icke äran åt namn och ljud, utan uppenbart åt förstånd och dygd. Giv oss då det allmänna förståndets frihet, ärligen och rent, innan den med blod och våld tages.»

Överallt, där vi i våra dagar finna några framsteg, kunna vi spåra dessas rot hos den landsflyktige svärmaren; frihandlarne kunna ära honom, kvinnofrigörelsens förkämpar må kalla honom sin, den nya representationens vänner hade i honom sin förspråkare, det fria ordets män borde hedra honom, det nu uppväxande släktet borde läsa honom!

Vi lämna hans fel och brister, ty sådana hade han gemensamma med hela Adams släkte, vi lämna dem därför att de mer än behövligt blivit av skrikande käppträffade framhållna och vilja i stället erinra med hans egna klangfulla vers om att han även (men icke huvudsakligen) var skald, vilket på vissa håll anses för mer än att vara kämpe. Vi lämna honom med hans egna avskedsord till fosterlandet, då han för alltid lämnade det och därmed upphörde till namnet att vara svensk.

»Frihet»! skallade nordiska fjällen,
och »frihet» var blåa himlens dån;
hjältar logo, trotsande ödet,
Då flickan i dalarne söng.

Ödet harmades; störtande molnen
strax välvde vår himmel i avgrundsnatt.
Tro! tro! tro! vrålade lögnen
ur molnen. Allt, darrande föll.

Upp stod Engelbrekt, högg emot klippan
sitt svärd, och en ljungeldsgnista flög;
gnistan tusen gryningens lågor
då tände — till frihetens dag.

Gråt, vän! Skum är dagen, och lögnens
än svävande skyar störta fram.
Gråt — men hoppas! Sanningens gnista
mer mäktar än hjältarnes svärd.

*

Romanen.

Sedan medeltidens dagar, då man med svårare kommunikationer hade svårare att på landsbygden åstadkomma sällskapsliv och umgänge, varföre tiden stundom kunde bliva rätt lång, så att man för att döda densamma gjorde sådana uppfinningar som de rimmade äventyren, vilka lästes högt, och vilka vi träffade i Eufemiavisorna, hade man dels icke haft stor tid att syssla med sådant, dels hade man funnit mera smak i teaterns nöjen och i de skaldestycken och visor, som stundom sågo dagen, dels hade de allvarliga tankar, som ett alltjämt av krig hotat fädernesland uppväckte, framkallat behovet av en andlig vederkvickelse, som också fann sin näring i den stora andliga litteraturen. Då nu stormarne rasat ut och riket fick vila, vaknade nya, gladare behov, vilka under ett småningom inträdande välstånd gjorde sig märkbara, så att den första i Sverige utkommande romanen fann ett mottagande, som icke kunde vara oväntat. Första delen av Adalriks och Giöthildas äventyr gingo ut i trycket från Stockholm 1743 (42) och mottogs med allmänt bifall. Den hade sett dagen på en bohuslänsk herrgård och författaren var baronens

informator Jakob Henrik Mörk, två omständigheter, som böra tagas i betraktande, då man vill förklara en litterär företeelses uppkomst ur tiden lika naturnödvändigt som en viss örts ur en viss jordmån. Omdömena om denna roman äro naturligtvis lika många som sinnena. Censor librorum Gustav Benzelstjerna är den förste, som i tryck har yttrat sig om arbetet, i den detsamma föregående tillåtelsen att tryckas. »Mången torde döma», säger han, »att detta verk, som föga annan historisk grund äger än författarenas sinnrika påfund, ej lönar den tid, som dess läsare behöva, och däruti kan ingen dess tycke bestridas. Men förutan det, att verket är på vårt språk det första i sin art, som förtjänar att komma i ljuset, kan man ej undgå att lämna upphovsmännena (författaren och förläggaren) ett välförtjänt lovord, som de haft all möda och flit ospard, att härigenom visa, huru vårt tungomål kan i stället för lån av andras ord och talesätt föreställa varjehanda händelser med den renhet och behaglighet, varom de övrige europeiske med varannan tävla om företrädet, utan att så lätteligen lärer kunna avgöras, vilketdera det andra överträffar.»

Detta nyktra utlåtande visar en medelmåttig förtjusning och en uppfattning av sakens mera praktiska sida såsom språkprov. Boken blev emellertid mottagen av samtiden med stor förtjusning och översattes genast på tyska. Senare bedömare, som förlorat den rätta synpunkten, den från arbetets egen samtid, ha mest funnit romanen livlöst långdragen, som en författarnyck utan förutsättningar i tiden, som en imitation, uppkommen av imitationslust, det vill säga en konstprodukt, som endast tillkommit

för sitt eget nöjes skull utan någon avsikt. Nekas kan icke att boken förefaller vår tids barn sådan, därför att de frågor (problem), författaren på ett lugnt sätt behandlar, redan äro lösta och sålunda icke förefalla oss längre som frågor, men vid närmare påseende skall man finna att författaren gripit sin tid vid håret och att han i denna till en förfluten tid förlagda berättelse dock alltid är en son av frihets- och arbetstidevarvet, och det måste han ha varit, ty eljest skulle hans bok alls icke ha blivit läst. Stundom har man visserligen sett fenomen i litteraturhistorien eller en bok dyka upp utan något skenbart propos och göra verkan som en blixt; har den då icke något av tidens tillfälliga jästämnen i sig, så har den dock kanske just något av tidens odödliga behov i sig, såsom det alltid talande beviset Robinson Crusoe. Den var icke någon rättfram stridsskrift, ingen straffsång över dagens småfrågor, men den tillfredsställde en hela mänsklighetens suckan efter natur i ett av styrelser och förordningar tillkonstlat tidevarv. Adalrik och Göthilda förenar i sig dessa båda egenskaper på ett mycket angenämt sätt. Den för oss ut i landskap, utan att vilja göra oss till betande får, den predikar utan kalott, undervisar utan käpp. Om den är långdragen för oss, var den icke så för sina läsare för vilken den skrevs; de hade god tid och älskade genomtränga tingen och frågorna; den intager ingen avgjord ståndpunkt i partiernas små tvister för dagen, och därför lästes den av alla och var omtyckt av alla och kunde icke begagnas som vapen av någondera sidan. Författaren uttrycker själv i företalet sin mening om saken. »I smicker eller bitterhet är pennan aldrig doppad vorden. Tror

sig någon menas, när lasterna nämnas, bedrager han sig intet mindre än den, som tror sig vara mönstret var efter en eller annan dygdens bild skuren är. Intet annat än dygden i sin fägring och lasterna i sin blygd hava stått för ögonen. De förra allena få sitt beröm och de senare förföljas. Dock skall det stå i din frihet, käraste läsare, att lämpa till dig, vad du vet dig hava förtjänat, det vare last eller beröm.»

De granskare som sitt yrke likmätigt hava för uppgift att söka föregångare och mönster för alla litterära företeelser och vid ett funnet gemensamt grunddrag alltid fordra att det i tiden senare arbetet skall vara härmat efter det föregående, utan att kunna tänka sig det tvenne samtida litterära alster måste äga ett släkttycke, då de ju vuxit i samma jordmån, låt vara i olika länder, hava haft mycket bestyr att finna mönstret till Mörks roman, och de hava uppgivit Fenelon, fransman, och Barclay, engelsman, samt författarne av den i Tyskland rådande Lohensteinska skolan. Författaren hade förutsett sådant och han bemöter redan i förordet den anmärkningen ganska riktigt. Avunden »torde glänsa däråt, att vi uppå andras renar plockat ett eller annat blomster det vi flätat i vår krans. Ja, vi bekänna, det är så. Ofta gör man en annans skrift den man träget vänder, till sin egen. Så alldeles, att ock andras tankar flyta ofta in uti pennan såsom sina egna.» Vi tro att författaren med denna blygsamma bekännelse icke tagit något ifrån sig, och han bestyrker därmed också nyare människoforskares iakttagelser, vilka i våra dagar äntligen öppet uttalats, nämligen att författaren endast är en samlare av de tankar, som mätta luften, och en anordnare av desamma, en vaskare som tager

guldet ur tidens strömmar, vilka alla hjälpa till att sätta i rörelse, en klargörare av de omedvetna föreställningar som finnas på botten av samtidens sinnen; och vad ursprungligt han menas ha skapat ligger endast i sättet, omhöljet, dräkten, i vilken dessa föras fram i ljuset. Har nu Mörk blivit uppfödd vid samma andliga kost som då bestods hela Europa, så har han också samma hull, och skulle han icke haft det, hade han varit oigenkännlig för sina samtida, huru ursprunglig han än varit; och det är därför varje sökande efter originalitet, det vill säga, efter att vara olik andra, straffar sig med att författaren blir en främling för de sina. Om nu Mörk läst och lärt av tyskar, engelsmän och fransmän, så har han dock i sina bästa ögonblick skildrat vad han sett hemma hos sig, och vi tvivla på att anförelsevis hans målning av ett Mälarlandskap röjer någon utländsk lärdom. Låtom oss höra honom själv!

»Där stodo fruktrika åkrar, vars ax lutade av sin tyngd, kringflutna med vatten. Där syntes gräsrika ängar och grönskande kullar flyta bland böljorna. Där stodo trädgårdar; frukterna lyste mellan löven och grenarne voro nedtyngda av sin börda. Där lågo välbyggda gårdar i den sällaste belägenhet vid sjökanterna. Där svävade segel mellan öarne. Fåren sprungo i dälderna, och herdarne, som lekte på sina pipor och horn, lockade de kringliggande bergen att giva sitt svar med åtskilliga röster. Det närmaste svarade först. Dess ljud var starkt. De längre bort belägne kommo vart efter annat igen med sednare och mattare röster.

»Där Fyris å ej mer vill låta tvinga sig inom sina smala bräddar, utan söker en större rymd och

kastar sig uti sjön, ligger en kungsgård i ljuvlig belägenhet. Där plägade konungen som oftast söka sin vederkvickelse, när han av de tunga omsorger tröttad var. Det var en slätt, vilken i liknelsen av höger vall låg emot sjön, och var på den ena sidan av vatten och på den andra av skog omgiven och kringstängd. Skogsparken liknade en halvmåne, och sträckte sig med sina krökta uddar till vattnet. Den var fridlyst. Ingen tordes där bära spjut eller båge, utan konungen allena och de som honom följde. Där stodo träd så gamla som världen själv och på dem ingen tordes bära yxa. De höga ekar, lindar och askar buro sina stolta skatar (toppar) upp emot molnen, och med sina täta löv och grenar gjorde en skugga, den solen med sina strålar ej genomtränga kunde. Där hördes intet annat än kvitter av fåglarne, som sutto under bladen och buller av några bäckar, som med skum och dån vältrade sig uti sjön.

»Det instängda fältet var lika som genom konst och flit utstickat med tusende färger, och våren visade sig där i sin hela fägring. Den täcka vårblomman bar sina öppna och snövita pärlor och utbredde den ljuvaste lukt. Storknäven lyste med sina röda blad och strimmiga blommor. Den sockerrika väpplingen lockade dit en myckenhet med bi, som sorlande flögo däromkring och sögo den söta honingen ur dess blomster. De röda sammetsblomster, de gula nyckelblommor och blåaktiga tusenskönor skimrade med sina åtskilliga färger till ögats största förnöjelse. Där stodo låga och med sina kvistar inom varandra flätade buskar, så täta som murar. Där gåvo fruktbärande träd om våren sina blommor och om hösten sina frukter. Där såg man granar och enar i en stadig

grönska och med konst till åtskilliga liknelser skurna. Dessa ljuvligheter lockade de konungsliga att där tillbringa någon del av året. Där hade de sitt nöje att se huru aspar (en mälarfisk) kastade sig i vattnet och braxar lekte i vattenbrynen. Än sågo de sjön så jämn som ett glas, än uppretad mot klipporna, mot vilka han bröt sig med dån och brak. Än stack ett segel fram mellan öarne och dusade mellan vågorna. Än tittade en hare fram mellan buskarne. Än såg man en våghals av rå i sitt snara språng mäta fältet, och med högmod spegla sina greniga buskar i de klara vattnen.»

Detta är svenskt landskap och svenskt språk! Och läser man icke hela frihetstidens avsky för de eviga krigen och längtan efter fredens välsignelser i hans skildring av hjälte och folk och i de råd han giver dem båda?

»Han skar inga blodiga lagrar med segrande svärd utan bar en fridsam herdestav i handen. Intet gny av vapen, utan bräkande av fåren var det han hörde. Ingen glans och prakt, som lyser i konungars hus, stack honom i ögonen, utan allt vad han såg var enfaldigheten som bor i herdakojor.»

»Och du Adalrik, om du någonsin skall regera, så vänj ditt folk vid arbete, och för dem till den lycksalighet, som födes genom trevna händer. Ack! om du någonsin levde till den dag, då du i ditt fädernesland finge se vävstolarne i samma drift, som de fordom här haft; det skulle väl kosta dig svett och möda, kostnad och bekymmer att uppliva detta frö till en allmän sällhet. Men du skulle ock därigenom mera gagna ditt land, än om du med segrande vapen tvingade hela Balders-ö under ditt välde, och

nödgade dess konungar att buga sig för Kimbrernas tron. Ditt namn skulle efter tusende år leva uti en ärofull åminnelse. De som efter många hundrade år samlade skörden av din flit, och åto frukten av de plantor dem du med möda satt, skulle stava ditt namn med evigt beröm, då de gingo förbi din grift. Det är en väg till odödligheten som ej kostar deras blod, som nu leva, och befrämjar deras lycksalighet, som en gång efter oss leva skola.»

Eller tror man icke att det opatriotiska förnämitetet och krigspartiet Hattarne kunde läsa en läxa i detta det fredliga arbetets lov!

Dessemellan finner man hela detta tidevarvs oändliga längtan efter en återgång till den eviga naturen uttryckt i sådana hänförda utbrott som man endast tilltror en Jean Jacques Rousseau.

»Den största lust är att leva efter naturens lag, och den fordrar intet stort. Vad behöves så mycken svett och möda? Varför löper man över skogar och dalar? Varför uppletar man skrälarna (inderna) vilka så många hav ifrån oss avstängt? Hungren är nöjd med ett stycke bröd och törsten låter stilla sig med en dryck vatten. Höga valv och målade väggar äro onödige. En koja av ris giver oss skjul för regn, och en ringa hydda kan bäst förvara oss för nordens kalla ilningar: stickade mantlar behöves intet, för vilka de, som aldrig sett vår himmel, likväl haft sömnlösa nätter. Linnet är den lättaste sommarbonad, och de bästa vinterkläder giva oss de hjordar, som vi föda och de odjur som gå i våra skogar. En trött kropp sover väl på bara jorden, och en bädd av löv och ris är till överflöd. Naturen är snart förnöjd, men för överflödet måste vi arbeta.»

Att redogöra för arbetets plan skulle knappt hava något intresse, helst densamma synes icke varit författarens huvudsyfte.

Mannens levnadshistoria är enkel som hans diktning. Han fick i unga år ett pastorat, som han behöll till sin död, och som tillät honom samla och försörja en talrik familj — »vilket väl ändock till slut är mannens största lycka här i världen», såsom en av Mörks mindre ivrige beundrare i sista tiderna förklarat.

*

Att vetenskaperna kunde blomstra så som de gjorde under frihetstiden har det inskränkta och oärliga stå-stillapartiet härlett från andra och onaturligare orsaker än den för dem obehagliga friheten, d. v. s. andras frihet. Sakförhållandet kvarstår likafullt, och vad våra egna eller lejda krigare vunnit (och förlorat) återvanns på den fredliga erövringens väg, ty större och säkrare anseende fick det lilla landet nordpå genom män sådana som Linné. Frihetstiden och Linnéanska tidevarvet sammanfalla. I Carl von Linné uppenbarar sig vetenskapen först och störst såsom folkvänlig, en gudarnes gåva åt alla, som skänkes genom vetenskapsmannens händer åt alla. Vetenskapen var icke för honom en partisak, en kotteri-angelägenhet, som handhades endast för ägarens skull; hans uppgift var icke att, insvept i ett misstänkt skyddande mörker, hålla hopen på avstånd i en underdånig dyrkan; han skickade icke sina lärjungar kring hela världen att samla material, varav han sedan ensam skulle skörda äran, utan han uppmanade dem själva att utgiva sina samlingar,

vilka han ofta beledsagade med uppmuntrande inledningsord. Linné var tidevarvets och Sveriges lärdaste och snillrikaste man; han sjönk icke ner i småaktigt detalj-samlande, utan han genomskådade alla dessa massor av individer ur naturriket och såg deras inbördes sammanhang; han ordnade kaos och inblåste en levande anda i de torra herbarierna, de uppstoppade och spritlagda djuren, de döda stenarne.

Allt skapat tilltalade honom, och han såg i det lilla ett stort, som han gav gamla folkliga namn för att bli bättre förstådd; och att bli förstådd var hans ära.

Vi hava här ovan följt honom på hans västgötaresa och där stundtals erfarit huru han uttryckte sig i skrift. Våra akademiska aristokrater, som sätta högsta äran i att bli olästa och oförstådda, skulle nog icke se med aktning på en universitets-rektor, som kunde vid rektoratets nedläggande tala ett så »figurativt» språk som Linné, då han vågade tala om växtriket så vanvördigt som så här.

»Växtriket är så manstarkt, att det täcker hela torra jordklotet. Gräsen i sin simpla dräkt utgöra här allmogen; de äro de meste och skatta mest, bärga sig bäst, ehuru de dagligen trampas och plågas. Örterna utgöra noblessen och prunka med sina konstiga klädningar, med sina lysande blommor samt lukt och smak. Träden äro de förnäme med sina högstammiga beständiga kronor; de göra lugn för de andra och vederkvicka dem med sina utdunstningar. De taggiga buskarne hålla sig mest ibland dem, vilka, som vakthavande soldater med sina gevär, försvara de späda växter som draga sig till dem. Ormbunkarne äro nybyggare, bo uti avlägsna platser

att upptaga nybyggen. Mossar kallas slavarne, som tjäna växterna, dem de täcka för vinterkölden, skygga för solhettan, fria för ruttnelsen, men vika för alla andra. Svamparne äro ett strövande pack, som röva allt vad de finna lämnat sedan Flora gått i sitt vintertält emot hösten.»

För att icke giva anledning till några »rättelser», måste här upplysas att talet hölls på latin i domkyrkan och kallades Deliciæ Naturæ, men på samtliga nationernas begäran följande år trycktes på svenska.

Det var sålunda icke något brott att skriva populärt den tiden, icke en gång av en universitetsrektor!

Men vi måste med saknad lämna en personlighet, som i sig bar ett tidevarv, som ville vetenskapen för dess gagn för mänsklighetens sällhet och icke för att tillfredsställa den lärda nyfikenheten.

Att uppräkna alla naturvetenskapsmän efter och bredvid Linné ligger utom vår plan — ty de äro legio —, att uppräkna några och förgäta andra vore en orättvisa, som snart skedde.

Historieskrivningen tog stora steg framåt med Dalin, Lagerbring och Botin, vilkas väldiga fragment av alla efterföljare blivit begagnade med mycken fördel, dock utan att det stora nya i deras metod, särskilt Lagerbrings och Botins, att se det betydelsefulla i det inre av folkens liv, blivit såsom varande alltför demokratiskt efterföljt av alla.

I svenska språkets laggivning framträda Ihre med sin stora ordbok (Glossarium Sviogothicum) och Sahlstedt med en Ordbok och Gramatica.

Geografien bearbetades i sin helhet av Tuneld, under det att hela riket blev föremål för specialunder-

sökningar av sådan mängd, att snart varje landskap och de viktigaste städer ägde sin beskrivning.

Och därmed lämna vi vetenskaperna för så vitt de beröra Sverige eller bidragit att upplysa vårt lands och folks utvecklingshistoria.

*

De sköna konsterna, vilka vi förut i detta arbete givit sin tillbörliga plats såsom underordnade bildningsmedel och vilka genom sin bländande förmåga givit anledningar till de mest ursinniga överskattningar, odlas ännu i början av tidevarvet mest av utländingar, men falla snart i händerna på infödingar.

Byggnadskonsten vinner i Nikodemus Tessin d. y. en talangfull idkare, vars »jätteverk» vid närmare påseende befinnes vara ett smakfullt italienskt palats, som efterträder det gamla Sveriges slott och nu är Stockholms slott. Beläget på en förmånlig höjd verkar det som ett boningshus för jättar och förfelar icke sitt avsedda intryck, ehuru vår tid, som icke tror på jättar, snart skall finna det likt ett hotell. Något nytt och något svenskt finnes där icke; byggmästaren har studerat ute och fört hem. De romerska och grekiska kolonnerna och friserna, de italienska fönsterfattningarne, balustraderna, medaljongerna, allt har varit före i många former, innan det kom på Slottsbacken. Gustavianum i Uppsala förhärligar icke namnet. Att nämna namnen på dem som byggde operahuset, Adolf Fredriks kyrka, börsen i Stockholm, konsistoriihuset i Uppsala och flera andra skönheter, vore en allt för stor artighet mot herrar Hårleman, Adelcrantz och Palmstedt, som endast innebär ett medgivande med inskränkning, ehuru ännu intet giltigt skäl varför

icke vi nämna alla bokbindare, urmakare och snickare, som gjort vackrare och bättre saker utan att deras namn nämnas eller behöva läras i skolorna!

Bildhuggarkonsten, för vilken svensken saknar allt sinne, men vars idkare han gärna prisar när denne vunnit vederbörligt erkännande, erhöll en berömd storhet i Tobias Sergel, vilken än arbetar i fransk, än i romersk smak och med verklig talang. En antik, som finnes i vatikanen,* är originalet till hans mest beundrade arbete Sovande faun, i vilken Sergel enligt en konsthistorikers ryktbara yttrande »tolkar med glödande hänförelse det samhällsideal, antikens sammansmältning med naturen, som i allt klarare ljus framstod för honom».

Vi hava härmed icke velat förringa Sergels anseende, jämfört med andra bildhuggares, ty som sådan var han så god som någon, endast det vilja vi ha sagt, att hans betydelse för svenska folkets utveckling och välfärd icke är så stor, som påvarne låtit utsprida. Han har gjort vackra bilder, nåväl, låt dem gälla, vad de gälla, som vackra bilder, men låt dem icke betyda mer — än vackra bilder och icke förtjäna mera lov än andras nyttigare arbete, som är lika vackert! Snilledyrkan är det sista spår av hedendom, som vår tid har till uppgift att utrota, vilket har sina svårigheter gentemot de gamle än levande, som äro uppfödda i den bekännelsen.**

* Detta som upplysning för snilledyrkarnes stora hjord, vilka göra mänskligheten obetydligheter till gudar och för deras skull skriva teologier och anställa kättarförföljelser.

** För att icke riksfåfängan skall taga stöt, så må erinras att både Sergel och Tessin voro utländingar. Kanske det är därför de blevo så lätt kanoniserade!

Målarkonsten bedrevs på samhällets höjder av utländingar, men i småstäderna av ämbetsmålare, vilka även målade porträtt.

Såsom svensk historiemålare nämnes under frihetstiden Schröder; bland porträttmålarne Scheffel och Arenius, Pilo och Pasch d. y. Hoffman och Masreliez måla stora dukar med bibliska och historiska ämnen; Hilleström och Hörberg äro tvenne svenska målare åtminstone, om de också icke kunna skryta med några stora talanger.

Svenska landskapet får sina första beundrare i Elias Martin och Johan Sævenbom, vilka naturligtvis under rådande aristokratiska opinionstryck uppifrån icke vågade se fosterlandets skönheter med blida egna ögon utan, såsom den ene, med engelska, och, såsom den andre, med franska, så att den som nu betraktar deras tavlor icke vet i vilket land han är hemma.

Att utom dessa en massa andra funnos, som roade sig med teckning och småmålning på elfenben, är för oss ganska likgiltigt. För ägarne av sådana rariteter äro de däremot mycket betydelsefulla, så att de skriva böcker om dem.

*

Svenska musiken får i tidevarvet sin »fader» i Roman, lärjunge av Händel, vilken skrev musiken vid Ulrika Eleonoras begravning 1742 och vid Fredrik den I:s 1751, vilka stycken finnas i behåll ehuru otryckta. Han har utgivit 12 sonater för flöjt, viol och klaver 1727. Efter honom träffar man Wikmansson omkring 1780 komponerande violkvartetter.

»Det första musikaliska arbete, man med visshet

vet vara här i riket graverat och utgivet» är Åhlströms Tre sonater för claver med accompagnement av en violin, 1787.

Bellman har aldrig komponerat musik, vadan hans »odödliga melodier» må gå till forntiden med de andra lögnerna.

Inkallade utländingar Vogler, Hæffner, Kraus, Naumann, Uttini skötte musiken till de operatexter, som spelades på den så kallade nationalteatern, vilken mesta tiden varit hovteater ända in på våra dagar.

KAP. 2.

Handel och näringar.

Vi hava flere gånger under skildringen av tidevarvet i förbigående framhållit den fria författningens förtjänster vid återställandet av det genom krigen totalt fördärvade landet. Det är sålunda vår skyldighet att kasta en blick på ställningen i landet vid Carl XII:s hemkomst och död. Hur det går till i krig, det hava historieskrivarne alltid så gärna berättat, men hur det går till hemma vid samma tillfällen, det har man varit mindre angelägen att berätta, och de, som gjort det, ha icke haft glada dagar.

Sveriges befolkning skall vid Carl XI:s död uppgått till omkring 2 ½ millioner men vid Carl XII:s till endast omkring 1 ½ million; den million som fattas hade försvunnit genom krigen, pesten, nöden och utflyttningar. Att därav sluta till den svenska rasens försämring, då ju till krig endast uttogos de starkaste och bästa, är således ganska tillåtligt. Att förtjusningen över konungens krig skulle varit stor, är osanning. I Dalarne gjordes uppror, när utskrivningen skulle ske till Ryssland, och underrättelsen om konungens död mottogs med stor glädje utom av en del hans gamla knektar, som sedan jämte poemförfattare förhärligat hans ogärningar. Den, som endast vill sätta tro till anställda historieskrivare och

misstro alla bönhasar på den marknaden, må läsa rådets brev till konungen och sålunda få en pålitlig, okolorerad redogörelse för huru sig i landet förhöll. Redan 1704 skriver rådet till Carl XII att »alla dess (landets) medel äro uppgångne, tillika med allt vad som hit in till har uppbringats genom dess ordinarie och extraordinarie inkomster, kontributioner, uppnegotiationer, förpantningar, skatträttigheters försäljande med mera slikt som sig till några millioner lära bedraga.»

»Förminskas ock de övriga årliga inkomsterna... till många tunnor guld genom navigationens och commerciernas tvång och avtagande... samt varjehanda ödesmål och annan undersåtarnes oförmögenhet, så att de engång på en million när icke kunna hinna och förslå till den årliga riksens ordinarie och extraordinarie stats oumgängelige underhållande, varande nu således ingen utväg till samma brists ersättning, fast mindre till de odräglige många och store utgifter som till krigets utförande... påfordras... varandes ock högst beklagligt att medelst det nu i många veckor påstådde regnvädret, innevarande års härliga gröda och växt över hela landet förspörjes vara mycket förlorad ävensom åkrarne antingen äro blevne osådde eller obrukbare så att för detta och än mera för det tillkommande året, Gud bättre, en allmän missväxt samt dyr tid och svår hungersnöd är till att befara.» Detta 1704, fem år före slaget vid Pultava.

Härpå svarade kungen med att fördjupa sig in i Ryssland på äventyrliga färder, som slutade med Pultava. Året därpå utbröt pesten i Sverige och tog bort 80,000 människor. Kungen låg i Turkiet

och spelade schack; när han fick höra att rådet stod i begrepp att sammankalla riksdag för att rädda landet, blev han ond och skickade hem stränga bud att sådant icke fick ske. När han äntligen kom hem 1715 vart hans första göra att öppna kriget på Norge. För att kunna fullfölja detta utnämnde han en främling som icke en gång var svensk undersåte, till diktator över landet, ty han blygdes väl att visa sig för sina gamla rådsherrar.

Och nu börjar en rad av de vidrigaste uppträden, mot vilka franska revolutionen bleknar. Det värsta, man brukar tillvita denna folkrörelses ledare, är deras angrepp på den heliga äganderätten: de angrepo dock aldrig fattig- och förmyndarmedel. Carl XII tog sådana och tog ämbetsmäns löner, angrep banken, narrade dem, som där hade insatta medel, att utlämna dem mot värdelösa papper.

Upprörande är att läsa kungörelsen om myndlings- och fattigmedlens utlämnande. »Vi hade ogärna förnummit, huru kyrkor, skolor, fattighus samt fader- och moderlösa barn och myndlingar kommit att lida dels därigenom, att man icke brukat nog försiktighet vid deras penningars bevakande och förräntning; dels därigenom att detta sednare icke kunnat ske i anseende till brist på behörig säkerhet, varigenom till ägarnes stora skada, medlen måst ligga ofruktbara.»

Nu skulle de bli fruktbara, nu skulle de bli säkert placerade!

När tvångslånet 1718 upptogs, kom man åter igen med samma bedrägliga lockelser, som vi med vår indresserade vördnad för kungarne knappt vilja tro på. Fraser om »osäkra tider», »gott tillfälle att

kunna med säkerhet sina kapitaler på fördelaktigt sätt använda» blandade med hotelser uttogo lånet.

Bedrägeriet lyckades — men hjälpte icke; man slutade som falskmyntare, ty de, som läto göra myntstämplarna, kunna aldrig bli annat!

Feg som vanligt när det gällde hans popularitet, sköt kungen sin ansvaring Görtz för sig och understundom ständernas fullmäktige, i vilkas namn han utfärdade ukaser.

Knappast en fiende har så behandlat sitt land, och stort är deras ansvar, som så förfalskat hävdeböckerna, att allt vad denne konung företagit blivit kallat utmärkt, lysande och berömvärt. Om värvningarne och därmed följande tvång på den personliga friheten, såsom då man jagade efter tio års gossar för att få trosskuskar eller pressade skolungdom, är det en vanära att orda, ty det gällde i detta fall icke att rädda landet, utan att rädda en endas fåfänga; äran var för alltid förlorad!

Nu skulle allt hjälpas upp och spåren av den gräsliga framfarten efter egna landsmän sopas igen, men folket hade vaknat upp ur en faslig dröm och tog nu hand om sina egna angelägenheter, vilket dock icke hade sig så lätt, då de härutinnan motarbetades av fåfänga oduglingar till regenter, som endast intrigerade för att få fram sina egna obetydliga personligheter.

För att nu först upphjälpa fabrikerna följde man det rådande systemet, som naturligtvis blivit uppgjort av boklärde utan någon erfarenhet. Det kallades merkantilsystemet och grundade sig på dessa teorier: att ett lands rikedom bestod i ädla metaller, medelst vilka man kunde skaffa sig vad man ville; för att

öka tillgången på dessa måste man hava till mål att inskränka införseln och öka utförseln; vidare: icke införa sådana varor, som landet självt frambragte; icke utföra råämnen oförädlade och sedan köpa dem igen förädlade för högt pris o. s. v. Denna sista princip var det i synnerhet, som gjorde att man sökte anlägga manufakturverk i stor skala; men man gick därvid återigen bakvänt tillväga, ty i stället för att förädla sådana produkter, som landet fambragte, järn och träd, lade man nu an på lyxartiklar. Alingsåsfabrikerna sysslade mest, som vi ovan sett, med sidenvävnad, tobakspinneri, färgtillverkning, framställande av s. k. goffrerat papper, begagnat på apoteken och av bokbindare, m. m. kram. När nu hela nationen skulle genom skatter betala de understöd dessa onyttiga fabriker erhöllo, uppstod missnöje, och Alingsås gick sin naturliga undergång till mötes. Men under den jämförelsevis långa tid de hade sin tillvaro, skulle deras avsättning skyddas genom förbud på införsel av liknande utländska varor, med den påföljd att svensken snart måste köpa sämre inhemska för högre pris. Därtill kommo andra olidliga tvångs- och skyddsåtgärder, vilka bragte saken på sin spets helst man snart fick i själva vetenskapsakademien höra grundsatser uttalas sådana som att alla hushlöjder skulle förbjudas, så att bonden icke fick befatta sig med någon handslöjd; småstäder skulle förbjudas idka finare hantverk; alla arbetskrafter skulle dragas till fabrikerna, arbetarne åläggas gifta sig. Detta oerhörda kapitaltyranni gick så långt, att man vågade uttala som grundsats att arbetarne borde hållas i fattigdom, eljest slå de sig på lättja.

Sammanställningen med de andra näringarne

dröjde icke länge, och motståndare stego fram. Man fann och utsade snart öppet: att varje på näringarne lagt tvång är ett verk av okunnighet, egennytta och våld och borde avskaffas; man visade omöjligheten för Sverige att tävla med utländska på egna råämnen grundade förädlingsfabriker; framhöll den skada man gjorde lantbruket genom att draga en mängd arbetare från detsamma; man framhöll orimligheten i att för sidenfabrikers skull kosta arbetare och möda på att skaffa föda åt silkesmaskar, under det lantbruket av brist på arbetare ej förmådde skaffa föda åt människorna. De som uttalade dessa nya läror hade anslutit sig till en ny skola, den så kallade fysiokratiska, vilken ansåg att jorden, som frambragte mat och kläder, var modernäringen och att denna först och främst måste omhuldas, såvida ett land skulle komma till välstånd; och att dessa läror vunno gehör, kan man döma, då man vet huru $^2/_3$ av åkrarne lågo osådda vid Carl XII:s död, huru ännu 1734 man räknade 1,058 öde hemman, och då nöden var så stor att kronan måste medgiva kronoskogarnes upplåtande till barktäkt för nödbröds framställande.

Den som ivrigast talade för denna näring var lantmäteri-direktören Jakob Faggot, vars gjorda beräkningar över svenska jordens odlingsförmåga äro i sig själva så intressanta, att de, även om de äro ungefärliga, dock lämna märkvärdiga upplysningar om huru liten fattigdom egentligen behövde råda i Sverige, om människorna icke ansåge det under sin värdighet att bruka jorden och underläte att jaga efter konstgjorda men osäkra inkomster i städerna.

Han fann vid dessa beräkningar att svenska jorden ägde 1,710 kvadratmil brukad och 7,290

kvadratmil obrukad jord; av den obrukade kunde 1,000 kv.-m. användas till åker. Dessa 1,000 kv.-m. kunde årligen besås med 23 millioner tunnor säd, vilka efter tredje kornet skulle giva 69 millioner tunnor, med vilka, avräknat utsädet, kunde födas 9 millioner människor. Nu levde i Sverige blott 2½ millioner människor och av dessa en hel mängd i nöd, och sädesbristen var så stor, att man måste införa av säd 3 à 400,000 tunnor årligen.

De orsaker, som närmast hindrat jordbrukets uppblomstring voro: först förbudet mot hemmansklyvning längre än till fjärdedel, vilket medfört de olägenheter, att övertaliga barn måst drivas ut ur boet och bli legohjon; att sätta upp ett torp eller nyodla var förbjudet, ty man ville ha arbetskrafter till städerna, knektar och billigt tjänstefolk. Denna olägenhet avhjälptes nu till en del med hävande av förbuden.

Vidare hade all utförsel av säd och livsmedel utom länet varit förhindrad; denna handel frigavs nu.

Övriga nya åtgärder för jordbrukets förbättrande voro: torpares befriande från tvångsvärvning; tillåtelse för gifta legohjon att sätta backstuga; frihet för befolkningen att spinna till avsalu; och slutligen storskiftets införande, varigenom jordägarens förut spridda åkerlappar byttes ut med andras, så att var och en hade sitt inom sin hägnad.

Vidare påböds allmän dikning, vilken förut vai av bonden hatad, emedan den minskade åkerjordens vidd; potatisen blev allmännare odlad, ehuru den rönte stort motstånd, icke minst av det lumpna skälet att den gav för stor avkastning åt den fattige, så att denne befarades bli lat och icke vilja taga tjänst.

Ängar anlades och såddes med klöver och timotej, av vilka den förra skall vara från Frankrike, den senare från Amerika, ehuru dock båda i vilda former finnas i Sverige.

Boskapsskötseln, som man förgäves sökt upphjälpa genom införande av rasdjur, särskilt får (för ullens skull), låg fortfarande nere, och ofta fingo hustru och barn gå för plogen i brist på dragare.* Ladugårdarne vansköttes efter ett gammalt system, enligt vilket man hellre hade flera kreatur, som mjölkade mindre och svälte, än ett, som fick mat och mjölkade mer än de två tillsammans.

Bergverken hade nu mesta delen kommit i händerna på bolag och dessa återigen i händerna på utländingar. Engelsmännen voro sålunda i början av frihetstiden så inne med våra brukspatroner, att de hade dem i förskott och togo nära två tredjedelar av hela tillverkningen, vilket gjorde att främlingarne bestämde priset snart nog enväldigt, då de när som helst kunde störta företagen över ända. För att rädda den inhemska järnindustrien från total undergång vidtogos nu några utomordentliga åtgärder, av vilka de viktigaste voro beviljandet av lån, varmed bruken räddades ur engelsmännens klor, och inrättandet av järnkontoret, som beviljade lån åt mindre bruksägare. Dessförutom bidrogo de stora kemister och mekanici, dem tidevarvet framkallade, att höja själva arbetssättet och införa metoder, som med mindre arbete gåvo större frukter.

* En märklig omständighet var att bonddrängarne ännu på 1700-talet ansågo nesligt att köra oxar; hästar skulle det vara; orsaken är oss obekant, men att köra ko är ännu ett föraktat göra.

Skogarne skövlades visserligen ohejdat, men stämmor höjdes då och då för desammas skyddande. Järnbruken kolade timmerskog, finnarne svedjade, gärdesgårdarne slukade ungträd både till stör och hank; getterna fodrades med unga barrträd, och ännu fortfor här och där i bygderna den gamla fördärvliga vanan att tälja plank, varigenom en hel stock förstördes till åstadkommande av en enda planka, mogna träd fälldes till tjärbränning o. s. v. En skogslagstiftning av 1734 framkallade mycket missnöje såsom ingripande på äganderätten och tillämpades därför med slapphet.

Handeln och hantverkerierna lågo djupt nere. De utländska handelskompanierna gjorde dock lysande affärer men översvämmade landet med utländsk (kinesisk) lyx, som satte folket i frestelser dem de icke kunde motstå, och av dessas privilegierade införsel hämmades den inhemska handeln. Hantverkerierna ledo av fabrikerna, vilka med statsunderstöd kunde framställa billiga varor.

Huvudorsakerna till alla dessa oredor var i grund och botten det välmenande tullskyddet: tullarne, reglementena, prohibitiven och icke minst understöden.

Mot tidevarvets slut inses dock det stora misstaget, och i England uppträder en reformator med läror, som helt och hållet omstörta de gamla förhållandena och öppna portarne för en ny tid. Adam Smiths system grundade sig på en förnuftig princip, vilken visat sig äga så mycken sanning i sig, att den än i dag lever opp, då det enskilda intresset sticker upp huvudet. Hans grundtanke heter: frihet! Ett gammalt ord, en gammal tanke, som alltid är ny när den uttalas. Frihet från skydd, tull, skrån, mono-

pol, tvång, ensamt den kan reglera de så invecklade förhållanden, på vilka människornas handel och vandel fota sig, och arbetet är den enda sanna källan till förmögenhet. Från Adam Smith börjar ett nytt tidevarv med nya frågor, som ännu vänta på sin lösning.

Vi kunna dock icke skiljas från detta tidevarvs materiella utveckling, sådan den visade sig i handel och näringar, utan att särskilt ägna någon uppmärksamhet åt den näring, som från att vara en lyxproduktion blivit en av statens viktigaste inkomstkällor, frambringande landets oumbärligaste njutningsmedel, och hos de fattiga kanske rent av ett näringsmedel — brännvinsbränningen.

Brännvinets begagnande tar under 1700-talet en sådan överhand att knappast våra dagars omtalade superi kan därmed uthärda en jämförelse.

Brännvinet, som under 1600-talet tagit sådan fart att enstaka klagorop höjt sig mot brännvinspannorna, en stående husgerådsartikel i inventarierna, blev under Carl XII:s senare krig en beståndsdel av den dagliga förplägningen.

År 1718 upptäckte den kloke Görtz vilken skatt låg i denna nationens svaghet, och genast borttogos alla enskilda brännvinspannor, och hanteringen lämnades åt några privilegierade. Men när Carl XII dött, en epokgörande händelse för friheten, blevo brännvinspannorna återlämnade åt sina ägare, och med påläggande av vissa skatter trodde man sig hämma tillverkningen. År 1731 förbjöds husbehovsbränningen i Stockholm, och de tjänstehjon, »som till brännandet låtit sig narra, skulle, sedan karlen med 6 par spö och kvinnfolket med 3 par ris blivit avstraffade, vara förfallna, den förre till självskriven

gardies eller artillerikarl och kvinnfolket till rasp- och spinnhuset eller annat publikt arbete på 6 år».

År 1740 togos pannorna åter bort alldeles. Nu hade man fått ögonen öppna, och vi som leva nära hundrafemtio år senare förvånas över yttranden då redan uttalade: att Sverige lidit mer skada av brännvinet än av krig och pest; och att brännvinet ådragit Sverige fattigdom och hungersnöd samt Sveriges folk både andligt och lekamligt elände.

Redan 1741 är likafullt husbehovsbränning tillåten, dock endast terminerna 8 Oktober—24 November samt 1 Mars—15 April, dock högst 2 tunnor var termin. Vid därpå följande riksdagar och dessemellan behandlades frågan om brännvinets nytta eller skada. Linné skrev mot detsamma, hattarne och alla förnäma, som hade råd att berusa sig med vin, uttalade förkastelsedomen; bönderna, som endast hade sitt brännvin, stodo fasta. De talade också om äganderätten och rätten att få hantera sitt spannmål huru de ville, då de själva sått och skördat den.

Men året 1756 »fick brännvinet ett dödeligt slag, det svåraste öde det hittills i vårt rike haft, och dess älskare utsatta i en vådlig belägenhet genom K. Majestäts förbud mot allt brännvins tillverkande. Ty Riksens ständer hade vid handen givit hurusom flere hundrade tusende tunnor säd årligen utifrån inkommo som allt stannade uti brännvins tillverkning.» Allt brännande i städer och på landet förbjöds, och alla pannor skulle inlämnas i tiondebodarne och på rådstugorna, och allt utländskt brännvin förbjöds till införsel.

»Härigenom uppgick ett bistert mörker för alla brännvinspatroner, som vunnit stora kapitaler genom

dess tillverkning. Alla som haft sin näring genom dess utprånglande sågo sig härigenom förlorade till sin timliga välfärd. Alla brännvinssupare trodde nu att deras livsperiod skulle snart ändas, då deras livsbalsam felades. En stor del inbillade sig att svåra sjukdomar skulle uppkomma hos allmänheten genom brännvinsbristen. Men utgången viste, att i stället för dessa förmenta svårigheter, fick man se ett ärbart, nyktert och beskedligt uppförande ibland gemene man: få slagsmål hördes av, inga oroligheter på allmänna vägar och inga tingsmål för slagsmål och andra svåra brottmål i dryckenskap spordes. Ej heller att några sjukdomar i brist av brännvin plågade allmänheten.»

Men glädjen räckte icke länge, ty lönnbränning fortfor i sådan skala att hela bondeståndet skulle ha varit ruinerat om böterna uttagits, varför dessa måste efterskänkas. År 1769 brändes av 400,000 tunnor säd 7 millioner kannor brännvin.

Gustav III gjorde brännvinet till kungligt (regale), och kronobrännerierna blevo snart konungamaktens starkaste stöd.

1809—1865

Gustav IV Adolf hade visat sig oförmögen att bibehålla det välde han genom arv erhållit, och svenske män hade vågat från tronen avlägsna oduglingen; det gällde för 1809 års riksdag att uppdraga nya rågångar mellan konungens myndighet och folkets. Att man härvid skulle vara angelägen att värna om riksdagens rättigheter var en självklar sak, att man knappt var mindre angelägen att skydda konungamaktens kunde vid en blick på de närmast föregående åren synas överraskande. Det berodde därpå, att 1720 års män ej, då de togo makten från envåldshärskaren, gingo till botten av saken, men i stället bibehöllo kungaväldet och skänkte dess innehavare så mycket, att han måste falla för begäret att skaffa sig ännu mera; och detta konungamaktens utvidgningsbegär hade föranlett mycket, som man lyckats skylla på att dess makt var för liten, då det likaväl vinner förklaring i, att den var för stor.

Nu skulle man hålla en medelväg, och den medelvägens namn heter »konstitutionell monarki». Man plägar därmed förstå en maktdelning, som säges bilda ett mellanting mellan envåldsstyrandet och republiken, och detta skall åstadkommas därigenom, att det visserligen (till namnet åtminstone) är konungen som styr, men detta måste ske med biträde av rådgivare, vilka för att kunna förvalta sitt kall skola äga folkets, d. v. s. riksdagens, förtroende.

Klart är det, att en konsekvent tillämpning härav gör konungen, åtminstone i huvudfrågor, till namnregent; de verkligen styrande bliva hans rådgivare, ministrarne, och genom dem riksdagsmajoriteten. Redan 1840 skrev Richert, vars omdöme i sådana frågor svårligen lärer jävas: »Det ligger en fiktion på botten av det konstitutionella statsskicket, och det är endast genom stor klokhet och moderation, som den ännu kan gå och gälla för sanning.» Även 1809 funnos säkerligen de, vilka insågo detsamma; man kan exempelvis tänka på ett ingivet förslag, att råd och konung skulle besluta i frågor om krig och fred, men det bör ej väcka förundran, att man då nöjde sig med att hålla medelvägen. Vad som särskilt bör erinras, var att rikets ständer, d. v. s. folkombuden, bestämde den nya grundlagens ordalydelse och konungen endast utfärdade den. Grundlagarne blevo regeringsform, successionsordning, riksdagsordning och tryckfrihetsförordning, av vilka dock de tvenne senare först följande år utfärdades. Vid 1809 års riksdag finner man bondeståndet energiskt påyrka upphävandet av den orättvisa jordbeskattning, som ville och ännu vill stödja sitt berättigande på urminnes hävd. Man lyckades för denna gång och man har många gånger lyckats undanskjuta denna frågas avgörande, men kanske är numera dess lösning ej så långt avlägsen.

Till konung valde man, som vi veta, Carl XIII, till tronföljare den danske prins Kristian August; hans snart inträffade död, som mycket väl kan hava berott på förgiftning, gjorde ett nytt tronföljareval nödvändigt. Man utkorade år 1810 fursten av Pontecorvo, sedermera konung Carl XIV Johan, vars

bana lämnar ett märkligt exempel på det inflytande levnadsställningen utövar på tänkesätten. Han som hade revolutionen och friheten att tacka för allt, han hade endast i tvenne år burit tronföljarens krona, då han deltog i den våldsammaste kränkning av den grundlag, han nyss besvurit, vi mena den fullständigt olagliga inskränkning av tryckfriheten (nyss omgärdad av grundlags helgd), som regeringen avtvang 1812 års riksdag. Väl höjdes röster mot rättskränkningen, men de dogo bort i bifallsskränet, och första maskan var spunnen i det reaktionära nät, varmed revolutionsmannen i purpur skulle snärja sitt nya fädernesland.

Här är alldeles icke platsen för en utförlig berättelse om vad i rikets styrelse sig från 1809 tilldragit, vi måste nöja oss med att påpeka några spridda, men upplysande drag, och vi skola tillåta oss allt framgent ägna våra sympatier åt dem, vilka ägt mod att göra sig till målsmän för den frihet, vilken, säge vad man vill, är det högsta goda, som en nation i politiskt avseende kan eftersträva. Särskilt tro vi det vara av intresse att kasta en blick på det arbete, som från 1809 i mer än femtio år fortfor för att få folket vid riksdagarne representerat på ett tillfredsställande sätt.

En ny riksdagsordning hade i Februari 1810 blivit antagen, men redan 1809 års män hade, åtminstone några bland dem, insett att grunden, fyrståndsdelningen, var vittrad och måste läggas ny. Det nämnda stadgandet ville många därför hava betraktat såsom provisoriskt, och de hoppades att man för kommande riksdag skulle få se ett förslag till verklig folkrepresentation framläggas. Ett uttryck

av sådana önskningar var det memorial, som av konstitutionsutskottet framlades den 24 Mars 1810, en månad innan den ödesdigra riksdagens slut. Där framhålles grunderna för en ombildning av representationen, varibland exempelvis må nämnas: »att alla svenske medborgare, utan åtskillnad av stånd, yrke eller levnadssätt, skulle berättigas att taga del i riksdagsmannaval» (varvid man dock gjorde den inskränkningen, att valberättigad man skulle vara bofast, oberoende och fullmyndig); »att representantförsamlingen skulle delas på två kamrar med olika befogenhet»; »att årliga riksdagar skulle hållas»; »att konungens veto i lagfrågor skulle bliva suspensivt». Vi se att detta memorial i sina tendenser gick ganska långt åt vänster; det blev vid närmast följande riksdagar undanskjutet; åtta år senare har opinionen ändrats, man vill lappa på den gamla byggnaden, och detta skall nu ske genom att i de olika stånden insläppa nya kategorier av medborgare, men det i en sådan syftning uppställda förslaget blev av den närmast följande riksdagen (1823) förkastat. Vid denna riksdag var det som en tämligen allvarsam opposition mot regeringen gav de konungske mycket huvudbry; denna opposition tog sitt första uttryck i bonden Anders Danielssons hälsning till medstånden, som innehöll åtskilliga beska sanningar. Och den fortsattes hos adeln, där Anckarsvärd till svar på en k. proposition om betydligt ökat anslag till ministerstaten motionerade om indragning av en del ministerposter. I inledningen till förslaget talar han om den svenske bondens ekonomiska betryck, yttrande bland annat: »De leva under dåligt tak, med gamla slitna kläder, uselt husgeråd, dålig föda, utan förmåga att

vinna en tidevarvet tillhörig bildning, utan njutningar, utan hopp om ett förbättrat tillstånd varken för det närvarande eller för det uppväxande släktet, under ett oupphörligt trälande för statsbehovens fyllande. Detta är långt ifrån icke att leva fri och nära nog detsamma som att icke leva.» Dessa ord ansågos så betänkliga, att en av ståndets anseddaste medlemmar »i fäderneslandets namn» besvor Anckarsvärd att han måtte återtaga sin skrift, vilket yttrande mottogs med stormande bifall. Ändock kunde Anckarsvärd, glänsande sekunderad av Schwerin, bibehålla sin ställning och ståndets förtroende, hans skrift gick till vederbörligt utskott, yttrandefriheten var räddad och regeringen led i den allmänna meningen ett nederlag. Ett i bondeståndet försökt angrepp mot denne samme representantens yttrandefrihet lyckades man även att tillbakavisa.

Under den närmast följande riksdagen var det som E. G. Geijer till konstitutionsutskottet inlämnade det ryktbara utlåtande i representationsfrågan, som allt sedan utgjorde en mycket anlitad stödjepunkt för det reaktionära partiet. Vi kunna ej neka oss att därur meddela ett par rader, som ett bevis på huru somliga saker, som annars skulle vara snart sagt enfaldiga, i stora mäns munnar bliva geniala. »Ett enda ögonblick fanns i mitt minne, då svenska representationen kunnat omskapas. Det var revolutionen 1809. Detta skedde ej; och att det ej skedde, är ett ibland bevisen att det ej bort ske.» Vilken lisa för dem, som avsky förändring och utveckling, måste det ej ligga i medvetandet, att om något ej sker, det är ett bevis att det ej bort ske! Yttrandets kärna är, att allmänna eller

samfällda val äro otjänliga och att den nuvarande ståndsrepresentationen bör behållas och förbättras.

Mellan denna riksdag och den följande hade två av denna tids mest framstående män, Anckarsvärd och Richert, offentliggjort ett förslag att ombilda den svenska representationen till stor likhet med den norska. Under den följande riksdagen, som ägde rum 1834—35, inlämnades ej mindre än sju motioner i dylikt syfte, men hela denna princip — allmänna val — vinner ingen nåd för konstitutionsutskottet. Detta anser i stället, att man måste bibehålla ståndsindelningen, som överensstämmer med »folkets idé om staten», och föreslår att i de olika stånden nya klasser av personer må vinna inträde. Emellertid kom av hela detta förslag, när dess slutliga öde 1840 avgjordes, alldeles intet till verkställighet. För övrigt är från denna riksdag att anteckna, huruledes då för första gången fråga väcktes att bilda de institutioner, vilka under namn av landsting numera fått en sådan viktig roll åt sig anvisad.

Kommer så riksdagen 1840—41. Denna gång behandlas frågan om representationens ombildning av konstitutionsutskottet med större utförlighet än någonsin förr. Det första resultat, till vilket det kommer, är att de fyra stånden ej längre tillfredsställa rättvisans anspråk och alltså böra upphöra. Det anser vidare, att i den nya representationen ingen självskrivenhet bör ifrågakomma, att enkammarsystemet bör läggas till grund och att ej egendom, men personlighet bör representeras. I utskottets memorial föreslås allmänna val med graderad röstskala, riksdagar vart annat år och nya val till varje riksdag. Emellertid vunno de åsikter, som här

angivits, icke genklang hos de fyra ständen. Endast bondeståndet godkände grundsatsen om samfällda val, de övriga föredrogo klassval och tvåkammarsystem. Men då man nu i s. k. förstärkt konstitutionsutskott skulle avgöra, huruvida allmänna val eller klassval skulle vara den grund, på vilken man borde bygga, segrade bondeståndets mening. Härefter uppgjordes ett förmedlingsförslag, med tvåkammarsystem och samfällda val, vilket blev förklarat vilande till nästa riksdag.

Denna sammanträdde först efter den gamle Carl Johans död, och man samlades med goda förhoppningar, viss att den reaktion, som i så ytterlig grad försvårat samarbetet mellan regering och ständer, följt den avlidne monarken i graven. Det vilande förslaget blev emellertid av tvenne stånd ogillat, och utskottet hade att ännu en gång söka uppställa ett antagligt förslag. Nu övergavs tanken på allmänna val och man återgick till klassvalen och tvåkammarsystemet, men förslaget blev icke av riksdagen antaget. I stället anhöll man, att vid nästa sammanträdande riksdag regeringen skulle framlägga en ytterligare utveckling av frågan om nationalrepresentationens ombildning.

På grund härav tillsattes en kommitté, vilken också utarbetade ett förslag, byggt på samfällda val med graderad röstskala och tvåkammarsystem. Detta överlämnades till riksens ständer, sedan de år 1847 å nyo sammanträtt, dock icke under form av en kunglig proposition. Men av det förslaget blev aldrig något resultat, ty den friska vind, som år 1848 blåste upp i den europeiska politiken, förmådde regeringen att med största skyndsamhet framlägga en kungl. proposi-

tion om representationens ombildning, varvid de allmänna valens princip i huvudsak lagts till grund, så ock tvåkammarsystemet. Detta k. förslag blev antaget att vila till grundlagsenlig behandling; men då det vid den följande riksdagen (1850—51) upptogs till avgörande, så föll det genast. Konstitutionsutskottet fick så åter igen begynna sitt gamla arbete, och lydde dess förslag denna gång på en utvidgad och förbättrad ståndsrepresentation. Det blev vilande till nästa riksdag, där det förkastades.

Härefter nöjde man sig med att föreslå partiella förbättringar av det gamla, intill dess att regeringen vid riksdagen 1862—63 framlade ett förslag, byggt på samfällda val och tvåkammarsystem, vilket blev förklarat vilande.

Vi hava sålunda sett, huru en oupphörlig kamp mellan allmänna val och klassval varit det härskande draget uti representationsreformens historia. Den konservativa sidan har i allmänhet hyst benägenhet för den senare metoden, den liberala för den förra. Så t. ex. förordade Geijer, sedan han »avfallit» och blivit liberal, allmänna val med mycket utsträckt rösträtt.

Förr än vi ägna ett ögonblicks uppmärksamhet åt den märkliga riksdagen 1865, måste det påminnas om ett och annat, som vi, då vi nu följt de allmännaste dragen av en stor frågas utveckling, hava måst spara. Vi talade om en opposition mot Carl Johan vid 1827 års riksdag; vi böra även nämna, att denna opposition växte i styrka, så att den till sist hotade att växa regeringen över huvudet. Den var befogad, ty konungen ville icke regera konstitutionellt, han föredrog att med gunstlingen hålla privata konseljer

i sängkammaren. Och det farligaste man kan tänka sig hava inträffat under Carl Johans tid skulle väl varit om han fritt fått följa sin benägenhet för ett slags envåldsregering. Emellertid var, som sagt, oppositionen vaken och hade ett organ, kraftigt som få, i Lars Hiertas Aftonblad. Denna tidning, grundad 1830, behövde ej synnerligen lång tid att göra sig misshaglig på högsta ort, och man såg sig föranlåten att tillämpa den indragningsmakt, man vetat tillskansa sig. Men Hierta var ej den, som lät nedslå sig av dylikt. Han ansåg med rätta, att man med fog kan kringgå en olaglig lag, och han gjorde det med sina några och tjugo ansvaringar. För övrigt kan det numera endast väcka löje, när man ser vilka anledningar kunde läggas till grund för en indragning. Man förvånas, att det endast är 40 à 50 år sedan godtycket så kunde frodas på tron och taburetter, och man bör därvid ihågkomma, att om vi nu leva under helt andra förhållanden, så beror det i väsentlig mån på Hiertas åtgöranden. Minst av allt har man då rätt att som någonting, vilket skulle kasta skugga på hans minne, anföra de många ansvaringarne; han kunde utan dem aldrig lyckats göra vad han gjort.

Den opposition, för vilken han var en så lysande målsman, kulminerade vid 1840 års riksdag, då konungen led ett stort nederlag i fråga om kabinettskassan, vars iråkade och länge hemlighållna skuld han såsom borgesman fick betala. Dessutom förekom denna gång riksrätt över statsrådets ledamöter, men resultatet blev ett frikännande, som möjligen berodde på den omständighet, att riksrätten, med en berömd författares ord, är »nog skämtsamt sammansatt». Emellertid — efter Carl Johans död litade opposi-

tionen på att en verkligt konstitutionell regering skulle komma till stånd, men dess förhoppningar blevo i mycket svikna, dock nådde motståndet mot konungamakten icke under Oskar en sådan häftighet, som under hans fader.

Men Oskars son, han hälsades med förhoppningar. Det var han, som för riksdagen 1862—63 fick framlägga det förslag till nationalrepresentationens ombildning, som, kontrasignerat av de Geer, gjorde konungen så väl som hans minister till de mest populära män i hela landet. När detta förslag framlades, kom det som en befrielse. Man kunde dock ej evinnerligen trampa i de gamla hjulspåren, med nya förslag varje riksdag. Detta tycktes byggt på frisinnade grunder och vann genast en betydande genklang, som oupphörligen växte, så att man år 1865 verkligen hade för sig en stark folkopinion, som gav sig uttryck i åtskilliga adresser och petitioner till konung och minister. Detta har av somliga blivit mycket skarpt klandrat, vi kunna ej rätt fatta varför. Det vore egendomligt, om ej vilken medborgare som helst skulle få uttala en ö n s k a n till kungen!

Emellertid nalkades avgörandets dagar och spänningen blev allt starkare. Redan hade bönder och borgare antagit Kongl. maj:ts förslag, prästeståndet hade uppskjutit avgörandet tills adeln hunne fatta beslut; det var på detta beslut man väntade. Och under tre ödesdigra decemberdagar höll ståndet den ryktbara överläggning, där så mycket gott finnes blandat med så mycket dåligt, där så många högstående, men enkla och allvarliga yttranden omväxla med braskande skryt, och där, det må ej förnekas,

den giftiga insinuationen, den lömska smädelsen var förbehållen det partiet, som besegrades.

Med jubel hälsades adelns beslut, det kan man utan överdrift säga. Nu tänkte man sig hava fått allt gott på en gång, men den illusionen varade ej länge.

Somliga hatade all reform, och således även denna, andra ville denna reform, men som mål, ej som medel. De, som ville den endast som medel, de visade sig vara ett försvinnande litet antal. Åt framtiden är förbehållet att utveckla och fullkomna vad år 1865 skänkte det unga Sverige.

SAMTIDEN

Den andliga utvecklingen.

Vetenskaper.

Det nittonde århundradet lyfter ett stort arv från franska revolutionen och dess målsmän encyklopedisterna, ett arv så stort, att icke ens återgången och ångern efter 1810 kunnat förspilla detsamma. Med encyklopedisterna söker demokratien sin tillämpning på vetenskaperna. Detta försök hade i Sverige redan under Frihetstiden blivit anställt, och med största framgång i naturvetenskaperna av Linné. I vårt århundrade är det namnet Berzelius, som i samma vetenskaper gör sig och sitt fädernesland ryktbart genom att så gott som lägga om grunden till en urgammal vetenskap, kemien. Verkningarne av dessa omdaningar hava vi sett på alla områden, som hava någon beröringspunkt med kemien: hälsoläran, läkekonsten, de tekniska yrkena, till och med fornforskningen hava måst flytta ut sina råmärken efter Berzelii nyodlingar. Men oaktat sin djupa lärdom aktar han aldrig för gott att göra sig obegriplig, och man skall därför anförelsevis kunna med mycket små förkunskaper läsa hans organiska kemi med levande intresse och njuta av dess ofantliga klarhet och bestämdhet. Som stilprov vilja vi anföra några rader ur den lilla skrift på fem små blad, genom vilken Berzelius lika

enkelt som övertygande nedlägger en fornforskningens Goliath, vilken i all sin vishet icke kunde se längre än till sakens yta. Det var den berömde dansken Finn Magnusen, som vid Runamo i Blekinge trott sig se en runinskrift i en klippa och till och med givit en tolkning av densamma och, som naturligt var, utbasunat sin stora upptäckt såsom varande av allra största märkvärdighet, då den skulle vara ett minnesmärke över Harald Hildetands tåg mot Sigurd Ring. Berzelius besökte platsen och fann att runorna voro springor i en gång av bergarten trapp, inkilad i granit. Sina undersökningars resultat meddelade han i Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien. Först förklarar han den geologiska bildning, som framkallat sprickorna, vilka för övrigt icke liknade den danske professorns avbildningar; därpå betraktar han saken från en vanlig dödligs synpunkt och hans bevisning blir då mest slående.

»De ställen av ritningen», säger han, »där ingen inskrift finnes avbildad i trappgången, äro dels sådana, där sprickorna följa varandra glest och oregelbundnare. Troligen skall efter hand allt, vad som här kan anses för inskrift, utfalla i kantiga stycken, delat i de förmodade runornas riktning. Min ledsven berättade, att på ett annat ställe, ännu längre bort i skogen, skulle finnas en alldeles dylik lindorm med inristad skrift, men han trodde sig icke med någon säkerhet kunna föra mig dit. Dessa skrifter, tillade han, hava kunnat läsas blott av en enda person, men han stod då på huvudet. Så kan också enfalden ibland bliva uddvass.»

»Beträffande ytterligare den meningen, att denna inskrift skulle vara en minnesvård av Harald Hilde-

tands armétåg emot Sigurd Ring, så är den lika betänklig. Tydligt är det för den, som själv ser belägenheten, att ingen armé här kunnat föras fram, annorlunda än i trängande nöd, då däremot slätten där bredvid, som den tiden lärer hava varit bebyggd, gav öppet tillfälle därtill. Man måste då söka ett skäl, varför man uthuggit inskriften långt ifrån tågets väg, in i vilda skogsmarken, där den väl sällan skulle komma att läsas. Detta skäl skulle då vara, att man här funnit, av naturen format, det ormlika band, uti vilket man vanligt ristade sina runor; men jag vet icke att man annorstädes träffat ett sådant begagnande av gångar till runinskrift.»

Att den danske fornforskaren-professorn icke skulle låta sig övertygas av bevisgrunder, framlagda av dilettanten (i ämnet) eller hans ledsven, behöver väl knappt tilläggas.

I botaniken finner Linné en värdig lärjunge i Elias Fries, vilken ordnar om växterna efter ett naturligare system än det Linné begagnat. Även han fortgick i samma lovvärda riktning och försmådde icke att i lättfattliga, ofta poetiska former framlägga frukterna av sina lärda, djupgående undersökningar, vilket också gjort honom lika så älskad som beundrad. Blott ett stilprov må anföras.

»Naturen blev människan i skapelsen överlåten till konungadöme; men varje välde, som ej tillika är vård, blir våld och verkar förstörande. Den förvildade, råa naturmänniskan står i fientligt förhållande till allt utom sig; naturen vill hon tyrannisera, ej vårda; lik rovdjuret känner hon en lust i blotta förstöringen. Törne, tistlar och de så träffande benämnde ruderatväxter, vederstygglige eller giftige,

uppträda i förstörarens spår; med skäl kan jorden då sägas för människans skull vara förbannad. Att lösa denna förbannelse, att återställa naturens förlorade skönhet och förädla dess alster är kulturens syfte; ett oundgängligt villkor för hela den organiska naturens trevnad och än mer för människans högre andliga utveckling. Då människan fridlyser naturen från sin egen förstöringslust, inträder hon på civilisationens bana. Men för att återställa naturen till sin ursprungliga skönhet och uppdriva dess alstringsförmåga till största höjd, fordras icke blott arbete och strider, utan ock den högre insikt, vilken ovannämnde vetenskap (växtgeografien) giver... Att naturen, vars yttre uttryck är vegetationer, i alla länder utgångne ur skaparens hand eller primitivt, varit efter sin art rik och skön, hava vi många anledningar att antaga.»

Agardh är ett namn, som vi skola träffa både på botanikens, geografiens och nationalekonomiens områden; ehuru namnet icke lyckats få samma starka klang som andra storheters. I Agardh träffa vi dock en siare, som alltid ser sammanhanget i företeelsernas mångfald och som har mod att draga slutledningar även där de kunna föra upphovsmannen så långt, att en strid blir oundviklig. Men vi finna även hos honom en omutlig rättvisa och en medkänsla för de orättfärdigt behandlade klasserna i samhället, vilka egenskaper tillsammans verkat att hans ställning synts skev, mest därigenom att man tyckt sig finna ett missförhållande mellan hans höga samhällsställning (som biskop och akademiker) och hans åsikter. Han är, för att nu endast träffa honom i botaniken, en grundlärd kännare av algerna, men han kan även

anlägga en praktisk blick över anförelsevis skogens trän och betrakta dem både såsom växtspecies och virke, och han blir eldad av en patriotisk hänförelse, när han talar mot skogsskövlingen, vilken han anser vara landets och nationens säkra undergång.

»Det är i synnerhet den fattige, som lider av otaliga försakelser på ett slättland, då däremot en fattig uti en skogstrakt, så snart han kan genom arbete förskaffa sig födan, icke behöver sakna någon av de nödtorfter, som bidraga till ett behagligt liv. Eländet kan aldrig stiga till en sådan grad uti skogstrakter, som på ett slättland. Skogsförhållandet ingår således ganska betydligt uti den stora fattigvården, och man skulle kunna avhjälpa flera slag av nöd på en slättmark blott därigenom att man planterade skog; ungefär på samma sätt som man numera börjar bliva betänkt på att avhjälpa en betydlig del av eländet i städerna därigenom att man uppbygger rymliga bostäder åt de fattige och håller dem med bränsle. Man kan således utan överdrift säga, att skogarnes uthuggning utbreder eländet på jorden, och deras närvaro däremot utsträcker den trevnad, som den rike eftersträvar, ända ned till den fattige. Men det finnes ett elände... även för de rike, nämligen livets tomhet, enformigheten, den dödande ledsnaden. I städerna kan den fördrivas med de otaliga förströelser, som där dagligen utbjudas. På landet måste livets uppfyllelse hämtas från naturen. Vilken skillnad mellan en egendomsinnehavare på en slättbygd och i en skogstrakt! På den förra inbjuder allt till stillhet; i den senare allt till verksamhet. Man kan på slätten köpa allt för penningar, blott icke skog; ty när skogen är uppvuxen, är anläggaren död.»

»Det är ej i förrådet av veden och timret, som allt detta ligger, utan i den växande, levande skogen. Vi vilja icke upprepa vad som är sagt på så många ställen förut om skillnaden i folkkaraktären hos slättens och skogstraktens inbyggare. Icke heller vilja vi utbreda oss över skogarnes beskydd under kriget, huru ett skogsland kan vara oövervinnerligt, om folket har mod, men ett slättland lätt översvämmas av fiender och måste duka under utan motstånd.»

Agardhs arbete om skogshushållningen, skrivet 1857, är ett arbete av sådant bestående värde, att det förtjänade lika stor spridning som ridderskapets och adelns protokoll 1865.

Den inhemska djurvärlden har i Sven Nilsson funnit sin Linné, vilken i Skandinavisk fauna förenar stor vetenskaplighet med levande åskådlighet i skildringarne av djurens liv. Ett exempel skall förtydliga hans arbetssätt. Vår härligaste skogsfågel tjädern skildras på ett så begränsat utrymme som åtta blad, utan att lämna några luckor att fylla. Först gives artmärket på fyra rader; därpå synonymi eller namnets geografiska utbredning, där även de olika landskapsnamnen upptagas. Följer så beskrivning på fågeln; tuppen, hönan och kycklingarne var för sig. Huru uttömmande (vetenskapliga) dessa sammanträngda beskrivningar äro, kan man se av några uppräknade kännemärken, vilka skola tillfredsställa både forskaren och jägaren.

»Tjädertuppen är alltid mycket större än hönan; men dess storlek är olika under olika polhöjd. I det sydliga Sverige skall en gammal tjädertupp väga ända till 15—16 ℔, och i Lappland sällan över 9 ℔. I Norrland anses en tjäder stor, då han väger 10½ ℔.

En sådan som jag beskrivit, höll i längd 3 fot 3 tum, vingbredden 4 fot 2 ½ tum; stjärten 12 ½ tum, räckte 9 tum utom de hoplagda vingarna; tarsen 3 tum 1 linje; mellantån med klo 3 tum 4 linjer; från vingvecket 1 fot 3 linjer... Stjärten lång, starkt avrundad, så att sidopennan är 2 ½ tum kortare än de mellersta, alla breda och tvära. Vingpennorna: den 1:sta något kortare än 7:de; 2:dra något kortare än 5:te; 3:dje och 4:de lika, längst, o. s. v.»

Beskrivningarne fortgå i samma utförda skala några sidor, tills man kommer till de av lekmannen, jägaren och skolynglingen alltid först uppletade rubrikerna: Vistelseort och Levnadssätt, Födoämnen, Fortplantning, Jakt och Fångst, Nytta, där man träffar landskapsmålningar och jaktstycken, som i sina små ramar giva med sin kärva stil en vederkvickande stund efter den stränga vetenskapens siffror. Det är jägaren, som numera tar ordet, då han skildrar tjäderspelet, vilken skildring vunnit äran att anses klassisk och mönstergiltig.

»Tjädren börjar sitt spel (sedan han framsträckt halsen, upprest fjädrarna, sänkt vingarna och utslagit stjärten) med smackande ljud: pellep-pellep-pellep (knäppningarna), vilka följa tätare och tätare på varandra, tills han gör ett starkare slag: klickop (klunken, gomsmällen), och omedelbarligen därpå sisningen eller sugningen: hede hede hede, som består av flera på varandra följande toner, ej olika dem man hör vid slipningen av ett eggjärn, och av vilka den sista blir långt utdragen. Sedan han slagit klunken och börjat sisningen varken hör eller ser han skytten, som då helt tryggt kan springa 2—3 långa skritt närmare. Ja, man kan skjuta flera skott på en spelande tjäder,

utan att han flyger, blott man håller sig dödsstill från det ögonblick sisningen upphör tills klunken slås. Man har därföre trott, att tjädern spelade med tillslutna ögon... Så snart han fällt klunken och börjat sisningen går halsen våglikt fram och tillbaka, och stjärten uppreses och utbredes. Han är då stendöv, drager blinkhinnan fram och tillbaka över ögonen och synes stadd i den fullkomligaste hänryckning. Hela fåglen har då en egen dallrande rörelse, vilken meddelar sig åt trädet på vilket han spelar», o. s. v.

På historieskrivningens område möta vi tvenne forskare, vilka bruka ställas upp emot varandra såsom stridskämpar från motsatta läger, ehuru de endast med betydliga inskränkningar äro rena motsatser — Geijer och Fryxell. Båda hava stått i sin början i gamla plantskolor och därvid icke undgått inflytandet av reaktionen efter 1815, som lärt dem genom Den Heliga Alliansens grundsatser, att furstarnes väl äro folkens. Båda hava varit underkastade utvecklingens nödvändiga lagar under påtryckningen av de nya tidernas idéer, som genom Juli- och Februari-revolutionerna (1830 och 1848) togo sitt uttryck i Frankrike.

Geijer har mest verkat genom den minoritet, som kallas den akademiska ungdomen, och därigenom blivit en avgud för de styrandes parti, under det verkan av Fryxells skriftställeri blivit ofantligt mycket starkare därigenom att han vänt sig till hela nationen, lärd och olärd, hög och låg, och icke minst därigenom att hans författareperiod sträcker sig ut trettio år efter det avgörande året 1848, då Geijer redan slutat sin jordiska bana.

»Genom inryckandet i det politiska lägret», säger träffande författaren till 'Sveriges sköna Litteratur',

»har Geijer blivit vad ett helgon fordom blev genom kanonisation — en halvgud för den allmänna kyrkan, men en hatkyckling för sekterna, som protestera mot kyrkans helgon. Är det nu mera ej möjligt att fatta vad Geijer var, utan att få ett politiskt parti för sig och emot sig?»

Denna senare fråga är ännu med nej besvarad, ty namnet Geijer har under den sista reaktionen efter 1865 blivit och är fortfarande samma tvistefrö inom de historiska lägren, vilka alltid äro politiska på samma gång. Sålunda finner det stillastående partiet just i Geijers (och Den Heliga Alliansens) formel: »furstevåldets historia, folkets historia» ett palladium mot folkvåldets gryende anspråk, och var och en, som söker lösgöra dessa begrepp från varandra, blir förkättrad, även om han gör medgivanden åt den berömde historieskrivarens andra obestridliga förtjänster. Därför hava också hans vänner, vilka höja det enda saliggörande baneret med påskrift »Svenska folkets historia dess konungars», kastat sig över en Fryxell, då denne med nyförvärvade meningar i sina Berättelser just framlägger folkets historia parallellt med konungarnes, därvid ådagaläggande huru skilda intressen oftast styrt dessas öden och visande huru olika livet i det lilla utbildade sig inom de utländska konungahusens historia och folkets på självständig grund byggda och sig utvecklande historia. En nyaste tid har dock bevittnat hurusom en forskare (Hildebrand i Sveriges Medeltid), helt och hållet åsidosättande konungarnes historia, dock icke utan motstånd, skriver landets och folkets utvecklingshistoria, och därmed äro för historieforskningen nya vägar öppnade, vilka småningom skola leda fram till san-

ningens tempel, där man icke mera väntar sig ett galleri av utmärktare personer, då det nya ediktet om att »personligheten är det högsta i historien» blivit förintat.

Geijers »Svea Rikes Hävder» är en värdig förgård till »Svenska Historien», fotad på mångsidig forskning och överskådad med siarens stora blickar; att arbetet slutar med Ragnar Lodbrok och hans söner gör detsamma till ett fragment, vilket endast kan tillmätas ett värde av övergående natur. I »Svenska folkets historia», som slutar med Kristina, har Geijer (åtminstone efter reformationen) sökt giva full verklighet åt sin omtvistade teori, i det han i full utsträckning söker i en följd av konungars biografier, alla belysta av ett förklarande skimmer, intvinga folkets historia, vilket också mycket riktigt misslyckas. Sålunda finner man anförelsevis i Gustav Adolfs historia en rad utförda bataljmålningar från tyska kriget och äreminnen över generaler, under det skildringarne av rikets inre livsverksamhet nästan utebliva.

Motstånd gjordes visserligen redan på Geijers tid mot detta sätt att förfara, men de enstaka ropen nedtystades. Redan 1835 hade en ansedd föreläsare vid det sydsvenska universitetet yttrat sig skarpt mot historien såsom äreminne, men samtidigt pågår Geijer med sin serie äreminnen, som han kallat Svenska folkets historia, och det tyckes som om det varit honom en fröjd att trotsa de höjda motropen. »Vi öppna den utförligaste Sveriges historia för ungdom. Den är av M. Bruzelius, som är så mån om lärdomshistoriens inskärpande, att han utförligt underrättar skolpiltarne om Reuterholms intrig för

att bliva en av de aderton. Där nämnas 4 generaler och 1 statsman såsom märkvärdiga under Gustav II Adolfs och dess dotters regering, under Carl X — inga; 'under k. Carl XI levde följande märkvärdige män: Helmfelt, Ascheberg'; under Carl XII trenne generaler. Är då ingenting märkvärdigt i historien, utom försvaret för det som bör försvaras? Huru kan försvaret bliva så märkligt, om det som försvaras — främst nationens ideella rikdom, sedan den materiella — saknar all märkvärdighet? Mot denna riktning, endast värdig Jomsborgs vikingar, men ej en kristlig och humaniserad stat, förklara vi oss öppet. Ära åt desse krigare, även om de stundom likna rövaranförare, blott sedde genom politikens förstoringsglas, även om eld var deras förelöpare och elände deras efterföljare, även om de efter freden och deras ättlingar i flera leder sögo mera must ur statskroppen med aristokratiens sugrör, än deras segrar, vunna ej av två generalsarmar allena, utan av två generalsarmar och tusentals svenska medborgsarmar, kunnat giva densamma. Men ej en uteslutande ära! Må historien en gång fatta, att henne tillhör något mer än att läsa bulletinerna från fältlägren och siffrorna i kollegiernas acta! — att hon är annat än kedjan av de krönte medborgarnes biografier.»

Dessa anmärkningsvärda av Wieselgren uttalade ord spriddes samtidigt med utgivandet av Geijers historia om Gustav II Adolfs och Kristinas regeringar, varom G. själv säger, att det är »det bästa jag ännu gjort».

Sedan Geijer blev det nya kungadömets förnämsta stöd och särskilt beundrade Carl XIV:s despotism, upphöjdes han till ofelbar, och den blinda partiyran

har sedan funnit förtjänster till och med i hans fel. Sålunda har hans hackiga, stundom slarviga stil blivit, löjligt nog, framhållen som ett mönster för alla tider. Vi vädja till sunda förnuftet genom ett anförande ur Svenska folkets historia.

»*Emund, gammal* kallad, emedan han först i sin ålder blev konung, efterträdde sin bror. Han var den äldre brodren, men hade blivit eftersatt för den yngre, emedan denne var av äkta börd, Emund däremot född av en i krig rövad mor, en vendisk hövdings dotter, som kallas konungens tjänstekvinna. Emund hade blivit uppfostrad utom landet hos sin mors fränder och frågade föga efter kristendomen. Missväxt plågade i hans dagar landet, varför svenskarne brukade göra sina konungar ansvarige. Den gamla konungalängden vid Västgötalagen kallar honom den *slemme* och anklagar honom för hårdhet och girighet. Honom tillskriva även våra krönikor vanhedern av den gränsläggning, varigenom Skåne, Halland och Blekinge (av vilka det sista av ålder hörde till Sverige och de bägge förstnämnda av Erik Segersäll hade blivit erövrade) avsöndrades från Sveriges rike. 'Emund regerade kort' — heter det i tillägget till Hervarar Saga — 'i hans tid höllo de svenske illa kristendomen och efter hans död gick riket ur den gamla konungaätten.' Han hade en son vid namn Amund, som omkom på ett tåg mot kvenerna, vilka genom källornas förgiftande skola ha förstört hela den emot dem utsända krigshären. När Emund Gammal dog, är okänt. Han var den siste och den tolvte i ordningen av de gamle från Sigurd Ring på manliga sidan härstammande *Uppsala-konungar,* vilkas ätt även kallas *Uppsvea-*

ätten — 'vördad' (sade en hedning till Olof Skötkonung) 'framför andra i Nordlanden, emedan den var kommen av gudarne själva; och länge hade låtit sig vårda om sin ätt, fast nu många hade avfallit från den gamla tron'.»

Den som kallar denna stil tacitansk, den har aldrig läst Tacitus.

Vad som emellertid gjort Geijers person till ett stridsämne av mest brännbara art, är det omslag i hans åsikter som infann sig och hos en så utrustad person måste infinna sig under inflytande av den nya tidens idéströmningar, och som går under det bekanta namnet »avfallet», varigenom han blev med jubel upptagen bland de liberala, ehuru, när allt kom omkring, han aldrig blev liberal, och hans avfall endast var ett frångående av tron på några självdöda doktriner. Han underhöll till och med förbindelser med Carl XIV, och tyckes hela den såsom en landets angelägenhet utmålade sinnesförändringen hos Geijer varit av rätt liten betydelse för det hela, något viktigare för Uppsala universitet, men mest för avfällingens egen person, vilken därigenom fick lätta sitt samvete och komma till klarhet om att han haft en stor skuld att bära, då han hållit ett helt tidevarv sovande i villfarelser, som han själv, en tid bortåt åtminstone, icke kunnat tro på. Svenska folkets historia står emellertid före »avfallet» och är sålunda av Geijer själv ogillad, vilket icke, befängt nog, hindrar hans beundrare att i densamma se ett slags bibel med ofelbarhets helgd, varigenom de mest förvända föreställningar ännu härska och kunna giva anledningar till ändlösa strider.

Ett kommande tidevarv, som hunnit utrota snille-

och mänskodyrkan, skall nog giva var och en vad honom tillhörer, och Geijer skall icke förlora på att bli mera människa eller mindre Gud.

Geografien behandlas av Djurberg i ett ganska stort arbete av mera lexikalisk natur, men Agardh skriver ett litet mönsterstycke, däri han giver en fågelvy över Sverige, så, som ingen före eller efter honom gjort. Sockenbeskrivningar och reseskildringar överflöda så, att snart varje ort av det vidsträckta landområdet är genomforskat. Hermelins kartverk blir snart kompletterat av topografiska kårens och Ekonomiska kartverket, och Sveriges geologiska undersökning lämnar ett arbete, som överträffar allt vad utlandet kunnat framte i samma art.

Fornforskningens stora material fick genom Sven Nilsson och Axel Emanuel Holmberg ett nytt liv, och etnografien grundlades av Hyltén-Cavallius genom hans oöverträffade Värend och Virdarne.

Filosofien behandlas i århundradets början av den skarpsinnige oppositionsmannen Benjamin Höijer. Kristofer Jakob Boström har i våra dagar filosoferat på ett sätt, som givit honom samma ställning emellan de stridande som Geijer. I sin statslära är Boström fullkomligt stillastående, men i sina religionsfilosofiska skrifter är han till en viss grad framåtskridande, och särskilt har hans uppträdande mot en av statskyrkans viktigaste dogmer gjort honom till det uppväxande släktets avgud, så att de förlåtit honom hans orimliga statslära.

Svenska språket får i Rydqvist en ny lagstiftare, vars Svenska språkets lagar utövat ett ofantligt inflytande på Svenskans framtida utveckling och rensning från främmande beståndsdelar.

Litteratur.

Skaldekonsten har i vårt land haft ett så obetydligt inflytande på utvecklingen, att det nästan är lika med intet; det buller, som i århundradets början hölls av studenterna i Uppsala och poeterna i Stockholm, var av så ofantligt ringa vikt för svenska folkets utveckling, att det här icke skulle vidröras, om man icke skrivit böcker om saken och gjort det poetiska oväsendet till en hä-delse av historisk vikt. Varje tidevarv har sitt sätt att betrakta världen och sitt sätt att giva form åt åskådningarne. Det gustavianska tidevarvet, som gick i graven med Gustav III:s död, hade inom poesien likasom på andra områden valt franska mönster, vilka mycket väl passade till det franska innehåll, som man i seder och liv förvärvat sig. Redan Thorild hade brutit denna poetiska konvenans och haft åtskilliga pennfäktningar för bland annat rättigheten att få skriva orimmad vers, vilken rättighet redan romare och greker hade begagnat sig av, utan att bli ställda till ansvar därför. Nu skulle hela den striden varit betydelselös, om icke med de friare former, man yrkade, även ett friare innehåll följt, vilket gjorde frågan något större den gången. Men när sedan med reaktionen efter 1810 den nya skolan angrep de gamla akademisterne, så var det icke någon andlig frihet de unga kämparne, med Atterbom i spetsen, yrkade, utan endast en frihet att få skriva om andra, men därför icke större eller betydelsefullare saker än de gamla, och det var icke heller friare former de yrkade, ty de canzoner, sonetter och madrigaler, de nu skrevo, voro mycket konstigare än de gamla alexandrinerna, som av de

äldre med förkärlek begagnades. Nationen förblev alldeles oberörd av detta pennkrig, som icke heller trängde utom de litterära kotterierna, och beviset på, av huru enskild natur hela rörelsen var, finner man i den samtidigt uppträdande nationella riktning, som i Tegnér finner sin förnämsta målsman.

Vår tid, som kommit till den slutmening, att icke de stora männen skapa om tiden, utan att varje nydaning är en frukt av ett hela släktets samarbete, vår tid bryr sig icke om att utforska om människorna varit stora eller små, och den dömer icke efter lyckan utan efter förtjänsten, om den över huvud bryr sig om att döma; den ser endast efter vad människornas verksamhet haft för inflytande på utvecklingens gång, vad gott eller vad ont. Vad gott nu Tegnér gjort genom att sprida glädje i palats och hydda medelst sina sköna sånger om Frithiof och Nattvardsbarnen, det hava vi alla erkänt och till fullo värderat, men vad skada han åstadkommit genom att väcka nationalfåfängan, hava vi icke haft mod att erkänna. Sådana avguderier som han bedrivit med Napoleon, med Carl XII och med Carl XIV skall eftervärlden icke dyrka honom för. Men eftervärlden har förlåtit honom allt, till och med hans ljusskygga verksamhet som folkrepresentant och även som biskop, den har förlåtit honom det, sedan den nyligen fått läsa hans brev och sett vilka inre strider han haft att kämpa, då hans hjärta bjöd honom gå en väg, men hans yttre ställning i samhället tvang honom att säga ett annat; och eftervärlden, som dock blir sträng mot sina gamla gudar, har därför aldrig nekat honom äran av att vara Sveriges största skald. Samma synd, eller den att hava grundlagt vår fosterländska chauvinism,

delar även Geijer såsom poet, vilket fått sitt högsta uttryck i dennes poem, Gustav Eriksson, i vilket denne tilltalas i en psalmton, med vilken man eljest brukar hylla den allsmäktige skaparen:

Då jag dig, fader, tänker,
en helig vördnad sig i bröstet sänker,
jag ville till dig fara
och evig tro och kärlek dig förklara;
ty jag dig hörer till.
— — — — — — —
Ty då dig svensken tänker,
av helig vördnad han sitt huvud sänker
Med dig få vi ej vara.
Men, fader, evig tro vi dig förklara;
ty dig vi höra till.

Längre kan man icke gå, utom i Ryssland, där man tar steget fullt ut och förklarar sina döda tsarer för helgon och ägnar dem sin dyrkan.

För denna frestelse faller aldrig Johan Ludvig Runeberg, oaktat han just i den fosterländska tonarten vunnit sitt största rykte, och han lät aldrig sanningens stämma dövas av vapenlarm eller krigsmusik.

Vi hava nu nämnt de största namnen inom skaldekonstens område. I våra tider, då konsten att skriva vers ingått i den allmänna bildningens fordringar, hava namnen blivit för många att man längre skulle anse sig behöva upprepa dem.

»Sällan förekommer inom det allmänna eller enskilda livet någon märklig händelse, även i den ringaste småstad, som ej firas med ett skaldestycke. Intet bröllop, ingen begravning, ingen större middag, kan föras utan poetiska blommor, vilka i Sverige

motsvara de naturliga blommorna vid festerna i Paris och London. Knappast finnes numera någon ung man hos oss, som efter slutad akademisk bana ej tilltror sig att skriva ett poem. Vid tävlingarne för Svenska akademiens pris inlämnas varje år tjogtals poemer. Varje jul utkommer en betydlig mängd poetiska kalendrar, uti vilka visserligen finnas stycken av stor förtjänst, men även andra, som endast bevisa den betydande plats, som icke blott den poetiska konsten utan även kärleken därför för närvarande intager i svenskarnes bildning.» Så yttrade sig en ledamot av Svenska akademien år 1852.

Men med den avtagande poesien, som älskade att hålla sig inom känslans enskilda lilla område, började i stället århundradets författaregåvor att rikta sig mot det omgivande verkliga livet och fann i romanen den mest passande formen. Man lämnade sina egna små personliga känsloutbrott, och fann att skaldekonsten kunde hava en annan och större uppgift än att förlusta, nämligen den att upplysa och gagna. Romanförfattaren lämnade den lätt vunna skaldeäran med dess lagrar och titlar samt tog upp livets frågor, vilka ofta voro eldbränder, som man icke ostraffat tog i, och många av dessa författare, såsom Almqvist, Crusenstolpe, Blanche, hava gjort sig på samma gång avhållna och hatade genom sin talang och sitt mod.

Den svenska skådebanan, som före mitten av detta århundrade lovade att bliva så svensk genom de då uppstigande svenska författare som arbetade för scenen, såsom Börjeson, Jolin, Blanche, nedsjönk åter till en italiensk opera och en pariserkomedi. »Efter Gustav III:s tid», säger vår samme förträfflige akademiker från 50-talet, »har småningom detta begrepp

om teaterns bestämmelse i Sverige — bestämmelsen att på en gång höja den fosterländska konsten, uppliva fosterländska minnen och höja nationalkänslan — föråldrats och slutligen alldeles dött bort. Man har börjat betrakta den svenska teatern såsom en medtävlarinna med de stora teatrarna i Paris och London, ett institut för konsten i allmänhet, icke för svensk konst. Man ser ej mer där de fosterländska ämnena framställas. I stället för de svenska hjältarne uppträda där nu Don Juan, Figaro, Fra Diavolo och Robert le Diable. Libretton är översättning; musiken från Italien; och på samma gång den musikaliska, både konsten och talenten i Sverige utbildats till en ofantlig grad, så att svenska sångarinnor räknas bland de yppersta på utländska teatrar, har man för svenska nationalteatern likväl antagit italienska orkesteranförare, italienska sångare och sångarinnor.»

Våra dagar hava dock sett en återgång till ett bättre, om ock det utlänska ännu härskar mer än vännerna av det fosterländska kunna gilla.

Av större betydelse för nationens utveckling till andlig frihet och medborgerlig myndighet, än alla teaterpjäser, romaner och skaldestycken, är tidningspressen. Alla dennes förfärliga missbruk, vilka oftast genom överdrifterna korrigera sig själva, hava icke kunnat framkalla motståndare nog förblindade av den sårades raseri, att de skulle vilja votera dess bindande.

Det vackraste lovtalet över detta frihetens fastaste värn, har blivit hållet av en man, som hela sitt liv var förföljd av denna press, oaktat hans strävanden sedermera hava befunnits vara så fosterländska och välmenande som någons. Det är återigen Per Wieselgren, folkprofeten, vars många gyllene ord och tankar,

åtminstone för det uppväxande släktet, legat begravne i ett arbete, som partihatet sorgfälligt undanhållit för de unga, och som de lärde mycket begagnat, men sällan anfört, om icke de haft tillfälle att hacka på författaren, såsom varande alltför ensidig. Varje författare med bestämd övertygelse är ensidig, men han behöver därför icke vara enfaldig. Wieselgren håller på kristendomen såsom en förädlande livsåskådning, han vågar mitt under ett snilledyrkande tidevarv hålla dygden för mer än talangen, och hans rättskänsla är omutlig till den höjd, att han erkänner dödsfienders förtjänster lika modigt som han nedslår avgudar.* Det är därför med ett slags glad oförskräckthet han avgivit sitt frikännande ja om den periodiska pressen, oaktat denna ofta skadade och motverkade hans eget arbete och hans person. Och han gör det i en upphöjd stil, som visar huru han kunde se sakerna i stort, även då hans hjärta ville revoltera.

»Här äro tvenne mänskliga makter på jorden, andens och armens. Bägge kunna stå i ljusets, bägge i mörkrets tjänst... Andens vapen är ordet... I fordna dagar var det egentligen talet som kunde hämma massorna. De måste komma på hörhåll till sin ledare. Men i vår tid har hela den bildade världen blivit, såsom vi redan anmärkt, ett Dionysii öra, där alla kunna inom få dagar höra vad som tänkes av samtida...

Den periodiska pressen är organ för andemakten, denna nödvändiga motvikt i anseende till arm-makten

* Till och med om sin värste begabbare, v. Braun, yttrar han sig i Sveriges sköna litteratur på ett erkännande sätt, och anför i sin helhet poemet »Brännvinet».

som i varje tid på något sätt bröt sig väg och gav sig gestalt. Eller var ej påven med sin bannstråle i sin tid en utövare av opinionsväldet, som ensamt kunde motväga, slutligen behärska den kroppsstyrka hos massorna, som organiserats av riddarne...

Man klagar över detta opinionstyranni. Så klagade man över påveväldet. Men när det bröts, kunde behovet av en motvikt i anseende till det materiella våldets organer därföre försvinna? Uppstod ej en väldigare makt med lika immateriella vapen? Eller har periodiska pressen ej krossat flera världsliga makter än påvarne förmådde? Vinnes då mycket, om vi indraga tidningar, såsom kungar eller provisoriska regenter?...

I litterärt hänseende är den periodiska pressen ej viktigast. Man kan ej där vänta att ofta möta fulländade snilleverk. Det är den offentliga konversationen, där det enklaste, det bäst på saken trängande är det förnämsta.

Och all olåten av dessa tidningar, är den så farlig? Man säge vad man vill om att äran är dyrbarare än ögat och foten, så märker man, när tidningsartikeln väl hunnit om några dagar att glömmas av både författare, allmänhet och den anfallne, att det ej är så farligt med den där ärans försvinnande, som när man mistat ett öga eller en fot i slagsmålet med sin fiende... Ty antingen led man orätt, och då var publicisttribunen lik stolarne vid Artusbordet; den stötte åter och kastade den orättfärdige domaren ur domarsätet, så snart man enkelt upplyste ett vanställt, eller förjagade med sanningsblosset ett diktat faktum. Eller var saken litet eller mycket sjuk, och då stod man med rätta på den

enda offentliga skrift- och avlösningspall, som vår tid tål.

Var det bättre för våra fäder, om vilka det ej taltes i tidningarne? Taltes där således ej om dem? Må man läsa den privata brevväxlingen från dessa tider, må man fråga de gamle, då de berömma tystlåtenhetens dygd hos de äldre släkterna. Nu finnas snart sagt inga hemligheter. Är det alltid så illa? Vad utgjorde de gamles flesta hemligheter? Månne ej oftast förtal... Nu känner en var vad som säges om honom...

Illusioner äro hyender som måste undanryckas i alla riktningar. Tryckfriheten är den bästa undanryckaren och tidningslitteraturen det snabbast verkande tryckfrihetssättet.»

Detta yttrades för omkring trettio år sedan och kan delvis gälla än. Senaste tider hava dock märkt, att tidningspressen något frångått sin uppgift att vara språkrör för de stora frågorna; den kan icke frånkännas ett visst fel: att hava gjort människorna småaktiga, småsinta, i det den vant dem att sysselsätta sig med obetydligheter, med ort- och personintressen, som draga uppmärksamheten från de större, för att icke tala om de avarter av tidningar, som uteslutande hava en köpmansspekulation som rörelsekraft. Detta oavsett ha dock tidningarne numera blivit ett nytt forum, där även de orepresenterade kunna behandla alla de viktiga frågor, som de representerade avgöra; de äro ett slags självvalda utskott, där ärendena förberedas åratal, innan de komma för riksdagen, och verka alltså att en mångsidigare belysning över ämnet åvägabringas, än som vid några hundra personers sammanvaro under ett par månader kan åstad-

kommas; den är vorden en opinionsnämnd, som har sista ordet över regerings- och ämbetsmyndighet, den har tagit och den utövar den makt, som de folkvalda ombudens ombudsman skulle vara, och den har ofta genom ett rätt, kanske i sista stunden utsagt ord hindrat lagåtgärder, som kunnat fördröja utvecklingen för långa tider.

Enligt 1809 års grundlagar var tryckfriheten lagfästad i Sverige, men det dröjde icke längre än till 1812, då ett angrepp mot densamma riktades från regeringens sida, vilket lyckades över förväntan. Det fria ordet ställdes under en hovkanslers uppsikt, vilken ägde makt att helt enkelt indraga de tidningar, som yttrade annan mening än hovets. Härigenom uppstod en så gott som enväldig hovstyrelse, vilken illa motsvarade de konstitutionella grundsatser, som 1809 års män uttalat. Detta tillstånd räckte ända till 1830, då Lars Hiertas Aftonblad* med kraft motsatte sig detta trycktvång, som endast genom ett falskt löfte (av greve Wetterstedt) blivit nationen pånarrat. Aftonbladets uppträdande har även av dess bittraste motståndare icke kunnat frånkännas ett det mest betydelsefulla inflytande på hela den politiska utvecklingen, och allt vad vi sedan återvunnit av det som efter 1809 frånlockades oss, hava vi till en stor del att tacka denna tidning, som på sin tid av lastare kallades Svenska folkets bibel. Efter 21 års kamp mot indragningsmakten och trakasserier tröttnade den starke mannen, då han fann att han delvis predikade för döva öron, och han nedlade vapnen som tidningsredaktör. Men han steg åter fram i riksdagen för

* Upphör med 1851, således icke att förväxla med det reaktionära blad av samma namn som ännu äger tillvaro.

att ånyo upptaga de stridsfrågor, som en nyvaknad tid åter och med fördubblat nit ställde på dagordningen.

*

Ehuru den nya tiden icke, i likhet med Plato, vill utesluta konstnärerna ur staten, har den dock kommit på andra tankar om deras verksamhet, än föregående tidevarv, vilket vältade sig i snilledyrkan. Vår tid, som såg överdrifterna i denna aristokratiska samhällsklass' fordringar, och själv gick till överdrift, har nu omsider börjat ångra sig, och på överskattningen har följt kritik. Den har funnit konsterna vara mycket angenäma lyxartiklar, vilka varken gjort människorna bättre eller lyckligare, och det förnäma chifferspråk, som de sköna konsterna begagnat, har gjort att konstnärerna högst sällan kunnat verka djupare än inom de förmögnare och de bildade klasserna, vilka minst behövde konst. Tiden har uppträtt revolutionärt, och fordrar få konsten ur sitt välstängda palats ut i livet. Mänsklighetens gemensamma fordran på skönhet yttrar sig numera i behovet att pryda hus och hem, allmänna platser, industriens alster, den vill återföra konsten till vad den ursprungligen varit, konstslöjd, och den vill att konsten skall bli demokratisk, eller vara till för alla, icke blott för konstnären. Att konstnärerna kämpa för sitt riddarhus, det är icke oväntat. Dilettanterna, som vilja dela deras Prometteuseld, äro deras värsta ovänner, som vilja profanera det »heliga» och sprida hemligheten kring jorden, varför de också ivrigt förföljas. Att den förnäma konsten förer ett artificiellt liv, det synes av det oupphörliga skydd, att icke säga

den barmhärtighet den får anropa för att kunna äga bestånd, och detta just visar att den stått stilla och blivit oberörd av de jämlikhetssträvanden en ny tid understött. Den lever som den fattige adelsmannen och är för stolt att arbeta; därför går den också nedåt. Den har glömt att konsten, när den stod som högst, var som mest demokratisk; den har glömt att grekernas bildhuggare voro dekoratörer av byggnader, och därför ser man knappast någon bildhuggare med namn vilja pryda en byggnad med sitt arbete; den har glömt att Italiens, således världens, störste målare prydde väggar åt rike köpmän, låt vara att de hette Medici, och att man på konstens mest aristokratiska tid icke målade för museer, utan för nationer.

Våra dagar hava sett strävanden i en bättre riktning, om ock icke målsmännen haft mycken framgång eller deras föredömen vunnit väntad efterföljd. Men en kommande tid skall kanske se frukterna.

Den materiella utvecklingen.

Befolkningsförhållanden.*

Av rikets 2 millioner manliga inbyggare tillhörde år 1870 omkring 110,000 de civila och militära ämbetsmannakårerna; 1,153,000 sysselsattes med jordbruket och dess binäringar; 214,000 med gruvbrytning och tillverkningsindustri; 71,000 med handel, sjöfart och landtransport; 11,000 med undervisning, litterära och artistiska yrken; 3,000 med sjuk- och fattigvård. Nära ½ million saknade yrke eller anställning och utgjordes av: husägare, kapitalister, pensionärer, undantagshjon, tjänstehjon, vaktmästare, arbetare utan anställning, inhyses-, fattig-, arbets- och hospitalshjon, lösdrivare och fångar. Samma år utvandrade 20,000 personer. År 1880 utvandrade 42,000 personer.

Att ett stort missförhållande äger rum härvidlag säga oss siffrorna; att utleta orsakerna tillhör samtiden. Att på 10 år, 1870—80, 167,000 personer utvandrat antyder en otillfredsställelse med det bestående, vars grunder många söka dels i den stora siffran 110,000 ämbetsmän, dels i den ofantligt höga siffran ½ million improduktiva medborgare, vare sig de äga hus eller icke.

Mest missnöjda äro jordägarne över skatternas

* Alla uppgifterna äro i runda tal.

orättvisa fördelning och arbetarne över de låga arbetslönerna, vilkas otillräcklighet av arbetsgivarne motiveras genom omöjligheten att tävla med utlandet i råvarornas förädling, i synnerhet sedan de låga tullsatserna knappast lägga hinder i vägen för införseln.

Handel.

Om Frankrike i slutet av förra århundradet skänkte världen lärdomar i den politiska frihetens vinnande, så var det återigen England förbehållet att lösa de band, som ett otidigt skyddsbegär lagt på en av de viktigaste förvärvskällorna i det nya samhället. Adam Smith är den, som först och tydligast uttalar ordet frihet om utbytet och som uppvisar, att hjälp och skydd vad handeln beträffar, varken hjälpa eller skydda, utan tvärtom hindra och skada det stora hela.

Under återgången till det gamla under Carl Johans första regeringstid kunde de nya frihetslärorna icke vinna någon mark, men redan vid 1823 och 1840 års riksdagar höjdes rop på handels- och näringsfrihet, ehuru förgäves. Trycket blev dock för starkt och några mindre förmåner tillkämpades, såsom kustbornas rättighet till inrikes segelfart 1832; och vi kunna döma om tvångets utsträckning, då ett sådant medgivande, som att järnverksägarne skulle få rätt att begagna vilken smidesmetod de ville, först år 1838 gavs dem och då betraktades som en ofantlig nyhet.

Riksdagen 1853—54 uttalade frihandelns grundsatser, och efter tullarnes nedsättning sedan 1860 har så gott som full verklighet givits åt dessa läror, icke minst genom räntans fullständiga lösgivande år 1864.

År 1880 sysselsattes 33,565 svenska män och kvinnor med handeln och 28,336 män med sjöfarten.

Samma år utfördes ur landet varor till ett sammanlagt belopp av omkring 236 millioner, under det införselns värde utgjorde omkring 282 millioner.

Landets huvudprodukter äro fortfarande järn- och trävaror, vilka tyvärr bytas mot utlandets lyxartiklar, mest kryddor, såsom kaffe, socker och tobak, av vilka varor år 1880 infördes: kaffe 26 millioner ℔, socker 75 millioner ℔ och tobak över 4 millioner ℔.

Näringar.

För modernäringen jordbruket har under detta innevarande tidevarv mycket blivit gjort, så att år 1880 spannmålsutförseln översteg införseln med omkring 20 millioner kubikfot. Men detta resultat har icke kunnat framgå utan betydlig skuldsättning i de sedan 1836 inrättade hypoteksföreningarne och den sedan 1861 uppsatta hypoteksbanken i Stockholm. Hela jordbrukets skuld beräknades sålunda i medlet av 1870-talet uppgå till något över ½ milliard eller 32½ procent av hela taxeringsvärdet. Vad staten återigen gjort för denna näring består huvudsakligen i inrättande av lantbruksakademien 1811, lantbruksinstituten Ultuna 1846, Alnarp 1859. Bredvid dessa högre lärdomsanstalter finnas även lantbruksskolor i samma syfte, och icke liten förtjänst får man tillägga länens hushållningssällskap och de ofta återkommande lantbruksmötena. De gamla byarnes sönderdelning genom enskiftesverkets fullständiga genomförande 1827 och jordlotternas sammanslagning till större

ägovidder har mycket förändrat landets utseende och bidragit till jordbrukets höjande.

Boskapsskötseln, vilken särskilt i de norra trakterna borde vara bättre uppdriven, motsvarar icke vad man hade rätt att vänta, ty årligen införas ladugårdsalster i betydlig mängd överstigande vad som kan utföras.

För bergshanteringen, vilken icke heller motsvarar de fordringar, man på densamma i ett så rikt malmland som Sverige kunde ställa, har den nyare tiden även sörjt dels genom friare författningar, dels genom inrättandet av bergsskolor (den första i Falun sedan 1821).

Skogshushållningen fortfar att vänta på en lagstiftning, som vågar sätta i frågan den enskildes äganderätt och som icke hyser några betänkligheter, då det gäller landets blivande beboelighet för kommande släkten. En ohejdad skogsskövling har nämligen visat sig inverka fördärvligt icke allenast på den omliggande åkerjorden, vilken blir frostlänt, utan även på betet och till och med på fisket.

Inrättandet av ett skogsinstitut (sedan 1828) och en skogsstyrelse (sedan 1859) äro tills vidare de enda åtgärder, man kunnat vidtaga.

Svenska fabrikerna äro fortfarande sådana drivhusväxter, som behöva skydd för att kunna blomstra i striden mot utlandet.

Ett bland de vackraste strävanden till ett bättre, om också en återgång till det ursprungliga tillståndet, är befrämjandet av husslöjdens återinförande, varigenom mycken tid och mycket pengar skulle besparas och varigenom landet skulle hänvisas tillbaka på sina av naturen angivna hjälpkällor. Vid

medeltidens slut blev husslöjden så gott som förbjuden på landsbygden för att städerna, regentens guldgruvor, skulle bliva desto mera givande; detta skärptes med genomförandet av arbetsdelningen allt framgent och blev på 1700-talet drivet till det orimliga. Först inpå våra dagar har man insett det ofantliga slöseri med krafter, som härigenom bedrivits, och bland män, som ivra för den fosterländska rörelsen, framstår naturvetenskapsmannen och nationalekonomen Agardh, vilken i sitt tal om svenska näringarnes riktning har angivit den stråt, som framtiden i detta avseende har att följa, om den också ännu icke är följd. De förträffliga och väl sagda sanningarne äro alltför dyrbara och alltför glömda att vi skulle tveka ånyo upprepa dem för ett släkte, som vuxit upp sedan de första gången uttalades och vilket förstår dem bättre än de döva öron, för vilka de ursprungligen uttalades.

»De råämnen», säger han, »Sverige huvudsakligen har att framdraga från naturens sköte, äro säd, trävaror och metaller. De två senare finnas där i större förråd än i något annat land, och vad sädesproduktionen angår, så kan den, när alla odlingsbara trakter blivit tagna i bruk, uppdrivas till lika höjd som i Danmark. Sverige kan således, medelst frambringandet av dessa tre råämnen, skaffa sysselsättning åt en vida större folkmängd än om det skulle använda det däruti liggande kapitalet till fabriker. Dessa tre produkter utgöra tillsammans icke blott människosläktets viktigaste nödvändighetsvaror, utan även villkoret för all civilisation. Utan säd, utan järn och utan byggnadsvirke, skulle varje folk förfalla till det vilda naturtillståndet.

Norden har säd och södern har druvor. Södra Europa har olivskogar med små stammar och gråa kronor, förbrända i solen; lombardpopplar med hopträngda grenar, som giva ingen skugga, endast liknande solvisare på slättens tavla. Sverige har sina evigt grönskande tall- och granskogar; och då södern förvekligas i vällukterna av sina orangelundar, vandrar nordbon under valven av sina bok och ekskogar, fördjupad i allvarliga tankar eller hänförd av naturens skönhet. Överallt i södern förjagas man om sommaren från de heta fälten in i husen. Överallt i norden drives man från husen ut i den fria naturen.

När Amerika, Indien och Australien hava gruvor av silver och guld och diamanter, bryter Sverige järn, den ädlaste av alla metaller, ur sina gruvor, och den bästa kopparn i Europa.

Det arbete, som dessa råämnens frambringande fordrar, måste ske genom människokraft. Det arbete, som fabrikationen fordrar, måste ske huvudsakligast genom maskiner.

Det förra arbetet, eller det som råämnenas frambringande kräver, är ett tungt och mödosamt, men tillika ett fritt arbete. Arbetaren är därvid herre över sina rörelser; han kan stanna när han behagar, han kan arbeta fort eller sakta efter behag, han kan därvid samtala med sina kamrater, han kan tänka på sin familj eller sina vänner, utan att detta hindrar hans arbete.

Kortligen, arbetaren i norden förlorar vid sitt arbete icke friheten i sina rörelser, icke friheten i sina tankar, icke friheten i sina känslor. Arbetet prövar hans krafter till det yttersta, men det stärker

dem; och då han gått ifrån sitt arbete är han, efter slutad sömn, den följande dagen starkare än förut. Hans muskler växa ut, hans bröst vidgar sig, hans kinder blomstra och hans öga tager småningom överallt i norden himlens färg.

Under det männernas arbete i norden sålunda utföres i den fria naturen, sommar och vinter, sysselsättas kvinnorna hemma i stugan, icke vid ett vidhängande arbete, utan vid ett oupphörligt omväxlande vid bestyret av ett hushåll, alltid åtföljt av åtankan om personer, som äro kära för hjärtat och åt vilkas trevnad hela detta sysslande är egentligen ägnat.

Om aftonen äro alla hushållets ledamöter samlade och förenade uti stilla och vänliga känslor och under samtal, varuti man vid den gnistrande brasan meddelar varandra de viktiga händelser, som under frånvaron träffat vardera av husets ledamöter.

Se där det allmänna folkets eller arbetarens liv i norden. Huru förbyter sig icke detta upplyftande skådespel av ett strävsamt och arbetsamt folk, då vi flytta oss till de västra, industriella länderna.

Där finna vi arbetarne i massa inneslutne inom fyra väggar, halvklädda i kvav och förskämd luft, i dunster uppstigande från de kokta, jäsande råämnena, eller under det dövande slamret av maskinernas gnisslande och rasslande gång, utan andra föremål att betrakta än de fuktiga väggarne och den eviga, taktmässiga, våldsamma och oemotståndliga rörelsen av maskinernas armar, som lyfta och sänka sig eller gå till höger och vänster i en oföränderlig likhet.»

Att dessa tankar icke delas av en maskindyrkande samtid är ganska naturligt, vilket dock icke hindrat att hemslöjdens stora tanke vunnit mark. I Västergötland övas sedan äldsta tider vävnadsslöjder, huvudsakligast bestående i bomulls bearbetande; i Norrland tillverkas de förträffligaste lärfter av kvinnorna; från Dalarne säljas sedan gammalt ur och numera även symaskiner. »Intet landskap i Sverige», skrevs 1863, »företer en allmännare huslig idoghet än Halland. I Lindome socken, 1 ½ mil från Göteborg, finnas bland allmogen snickare, vagnmakare, klensmeder, med ett ord hantverkare av alla slag. Möbler tillverkas där allmänt och med stor konstfärdighet, så att avsättningen även sker utom riket; och då karlarne äro sysselsatta i sina verkstäder, ser man stundom kvinnorna arbeta med åkerbruket på öppna fältet.» I Västmanland, i Våla socken, förfärdigas snickeriarbeten, särskilt de ryktbara stolarne, vilka även funnit sin marknad i utlandet.

Fabrikerna hava genom ångmaskinernas införande tagit stora steg framåt. Ångmaskiner kommo första gången från England 1804 och den första verkstaden för maskinbyggnad anlades på Kungsholmen 1809.

Fabriker ägdes 1879 av 2,790 personer och drevos av 52,000 arbetare, varav 14,000 kvinnor. De största tillverkningsvärdena gåvo gjuterierna och mekaniska verkstäderna med 17 millioner, sockerbruken med 15 millioner, bomullsspinnerierna med 10 millioner.

Brännvinets historia efter 1809 är lika omväxlande som i förra århundradet. Vid 1809—10 års riksdag fortfor bränningen att vara fri mot en viss bevillning.

Vid 1812 års riksdag inskränktes rättigheten till hemmansinnehavarne, som dock ej fingo begagna pannor över 90 kannors rymd. 1853 är det kanske viktigaste årtalet i brännvinets historia, ty då förbjöds husbehovsbränningen, vilken avgörande lagförändring endast kunde komma å bane efter starka påverkningar från de många nybildade nykterhetsföreningarne. Skatten, som intill 1855 blott utgjort $2\frac{1}{6}$ öre för kannan, höjdes nu med ens till 50 öre, och steg 1860 till 60 öre, varefter den under hand ctigit ännu mer. Denna orimligt höga skatt har väckt mycket missnöje, emedan den huvudsakligen drabbar de arbetande klasserna, och den har icke heller haft åsyftad verkan: superiets avtagande. År 1878—79 tillverkades omkring 17 millioner kannor.

År 1846 befriades först hantverkerierna från det gamla skråtvånget, vilket hållit dem bundna ända sedan medeltiden, och därmed sökte man även i någon mån upphäva den gamla söndringen mellan stads- och lantintressen. Sålunda fingo numera även lantmän med biträde av barn och tjänstehjon till avsalu förfärdiga fabriks- och hantverksarbeten, vilka, såsom föremål för husflit, kunna av dem åstadkommas, samt ägde i stad och å landet varje myndig svensk man, av god frejd och som begått nattvarden, med biträde av hustru och barn åstadkomma hantverksarbeten eller andra tillverkningar. Enahanda rättighet tillkom även änka och gift kvinna. För att hålla arbetsskickligheten uppe hava sedermera hantverksföreningar blivit bildade.

För handelns och näringarnes upphjälpande och stödjande har man väsentligen ägnat sin uppmärksamhet åt inrättandet av banker.

Bankerna.

Sedan riksbanken visat sig vara otillräcklig, har sedan 1824 tillstånd till grundandet av enskilda banker varit medgivet. Skånska banken var den första, som (1830) begagnade sig av den nyvunna rättigheten. År 1881 hade 27 enskilda banker sedelutgivningsrätt. Men sedan 1850—51 hade Riksbanken ansett sig böra tävla med den enskilda genom inrättande av filialbanker, till vilket ändamål riksdagen anslog 2 ½ million banko, »i ändamål att antingen genom de redan varande lånekontoren eller medelst inrättande av nya avdelningskontor ersätta den minskning i rörelsekapitalet, som skulle uppstå i händelse nuvarande privatbanker komme att upphöra, dels ock att till bankofullmäktiges disposition anvisa ett belopp av 1 ½ million banko för att, till en mindre del såsom kreditiv, men i övrigt i form av lån, tilldelas de filialbanker, som, utan ändamål att ersätta upphörd privatbank, kunde till penningerörelsens lättande i någon stad uppkomma». År 1863 funnos sålunda 21 filialbanker, men år 1875 hade de allesamman funnit för gott att upphöra.

Samfärdselns medel.

Det största och vackraste kanalarbete, som det för övrigt på vattenkommunikationer så rika Sverige sett fullbordas i detta århundrade, är Göta kanal. Tanken på att förbinda Östersjön med Västerhavet var mycket gammal och hade ursprungligen till syfte att låta landsmännen kringgå öresundstullen. Redan biskop Brask hade ju på sin tid arbetat för denna segelleds öppnande och framlagt förslag därom vid

Södertälje riksdag år 1516; senare eller vid 1741 års riksdag upptog biskop Rhyzelius frågan, och den bifölls, men kom genom ryska krigets utbrott aldrig till verket. År 1755 verkställdes förberedande arbeten av en ingenjör, vilken kom till den slutsats, att kanalen borde gå ut i Bråviken och icke i Slätbaken. Vid riksdagen 1809 antogs biskop Rosensteins förslag, och kanalen nalkades nu den tidpunkt, då den skulle bliva en verklighet. Greve Platen blev huvudman för byggarbetet, och medel anskaffades genom aktieteckning. Staten understödde medelst expropriationstvång och arbetskommenderingar från armén. Ända från 1817, då en rubbning i det ganska invecklade penningeväsendet inträffade, ända fram till 1832, då kanalen fullbordades, kämpar det stora arbetet mot svårigheter och slutar med en stor förlust för aktieägarne. Den påräknade vinsten för landet blev mindre än man väntat, dels genom öresundstullens försvinnande, dels genom de nyöppnade järnvägsförbindelserna mellan Stockholm och Göteborg. Transitofarten, för vilken kanalen ju huvudsakligen var beräknad, var före västra stambanans öppnande redan så obetydlig, att 1835 endast 66 fartyg och 1860 endast 29 fartyg begagnade leden för detta ändamål.

Trollhätte, Södertälje och Strömsholms m. fl. kanaler hava börjat med mindre patriotiskt buller, men likafullt uppfyllt sina bestämmelser.

Järnvägarnes anläggning har mer än något annat ombildat landets allmänna karaktär. Skillnaden mellan bygd och obygd, stad och land utplånas allt mer, och odlingsbara trakter, vilka förut i brist på samfärdsel lågo i lägervall, vänta nu på snara skördar. Om de stora förhoppningarne härvidlag komma att

uppfyllas skall framtiden utvisa; samtiden visar blott att de påräknade odlarne lämna riket och gå ut att odla ett främmande land. Sedan den första järnvägslinjen Köping—Hult år 1856 öppnades har, som bekant, riket blivit genomdraget i alla riktningar av ett järnvägsnät, som snart gör de rika inländes vattenkommunikationerna överflödiga, och till en del utträngt ångbåtarne, vilka sedan 1818 huvudsakligen underhållit förbindelsen mellan rikets inre delar.

Den elektriska telegrafen har sedan 1853 och dess medtävlare telefonen på de sista åren gjort postväsendet viktigare tjänster än det sedan 1855 införda likformiga postportot.

Författarens slut-erinran.

Att uppgiva alla de källor, ur vilka författaren hämtat, vore nästan detsamma som att giva en förteckning på de viktigaste handskrifter och tryck, som äro förvarade i Kongl. Biblioteket och röra Sverige. (Man jämföre Bibliotekets tryckta årsberättelser, där redogörelser över författarens verksamhet under ett par år finnas upptagna.) Förutom dessa huvudsamlingar av svenskt tryck, vilka varje dag och stund stått till författarens förfogande, har han begagnat alla i Stockholm befintliga arkiv, Riksarkivet, Kammararkivet, Rådstuarkivet, Storkyrkans, Katarina kyrkas, Stadens med Byggnadskontorets, f. d. Krigskollegii, Kommerskollegii, Vitterhets- Historie- och Antikvitets-Akademiens m. fl. arkiv. Som kataloger över de flesta stiftsarkiv äro tryckta (i Handlingar rörande Skandinaviens Historia) hava undersökningar på dessa ställen varit umbärliga, och har författaren genom brevväxling och lån av handskrifter därifrån försatt sig i tillfälle att begagna vad som kunnat vara av nöden för hans syften.

Att författaren, genom att hava haft under händer den mest fullständiga samling av svenskt tryck som finnes, råkat hitta flera upplysningar än de, som stå till buds i de vanligen tillgängliga böckerna, har blivit en naturlig följd, likasom också att hans meningar om ett och annat blivit avvikande från de för dagen gällande. De missförstånd som härvid uppstått, i det några granskare behagat finna fel, just där författaren meddelat en ny upptäckt, hava till en del vållat den polemiska tonen i arbetet, vilket alls icke uppfyller de förhoppningar, att icke säga fordringar, författaren själv ställde på detsamma vid dess början. Han trodde sig nämligen i det från början begränsade utrymmet få rum

med en Svensk Kulturhistoria, men fann under arbetets lopp, att han måste inskränka sig till ett utkast till en sådan, vilket därigenom råkar innehålla dels ett för mycket, dels ett för litet. Det står sålunda en kommande forskare öppet att få utföra vad författaren till Svenska Folket åsyftade, men icke förmådde.

Stockholm i November 1882.

Detaljerad översikt över arbetets innehåll

Förra bandet.

Inledning . . . . . sid. 7—31

Folkdräkten. Dalarne och dalfolket. Folkdräkterna äro avlagda herremod. Huru folkvisorna uppkommit. Folkmusiken. Det ser nästan ut, som vore svenska folket icke en nation. Utlänningarne i Sverige. Vädjan till svenska grammatikan och de många landskapslagarne. Ett etnografiskt nyckelpigsexperiment.

Hedna tiden . . . . . sid. 33—61

För tusen år sedan. Ansgarius och Witmar resa på en kogg från Bremen till Birka. Huru de hade det ombord och huruledes de seglade utan kompass till Bergkvara i Småland. Färden inom landet genom Smålands skogar. Träd, vilddjur, boskap, musik och göter. Över Holaveden. I åkerbrukarnes land, Östergötland. På vägar och stigar till Vingåker och Pilkrog. Därifrån med ett handelsfartyg genom Södertäljeviken till Björkön. Framkomsten till köpstaden Birka. Stadshusens yttre och inre skick. Klädedräkt, smycken och verktyg. Livet på gatorna. Ut- och införseln. Bildskrift och bokstavsskrift. Skalderna sjöngo icke på kalvskinn och trästockar. Vad de sjöngo. Andra konster och tidsfördriv. Konung Björn håller statsråd och låter kristna läran predikas.

Medeltiden eller katolska tidevarvet från kristendomens förkunnande omkring 830 till lutherska lärans införande omkring 1530.

Människorna och levnadssättet.

KAP. 1. Utseende, skick och sed, tilltalsord m. m. . . . . sid. 65—71

Porträtt-typer. Det manliga utseendet. Det kvinnliga utseendet. Skick och sed. Hälsning. Tilltalsord och titlar. Okvädinsord.

KAP. 2. Kungen . . . . . sid. 72—77

Svear äga konung att taga och vräka. Huru konungavalen vid Mora stenar försiggingo. Konungen rider eriksgata. Kröningen och regalierna. Konungamakten med Guds nåde.

KAP. 3. Riddaren . . . . . sid. 78—96

Riddarborgens yttre utseende. Huru inredningen var beskaffad. Borgstugan i festlig utstyrsel. Matborden med tillbehör. Gästabudet. Bordseder. Festens ända: loppsupen. Herrns rum och fruns rum. Vindsrummen och försvarsverket. Gårdsrätten. Jaktnöjen. Vapenlekar (dust och bohord). Riddarens bildningsgrad. Ridderlighet och råhet. Exempel på brevstil.

KAP. 4. De andlige. Klosterfolk . . sid. 97—126

Beskrivning över Vadstena kloster. Klosterfolket och vilka kläder de fingo slita. Huru och vad de åto enligt frälsarens föreskrift. Huru de lågo och sovo. Nattsången Salve Regina. Andliga sysselsättningar, legender och järtecken. Världsliga konster i klostret. Tukt och ordning. Kyrkan utrustas till stor högtid. Birgittas dotters, den heliga Katarinas skrinläggning i närvaro av många förnäma gäster. Huru Sten Sture måste mot sin vilja bära helgonets huvud. Biskop Henrik predikar nära halvannan timma. Presenter. Otukt i klostren. En svensk medeltidssatir: Abbotskämtan. Olaus Petri om klosterlivet. Herr Biskopens vardagsliv och timliga förrättningar i det feta Östergötland; hans bostad, hans

tjänstepersonal, hans mathållning; biskopens brev till Petter Bengtsson vid dennes utrikes resa. Huru måttligt en kaplan hade det i det magra Dalarne. Prästlivets behag och vedermödor. Prästhushållerskorna. Klockarens plikter.

KAP. 5. Hantverkaren . . . . . sid. 127—136

Medeltidens skråanda. Huru en hantverkaregata i Stockholm såg ut. Inne i skomakarkompaniets hus vid Skomakargatan. Skomakarexamen; lärpojkar och gesäller. Skomakarämbetet på gillesdrickning. Blickar i skråordningarne för smeder, murare, skräddare, guldsmeder och garvare. Vackra bruk.

KAP. 6. Köpmän, sjömän . . . . sid. 137—146

Visby och hansan. Hanseatkontoren och ceremonierna för inträdet i de kontoriskes leder. Ute på hamnbryggan; blick på Sveriges ut- och införsel. Tull. Skeppare, sjöfartsmedel, skepparregler.

KAP. 7. Bönder, fiskare . . . . . sid. 147—166

Medeltidens bönder hade inga glada dagar. Lantmannens sysslor under årets skilda månader. Lantmannanöjen: fester, gillen och klubbar. Böndernas hus, kläder, bohag. Bröllops- och trolovningsbruk. Allmogekvinnans ställning. Försiktighetsmått mot självhämnd. Viktiga lagstiftningsåtgärder. Stadgar ur landskapslagarne, som belysa svenska folkets gamla lynne. Skildring av holmen Huvudskär i Stockholms södra skärgård. Skärkarlens liv därute. Herr Nilssons på Hammersta år 1450 utfärdade hamnskrå för kungsfisket på Huvudskär. Minnen från katolska tiden i Skärgården. Biskopsön. Sägnen om Botvid, fiskarenas skyddspatron. Nämdön. Dess träkyrka och sjönöds- och fiskelöften. Sotaskär och dess forntidsminnen.

KAP. 8. De fattige och de elända. . sid. 167—177

Lagstiftningen rörande fattiga. Självvållad fattigdom. Samhällets kringdrivande olycksbarn: lösdrivare, spelmän, gycklare och aktörer. Västgötalagens lekare-

rätt. Skökorna och huru de efterhöllos. Zigenarne i Sverige. Medeltidens sjukdomar voro i allmänhet våldsammare än nu för tiden. Spetälskan, huru den grasserade med människans kropp. Östgötabonden Lars Zeppers dotter Kristina anfäktas av djävulen (= lider av krampanfall) och botas med Birgittas huvudskål och ett kors. En gosse med djävulen i kroppen. Den veneriska sjukdomens härjningar. Skörbjuggen

KAP. 9. Främmande i Sverige . . . sid. 178—187

Orsakerna till Sveriges olyckor skrivna under vitlimningen i Riddarholmskyrkans tak. Danskarne översvämma Sverige. Hemming Gadds strafftal mot danska djäknar, hovmän, skrivare, munkar och lösaktiga kvinnor m. m. Voro svenskarne dummare än danskarne? Det elände tyskarne drogo över landet. Konung Albrekts tyska gökar. Käpplingemorden i Stockholm.

KAP. 10. Svenskarne i utlandet . . sid. 188—206

Svenskarnes färder österut till Miklagård. Väringarne voro grekiske kejsarnes högt betrodde män. Huru julen firades i Miklagårds kejsarpalats och i kyrkan. Polutasvarv. Skådespelen på padreimerna. Ingen vandrar ostraffad mellan lejon och palmer. Nordmännen i Normandie. Bönderna från Häverö socken i Roslagen och utvandringen till Evreux i Frankrike. Vikingarne i Frankrike. Utanför Paris' murar. Nordmännen i litanian. Birgitta och Ulf Gudmarsson på pilgrimsfärder. En svensk sibylla i Rom; hennes vallfärd till Jerusalem; hennes död i Rom. Huru den döda sibyllan, trots många betänkligheter, förklarades för helgon och inskrevs i Gyllene boken i Rom. De stora högtidligheterna vid hennes kanonisering och skrinläggning. Svenska studerande vid universitetet i Paris. Om en mur och en skorsten. Svenska studenter i Tyskland.

KAP. 11. Bostäder och bohag . . . sid. 207—222

Kvarvarande medeltidsborgar. Örbyhus' slott. Visborgs fästning. Byggnadssättet i städerna; Stockholm.

Kalmar, Falkenberg, Visby. På landet; Ornäshuset, svenska uppländska bondhusets utveckling. Fiskarstuga vid Dalarö: hennes märkvärdiga metamorfoser. Sommarnöjen, glasfönster, portklapp m. m. Medeltidens möbler voro solida; vilka de voro. Vägg- och sängkläder.

KAP. 12. Klädedräkt. Smycken. Lyx. sid. 223—236

Medeltidsdräktens utmärkande drag. Manfolksdräkten hos olika klasser och stånd. Kvinnfolksdräktens huvudskepnader. Tyger och pälsverk. Smycken; lyx och lyxförbud. Om brudgåvor och bröllop.

KAP. 13. Mat och dryck. . . . . sid. 237—244

Bröd och sovel; de förnämas soppor och efterrätter. Utdrag ur Linköpingsbiskopens matsedlar. Kryddor, grönsaker, konfekter etc. Öl och vin. Brännvinets svenska historia börjar i krutmakeriet. Brännvinets börjande missbruk. Matkärl och dryckeskärl. Mandelpastej, sylta, vitmos etc.

KAP. 14. Nöjen, fester och högtidligheter sid. 245—264

Jägarne bak på vissa excellensvagnar. Schack, brädspel m. m. Spelkorten och kortspelen. Ordens- och klubbväsendet: Statuterna för Riddar Sancte Örians gille i Uppsala. Barnnöjen. Fastlagsnöjen: borgarne maskera sig och grymta; prästerna ställa till narrspel i kyrkorna. Påskveckans högtidligheter. De kyrkliga passionsspelen. Gottlandslagens stadga om huru bröllop skulle rätteligen hållas. Stora rimkrönikans beskrivning om konung Birgers bröllop i Stockholm. Tyge Brahes bröllop med Magdalena Krogenos. Giftermålens gång i allmänhet. Begravningsomkostnader och begravningsceremonier.

Bildning och samhällsliv.

KAP. 1. Musik . . . . . sid. 265—278

Egendomligheterna i våra svenska folkvisor äro inga egendomligheter. Gottlandsvisans släktskap med medeltids-kyrkosången. En musikalisk sjöfågel: folkmusikens uppkomst ur fåglalåt. Kyrkomusiken; hymner och

seqvenser till helgonens ära. Ave Maris Stella. Julsång. Skolsånger. Vårsång. Svärdsdansen och dess musik. Fackeldansen; andra danser och danslekar. Allehanda musikinstrument (giga, fidla, luta, harpa, lira, pipa, flöjt, skalmeja, säckpipa, trumpet, orgel, trumma).

KAP. 2. Litteratur . . . . . sid. 279—289

Folkvisorna och deras ursprunglighet. Riddarromanen eller drottning Eufemias visor. Än en gång folkvisor och gottlandsvisan. Stycken att vara stolta över: kung Gösta och dalkarlarne; biskop Thomas' sånger. Ett brev från Vadstenanunnan Ingrid Persdotter till hennes käraste Axel Nilsson Roos. Predikoprov. Boktryckerikonsten.

KAP. 3. Byggnadskonst, målning, bildhuggeri . . . . . sid. 290—298

Rundbågsstil och spetsbågsstil. Kyrkobyggnader och andra monumentala byggnader. Målarkonsten lika utländsk som byggnadskonsten. Bildhuggningskonsten uppenbarad förnämligast i altarskåp.

KAP. 4. Vetenskaperna . . . . . sid. 299—303

Lärdom gömd i kloster. Naturvetenskap och malört. Runstavar, runstenar och de första svenska historierna. Teologi m. m. Om konunga- och hövdingastyrelse.

KAP. 5. Yrken, handel, näringar, samfärdselns medel . . . . . sid. 304—315

Överblick över svenska hantverkeriernas uppkomst. Vinkar om arbetssätt, verktyg och råmaterial ur Stockholms skråordningar. Vad bärare skola göra och hava. Mästerstycken i diverse ämbeten. Jordbruket och dess viktigaste produkter. Åkerredskap. Trädgårds- och boskapsskötsel. Jakt. Fiske och sillhistorier. Bergverken. Samfärdsmedlen: vägar, sjöleder, fyrar, kanaler, hästar, fordon.

KAP. 6. Handel, myntvärden, mått, mål och vikt . . . . . sid. 316—319

Myntprägling och myntvärden. Varuförfalskning, procenteri, bysättning och växlar. Diverse om spannmål, smör och ögonmått. Vikterna och måtten.

KAP. 7. Stridskonst och vapen . . . sid. 320—330

Sveriges färger och vapen. Krigsförklaring och krigs förande på Carl Knutsons tid. Stridsvapen av allehanda slag; eldvapen och krutet. Befästningskonsten. Sjöförsvaret.

KAP. 8. Lagar, lagskipning, straff, straffredskap . . . . . sid. 331—335

Vilka lagarne och domstolarne voro. Domare utan lagvett. Lagarnes anda. Straffen och straffredskapen.

Återblick på utvecklingens första skeden . . . . . sid. 336—345

Skogarne och djurvärlden samt människorna i hedenhös. Summan av vår medeltids politiska historia. Följderna av näringsarbetets delning. Stadsbor och bönder: bägge leva under medeltiden förtryckta. Prästerna och religionsväsendet. Av vilka saker den nya tiden föddes. En inhemsk konung i kraft av folkets beslut.

1500-talet. (Reformationstidevarvet. Renässansen.)

Livet och levnadssättet.

KAP. 1. I staden . . . . . sid. 349—390

Utsikt över Stockholm från galgen vid Sturekapellet. Promenad ner från höjden och in i staden. Genom södra tornet till Järntorget. Förbi våghuset in på Östra långa eller Allmänningsgatan. Huru hon rengjordes. Genom en vattenport ner till Fiskehamnen. Fiskar och hamnbusar. Upp åt Köpmantorget och till fattig- och sjukhuset på Skärgårdsgatan. Den officiella barmhärtigheten; mat, böner och gräl. Från Skärgårdsgatan till Köpmangatan. Vandringen till brudbadet. Bråk för en sammetsmössa. Genom Trångsund in i storkyrkan till kungens saltförråd. Ut igen och in på Vasarnes borggård. En kunglig begravningsprocession. I de kungliga rummen. Offentlig förevisning av prinsessornas brudutstyrsel: många grannlåter. Det kungliga köksdepartementet; mat, matsedlar, kökskärl, kokkonst. I

glaskammaren mot löfte om varsamhet. Kungliga vinkällaren. Brännvin, i kungl. trädgården; kostymstudier i fria luften. Kläder och dräkter. Ute vid Norrström. Grann utsikt från höjden av Brunkeberg. Kanoner och galgfrihet. Kungsträdgårdens rariteter. Än en gång in i tjocka staden och därmed punkt.

KAP. 2. På landet . . . . . sid. 391—420

Huru de stora jordägarne bygga sina bostäder. Deras bohagsting. Varje dag i veckan skall hava sitt bestämda göra. Familjefadrens föreläsningar om bordskick. Lantjunkarlivet skildrat efter årskalendern. Rosstjänsten och varjehanda andra bekymmer. Slutord om adelsmannen på landet. Bland bönderna. Ett ödeland bättre än ett fiendeland. Rapporter från Erik XIV:s spioner bland allmogen i Uppland, Dalarne, Västmanland, Östergötland. Bistra tider i Sverige. Gustav Vasa och bondupproren. Böndernas småstrider sins emellan avgöras helst med spjut eller yxa och sluta ofta med dråp.

Utseende, skick och sed . . . . . sid. 421—427

Manligt skönhetsideal. Diverse anständighetsregler för utseende, skick och åtbörder hos ungdomen. Dito litet om samtal och umgänge.

Sedlighet . . . . . sid. 428—437

Könsumgänget och den äktenskapliga troheten. Spridda drag ur tidevarvets osedlighetshistoria, belyst genom protokollet vid biskop Abr. Angermannus' visitationsresa i Linköpings stift. Märkvärdig häxprocess på Visingsö. Ovärdiga präster. Kyrkotukt. Spår av vilddjursnaturen. Claes Slotte. Herr Måns' stora eländighet.

Från rådhuset och ting-salen . . . sid. 438—450

Omfamningar av obehagliga »jungfror»; annan tortyr. Förändringar och nyheter i lagskipningen. Oregelbundenheter i lagarnes tillämpning. Lagbrott och domar. Stockholms rådstuga. Poliskammarmål. En titt i räkenskaper och domböcker. På läktaren i rådhusets sessionssal; pliktfällningar, förseelser, lösa kvinnor. Lyxförbud utfärdade av slösaren Johan III.

Sjukdomar, läkare och apotek . . . sid. 451—462

Vilka de mest gängse sjukdomarne och farsoterna voro. Magister Johannes' journal över förloppet vid Gustav I:s sista sjukdom och saliga död. Åtskilliga läkemedel. Veneriska sjukdomen i förbigående. Vidskepelse och huskurer. Apotekeriet. Läkarevård. Barberarnes av Johan III privilegierade skrå.

Armén och flottan.

KAP. 1. Armén . . . . . sid. 463—474

Krigsmaktens styrka och fördelning; regementen och befäl; beklädnaden; beväpningen. Allehanda anfallsvapen. Artilleriet och dess attiralj. Härens uppställning. Befästningskonst, läger, tågordning och fälttecken.

KAP. 2. Flottan . . . . . sid. 475—478

Klink och kravel. Riggdetaljer. Segelförteckning. Skeppsinventariet. Sjöbefälet och disciplinen.

Översikt över den andliga och materiella utvecklingens framsteg.

KAP. 1. Vetenskaperna, litteraturen, konsterna . . . . . sid. 479—499

Historiens begrepp klargjort av Olaus Petri. En historieskrivare av folket och en granskare på tronen med tillbehör av jämpningar, tyranner och Magnus Ladulås. Geografi, kulturhistoria och andra ting. Skönlitteratur. Skrivkonst. Det ofödda artisteriet. Karakteristik av byggnadskonsten, målarkonsten, bildhuggarkonsten. Tidevarvets musikaliska natur. Kunglig musikkomposition. Musikalisk välönskning till en kung. Passionale S. Salvatoris. Åtskilliga nya musikinstrument.

KAP. 2. Handel och näringar . . . sid. 500—508

Begärlighet efter förvärv. Ut- och införsel. Borstar, kammar, skrivsaker, beklädnadsämnen, tull, mynt och ränta. Boskapsskötsel. Jakt. Fiske. Skogshushållning. Bergshantering. Hantverkerierna i städerna.

Senare bandet.

1600-talet.

Några samhällstyper.

KAP. 1. Fabriksarbetaren . . . . . sid. 7—17

En italiensk tiggarmunk uppträder i Stockholm såsom markis Guagnini, bildar ett aktiebolag och inrättar glasbruk på Kungsholmen, gör sedan åtskilliga knep och rymmer slutligen. Glasbruket utarrenderas till B. Grill. Konkurrensen med Jungs glasbruk på Södermalm. Huru strängt arbetarne höllos vid det nya bruket.

KAP. 2. Fången och Skogsmannen . . sid. 18—30

Livet i fängelserna efter V. Sylvanders skildringar rörande fängelseväsendet på Kalmar slott åren 1644—1648: huru fångar ihjälhungrades; huru Ölands-Jödde levde och regerade samt mördade inför ordningsmaktens egna ögon. Skoggång i Värends härad: enskilda personer, missnöjda med samhället, gå till skogarne, där de leva utom samhällets skydd. Skoggång ådömdes även såsom straff för lagbrott. Skildringar från skogsmännens liv i Värend efter Hyltén-Cavallius: dråparen Håkan Månsson gömmer sig undan hos bonden Ynnar; dråparen Per Börgesson överfaller länsmannen Gise. En ränsman skildrad efter Konunga härads domsbok 1618.

KAP. 3. Prästmannen . . . . . sid. 31—45

Bristande lust att besöka kyrkorna. Oskick i kyrkorna. Kollekter. En prästgårdsidyll med slagsmål i Ydre härad. Råhet hos prästerna. Prästidrotter från Öland. Ohyggligt kyrkogårdsuppträde i Torsås socken på Öland. Slagsmål mellan två fruar i Kalmar slottskyrka. Fruntimmerskiv i Kalmar domkyrka. Huruledes kaplanen i Älvdalen (Dalarne) Daniel Buschovius erövrar

Särna socken. Prästerna såsom straffprofeter. Joh. Mathiæ dundrar vid drottning Kristinas tillträde till regeringen, Terserus d:o vid Carl XI:s. Jesper Svedbergs oförskräckta framfärd på predikstolen. Faluprästen Petrus Jonæ Helsingius' predikningar i tidens grobianstil. Biskop Winstrups invigningspredikan vid ny-uppsättandet av Lunds akademi.

KAP. 4. Skolgossen och studenten . . sid. 46—58

Huru det arbetades i skolorna. Vad som lästes där: huvudsakligen kristendom och hedniska författare. Utanläsningen. Lydnaden och bestraffningsmedlen. Lekar och fritider. Kor- eller sockensgången. Liksångarne. Gymnasiet. Universitetet och studenterna. Introduktionsceremonier vid akademien: depositionsupptågen. Promotionstokeriet. Studenternas bildningsgrad och sedlighet. Noblessfjäsket. Den akademiska fattigvården: kommunitetet. Studenter som hantverkare. Studentsnobberi och skinnbrackor.

KAP. 5. Svensken som utvandrare . . sid. 59—82

Missnöjde svenskar lämna det förjunkrade fäderneslandet. Huru holländarne lyckades inkomma i Japan. Olof Willman från Västerås tager hyra hos holländarne och seglar med skeppet Elephanten till Japan. Vad han ser och upplever i Japan. Nils Matson från Köping reser som kofferdist från Holland till Kina och berättar sina underbara äventyr. Svenska afrikanska kompaniets koloni Carlsborg på Guineakusten. Svenske adelsmannen Carloffs skälmstycken. Svenskar och negrer. Svenskarne och Nordamerikas indianer. Koloni i Amerika. Meningsutbyte vid en indianriksdag. Huru den nya världen såg ut. Huru det slutligen gick med den svenskamerikanska koloniseringen.

KAP. 6. Rasblandningen. . . . . sid. 83—89

Utlänningars invandring till svenska riddarhuset. Utländske industririddare i Sverige. Vallonerna. Finnarne i Värmlands skogar. Den skånska nationen — en nation för sig.

Slottet, herrgården och bondstugan.

KAP. 1. Slottet . . . . . sid. 90—95

Stockholms slott förvandlas till romerskt hotell. Huru slottet såg ut före branden 1697. Det gamla slottet såsom miniatyrbild av staten.

KAP. 2. Herrgården. (Vid slutet av århundradet.) . . . . . sid. 96—111

Det höga krigsbefälet kommer hem och bygger slott med utomlands erövrade rikedomar. Huru en storherres lantgods ser ut inuti huvudbyggnaden och dess flyglar samt nere i trädgården. Bottenvåningen, mellanvåningen, praktvåningen, badstugan med tillbehör. I köket: matlagning och vinberedning. Träd, blommor och köksväxter. Djurgård och ladugård.

KAP. 3. Bondstugan . . . . . sid. 112—125

Byggnadssättet. Storstugan eller sätesstugan. Huru den utstyrdes när högtid stundade. Åkrar, ängar och ladugård. Almanackans avsomnade väderleksprofetior. Bondepraktikan. Väderleksmärken. Hästen. Ängarne. Skogen. Drängar och pigor. Skatterna. Böndernas växande politiska makt.

En teaterafton i gamla Bollhuset . sid. 126—138

Stockholms enda teaterhus för 200 år sedan. En representation därstädes. Teaterpubliken. Förhänget går upp. Komedianter och kritik. Brottstycken ur Disa, komedi i fem akter av Johannes Messenius.

Seder och bildning . . . . . sid. 139—166

Råhet och stelhet. Lyxförbud och lagstiftning för privatlivet. Carl XI:s bröllopsreglemente för Stockholms stad. Rangväsendet. Bröllopsbjudning från en småstad anno 1679. Begravningsseder; bjudning till en barberares begravning anno 1684. Utgiftsposter vid en stor mans begravning. Klädedräkten. »Vällustens tvenne blåsbälgar»: den höga fontangen och de blotta brösten.

Tobaken. Tobaksrökandets insteg. »Seigneur Hans Hanssons drömmar» om tobakens skada och nytta, framställd i samtal mellan Thadler och Vahrhafft. Trolldomsväsendet: dess utbrott på 1680-talet i Dalarne och Norrland samt spridning inåt landet. Huru blåkullafärderna i regeln försiggingo. Kongl. kommissarialrätten i Stockholm. Rättslig diskussion om sättet huru den föregivna trollpackan Malin i Stockholm lämpligast torde avdagatagas. Huru folk tubbades att anklaga sina vänner och bekanta för trolldom. Urban Hiärnes utredning av upphovet till häxerigalenskaperna. Exercisreglementet av år 1677. Huru rytteriet kom i sadeln enligt 1695 års kavallerireglemente.

Handel och näringar. Kommunikationer . . . . . sid. 167—174

Banken. Sveriges första bankinrättning. Lånebank och växelbank. Kreditivsedlar utgivas. Balans på 200,000 riksdaler specie. Palmstruch fängslas och sakföres. Posten. Postgångens början: en budkavle. Den ordinarie posten inrättas 1636. Postportot. Olof Rudbecks postjakter.

Översikt över de viktigaste framstegen på den andliga och materiella utvecklingens områden . . . . . sid. 175—194

Skråväsendet inom vetenskapen: Scheffer och Verelius; Rudbeck och Peringskiöld. Olof Rudbecks Atland. varuti visas att Sverige är Platos sjunkande Atland, att runorna äro världens äldsta skriftspråk etc. Huru tyst det vart för en stund i Europa, när Atland utkom. Rudbeckianernas efterföljare braska med Eddan och runorna. Ljus från Orienten. Vad Odin och runorna äro. De levande fornfynden skola tala, då flintstenarne tiga. Den första tidningen 1645: Ordinarie Post-Tijdender. Andra tidningar. Poeterna: Lucidor, Wivallius, Runius och Stiernhielm. Byggnadskonst: slott som försvinna i Tyskland, dyka upp i Sverige. Tessinarne. Bildhuggeri och måleri övas av utlänningar. Musik likaledes.

1700-talet.

En resa i Sverige under frihetstiden sid. 197—222

Solglansen över Sveriges frihetstid. En resa från Uppsala i Linnés sällskap till Alingsås, Alströmers skapelse. Iakttagelserna under vägen: Enköping, Västerås, Örebro, Tiveden, Mariestad, Kinnekulle, Lidköping, Skara, Skövde, Falbygden, Borås passeras. Alingsås och dess manufakturer. Kommerserådet Jonas Alströms lov. Resan fortsättes från Alingsås till Göteborg. Från Göteborg till Bohus. Galningar.

Mellan Göteborg och Canton . . . sid. 223—238

Ostindiska kompaniet och Linnés apostlar. Linnés brev till Ekeberg rörande en kinesisk tebuske. Pehr Osbecks resa på tredäckaren Prins Carl från Göteborg till Kina 1750—1751. Naturhistoriska iakttagelser under vägen. Skildringar av svenska faktorierna vid Canton. Äventyr med kineser. Vad som hemfördes till Sverige. En förolyckad tebuske.

Ute i kriget . . . . . sid. 239—254

Carl XII:s hovstab och kosthåll i ryska kriget. Löjtnant Muncks berättelser om svenskarnes vedermödor i kriget mot Danmark 1712—1713. Carl XII:s feghet i motgången och flykt till Turkiet. De i Ryssland kvarlämnade svenska krigsfångarnes öden. Sibirien genomforskas av Strahlenberg, Schönström, Matern m. fl. Styckjunkaren Johan Gustav Renats äventyr. Stockholmaren Lorens Lange såsom ambassadsekreterare i Kina. Huru fångarne hade det i Sibirien. Religiösa svärmerier. Fontenelles vitsord om svenskarne i Sibirien.

I Bondeståndet. . . . . sid. 255—267

Riksståndens uppkomst. Bönderna börja sin riksdagsmannabana med att höra och sova. Riksdags-

bönderna bliva under frihetstiden förträffliga pjäser i det politiska schackspelet. Konung Adolf Fredriks hustru försöker med böndernas hjälp kväva det nyvaknade folkväldet i sin linda. Stor uppståndelse med slagsmål i hedervärda bondeståndet 1756. Psalmen n:o 180 förmår icke stilla oväsendet. Ordningsstadga för bondeståndet. Riksdagstalaren Josef Hansson. Bondeståndets självkänsla växer. En bonde talar sanning om passevolancen.

Judarne . . . . . sid. 268—284

När judarne först kommo till Sverige. Huru de låta döpa sig för att få stanna i landet. Huru de efter 1718 få bo i småstäderna utan föregånget dop. Deras längtan till Stockholm. 1782 års judereglemente giver judarne rätt att bo i riket och dyrka sin Gud. Judarnes smak för handelsaffärer; diverse lagstiftningsdetaljer. Rättegången mot hovjuvelerarne Michaelsson och Benedicks. Judiska oärligheter avslöjade. Ovilja mot judarne. 1838 års stadga om nästan obegränsade rättigheter för judarne framkallar oroligheter i Stockholm och upphäves. Judefrågan vid riksdagen 1840. Ytterligare nya och vidsträckta förmåner beviljas judarne 1853. Synagogor i Sverige.

Kvinnan . . . . . sid. 285—301

Kvinnans ställning gent emot mannen under olika tidsskeden, antydd i flyktiga konturer. Exempel på kvinnans husliga dygder och näringsflit. Maria Sophia de la Gardie-Oxenstjerna (1600-talets senare hälft) utforslar stenkol, kläden, fyrskurna bräder m. m., bearbetar gruvor och anlägger fabriker etc. 1700-talet omskapar kvinnan till docka medelst det från Frankrike importerade galanteriet. Carl Gyllenborgs »Svenska sprätthöken». Dalins Argus vis à vis kvinnofrågan. Dock vankas ljuspunkter: Eva de la Gardie-Ekeblad och Katarina Charlotta Taube- de la Gardie. Stockholmsposten 1785 gisslar beskedligt galanteriet. Thomas Thorild om kvinnokönets naturliga höghet. Anna Maria Lenngren.

Barndomen och ungdomen . . . . sid. 302—314

Räddningsanstalter för vanvårdade barn. Stora Barnhuset i Stockholm. Missförhållanden yppas i dess förvaltning. Huru barnen missvårdades. Skolynglingar från Växjö på sockengång i Småland efter Samuel Ödmans skildring. Huru djäknarne hade sitt levnadssätt vid lärdomssätet inrättat. Undervisningen och straffen i skolan. Orbis Pictus eller den synliga världen.

Tryckfriheten och tidningarne . . . sid. 315—330

Gustav III och tryckfriheten. Tryckfrihetens växlande öden. Trycktvånget blir 1686 lag »på prästerskapets enträgna begäran». Censuren borttages år 1766, men redan 1780 är tryckfriheten åter död. Josias Cederhjelm. Tryckfriheten lever upp men dör än en gång 1798. Diverse tidningar. Then Svänske Argus utgiven av Olof Dalin. Vad för goda saker dess första numror innehöllo. Dess förtjänster och stora framgång hos allmänheten, ända tills författaren kastade sin penna.

Seder och bildning . . . . . sid. 331—365

En ny samhällstyp: petit-maîtren eller sprätten, skildrad av den Svenske Argus. Sprättens genesis. Än en gång Svenska spratthöken. Carl XII:s ruinerade Sverige kastar sig i religionens armar och blir pietistiskt. Rutströms och Murbecks predikostil. Erik Tollstadius, hans helgongloria och underverk i livet och efter döden. Läsfolket i Hälsingland. Solvarvsängeln i Östergötland. Riksens ständers kommission vid 1756 års riksdag låter kaptenerna Puke och Stålsvärd undergå tortyr! Häxprocessen i Dalarne år 1757. 1731 års riksdag rasar mot lyxen och moderna samt debatterar rörande biljarderna. Kaffet och de förföljelser det måst uthärda. En möblerad herremansbonings invärtes skick. Byggnadssättet i städerna. Hyr-Contract på ett åres tid. Klädedräktens skiftande moder.

Översikt över de viktigaste framstegen på den andliga och materiella utvecklingens områden.

KAP. 1. Litteratur. Vetenskap. Konst sid. 366—389

Poeterna. Leopold får sin dom: han var en förtryckare, en krypare och ett petrifikat. Thorild personifierar i sig allt vad tidevarvet bär på hjärtat. Hans plan till en världsrevolution; hans förtjusning över franska revolutionens utbrott; hans fall för Ärligheten samt hans landsflykt. Romanerna representerade genom Mörks »Adalriks och Giöthildas äventyr». Åtskilliga provstycken därur med kommentarier. Vetenskaperna. Carl von Linné förvärvar sitt fädernesland större och säkrare anseende än de krigiska erövringarne förmått att skänka. Hans uppfattning av vetenskapen såsom först och störst folkvänlig. Andra vetenskapsmän i förbigående. Byggnadskonstens idkare nämnda och onämnda. Sergel och bildhuggeriet. Konstmålare och tonsättare.

KAP. 2. Handel och näringar . . . sid. 390—401

Den fördärvade ekonomiska ställningen i landet vid Carl XII:s hemkomst och död. Huru Carl XII for fram med undersåtarnes egendom och personliga frihet. Merkantilsystemet. Den nya statsekonomiska skolan: den fysiokratiska. Jordbrukets lägervall och försöken till dess upphjälpande. Boskapsskötselns förfall. Bergverken och skogarne. Handelns och hantverkeriernas betryckta ställning. Oredornas grund: tullskyddet. Adam Smith och frihandelssystemet. Brännvinsbränningens öden i Sverige.

1809—1865 . . . . . sid. 403—415

Gustav IV Adolfs detronisering. Medlandet mellan envåldsmakt och republik i 1809 års statsförfattning. Försöken att få svenska folket på tillfredsställande sätt representerat i riksdagen. Bonden Danielssons och ädlingen Anckarsvärds opposition mot regeringen. En snärt åt Geijer. Fram och tillbaka mellan »klassval»

och »allmänna val». Carl Johans sängkammarkonseljer och Lars Hiertas Aftonblad. Fyrståndsdelningen slopas omsider av 1865 års riksdag.

Samtiden.

Den andliga utvecklingen . . . . sid. 419—443

Vetenskaperna. Berzelius omdanar kemiens grundvalar. En trappgång vid Runamo driver grovt gyckel med en dansk professor. Elias Fries går i Linnés fotspår. C. A. Agardhs vetenskapliga betydelse; hans tankar om skogshushållningen. Den svenska djurvärldens Linné: Sven Nilsson. Intermezzo om tjäderspelet. Historieskrivningens heroer: Geijer och Fryxell. Är svenska folkets historia dess konungars? Eller kanske dess krigares och generalspersoners? Geijers hackiga stil. Hans s. k. avfall. Några ögonkast på övriga vetenskaper. Litteraturen. Bullersamt pennkrig om konsten att skriva vers. Tegnér och vad gott och dåligt han verkat som skald, biskop och folkrepresentant. Poetisk konungadyrkan. Skaldekonsten förflackas. Romanförfattarne. Teatern. Tidningspressen och Per Wieselgrens mening därom: vad denna press blivit. Tidningsindragningsmakten. Konsterna: strävanden att göra dem demokratiska.

Den materiella utvecklingen . . . sid. 444—455

Befolkningsförhållanden, folkutvandring, missnöje. Handelsnotiser. Översikt över näringarne. Agardhs tal om svenska näringarnes riktning. Hemslöjden i åtskilliga svenska landskap. Fabrikerna. Brännvinet. Hantverkerierna. Bankerna. Samfärdselns medel: kanaler, järnvägar, telegrafer.

Författarens slut-erinran . . . . sid. 456—457

Senare bandets innehåll.

1600-talet.

Några samhällstyper.

Kap. 1. Fabriksarbetaren 7
Kap. 2. Fången och Skogsmannen 18
Kap. 3. Prästmannen 31
Kap. 4. Skolgossen och studenten 46
Kap. 5. Svensken som utvandrare 59
Kap. 6. Rasblandningen 83

Slottet, herrgården och bondstugan.

Kap. 1. Slottet 90
Kap. 2. Herrgården. (Vid slutet av århundradet) 96
Kap. 3. Bondstugan 112

En teaterafton i gamla Bollhuset . 126

Seder och bildning 139

Handel och näringar. Kommunikationer 167

Översikt över de viktigaste framstegen på den andliga och materiella utvecklingens områden.

Vetenskap. Litteratur. Konst 175

1700-talet.

En resa i Sverige under frihetstiden 197

Mellan Göteborg och Canton 223

Ute i kriget 239

I bondeståndet 255

Judarne 268

Kvinnan 285
Barndomen och ungdomen 302
Tryckfriheten och tidningarne . . . 315

Seder och bildning.

Samhällstyper. Pietismen. Läsare. Avsked till tortyr och häxprocesser. Bostäder. Bohag. Klädedräkt 331

Översikt över de viktigaste framstegen på den andliga och materiella utvecklingens områden.

Kap. 1. Litteratur. Vetenskap. Konst . . . 366
Kap. 2. Handel och näringar 390

1809—1865 403

Samtiden.

Den andliga utvecklingen 419
Den materiella utvecklingen 444

Författarens slut-erinran 456
Detaljerad översikt över arbetets innehåll 459
Anmärkningar till sjunde och åttonde delarna 479

ANMÄRKNINGAR TILL SJUNDE OCH ÅTTONDE DELARNA.

SVENSKA FOLKET.

FÖRRA OCH SENARE BANDET.

Svenska folket i helg och söcken, i krig och fred, hemma och ute eller ett tusen år av svenska bildningens och sedernas historia av August Strindberg utkom första gången i tvenne delar 1882 på C. E. Fritzes K. hovbokhandels förlag och framträder härmed i sin andra upplaga. Handskriften till arbetet torde vara förstörd.

Den första upplagan av Svenska folket var försedd med talrika illustrationer (bl. a. av Carl Larsson). Dessa ha bibehållits för så vitt de äro avbildningar av verkliga föremål — i vilket fall också texten vanligen hänvisar till dem — och därmed tjäna som kulturhistorisk åskådningsundervisning. Däremot ha de fritt diktade bilderna, som endast avsågo att illuminera texten, utelämnats; de skulle för övrigt i denna upplagas mindre format knappast kunnat göra sig rätt gällande.

Rörande vissa språkliga frågor vid utgivandet av Strindbergs skrifter (speciellt angående -e och -aformerna såväl vid adjektivisk böjning som vid substantivs plurala slutändelser i bestämd form) har i pressen förekommit en diskussion, inledd av dr Erik Hedén med en artikel 12 okt.

1912 i Socialdemokraten, till svar varpå undertecknad den 21 okt. i samma tidning framlade sin ståndpunkt, något modifierad i fråga om -e och -aändelserna från den i anmärkningarna till Del I av de Samlade skrifterna angivna. Frågan ventilerades sedermera i förening med andra samhöriga ytterligare av lektor Odal Ottelin i en uppsats i Svenska Dagbladet om "Utgivandet av bortgångna författares verk" (2 nov.) och vid ett möte av Samfundet för Nordisk Språkforskning.

Det är en regel, stödjande sig dels på det allmännaste språkbruket, dels på vad vissa läroboksförfattare anse vara språkriktighet, att vid tryckningen av författares verk de något ålderdomligare klingande -eändelserna, där de förekomma, utbytas mot de vanligare -aändelserna (framför allt i pluraländelsen -arne av feminina och opersonliga substantiv: drottningarne, dörrarne, förhandlingarne etc., till motsvarande -arna, men även gärna av maskulina substantiv — medborgarne, apostlarne till medborgarna etc. — och ofta slutligen i adjektiva böjningsformer — den lycklige (-a) studenten, de store (-a) männen); och i allmänhet bruka levande författare utan invändning foga sig i dylika förändringar vid sättningen. Då nu handskrifterna till de första delarna av Strindbergs verk antingen icke funnos kvar (Ungdomsdramer, I vårbrytningen, Kulturhistoriska studier) eller ej före tryckningen hunnit bli tillgängliga (Mäster Olof), så fanns det ingen full säkerhet eller möjlighet att komma till rätt insikt om Strindbergs eget språkbruk i detta avseende, alldenstund man kände den frihet som härvidlag vid sättning och korrekturläsning var bruklig, och Strindberg själv aldrig fäst någon principiell vikt vid frågan samt slutligen inkonsekvenser funnos; visserligen voro -eformerna alldeles övervägande, men också -aformer förekommo, och man kunde ju ej vara alldeles förvissad om

att ej en motsatt kutym vid sättning på något håll då kunde ha gjort sig gällande. För att få någon ordning till stånd beslöts att de med språkbruket överensstämmande maskulina -eformerna, som i varje fall syntes ligga närmast Strindbergs egen stil, borde bibehållas. Men givetvis kom härvid en eller annan inkonsekvens att begås och en eller annan -eform, som vid sättningen blivit rättad till en modernare -aform, har undgått att återrättas.

Vid studiet av bevarade senare handskrifter av Strindberg som kommo mig till handa fick jag emellertid inblick i hur djupt rotade ifrågavarande ändelser verkligen voro i Strindbergs språkbruk, min uppfattning måste i den mån förändras och när dr Hedén öppnade diskussionen, var jag färdig att i denna sak ge honom rätt. Samtidigt vill jag emellertid anmärka det min första uppfattning om de tryckta upplagornas osäkerhet i detta fall ha bekräftat sig: i ett bevarat fragment av originalhandskriften till Svenska öden och äventyr har Strindberg enkom i manuskriptet rättat ett par -eformer till -aformer (fuchsarne till fuchsarna på 5 à 6 ställen), men denna läsart har *icke* iakttagits i den tryckta första upplagan, som alltjämt har fuchsarne. Likaså har i Gillets hemlighet flera adjektiviska -aformer vid tilltal (min lilla dräng, snälla Jacques, ädla herre) och även andra -aformer i det Strindbergska manuskriptet rättats till -eformer i den tryckta upplagan; och detta har tydligen icke den i fråga om alla ortografiska och smärre språkliga korrekturrättelser mycket medgörlige författaren ej gjort själv, men blott medgivit där han nu märkt dem. Men givetvis förekomma eljes också i ovannämnda manuskript -eformerna övervägande.

Från och med denna del av Strindbergs Samlade skrifter — inberäknat del 6, den föregående i den kronologiska ordningen vilken utkommer senare — komma nu

alla Strindbergska -e och -aändelser att skrivas exakt sådana de förekomma i handskrifterna; där blott tryckt text finnes kommer dess läsart att bibehållas, sådan den föreligger i första upplagan. Om texten i detta senare fall ej blir ur språkvetenskaplig synpunkt absolut säker, så är den i varje fall den trognast möjliga. Samma principer komma att följas även i de första delarna, när de omtryckas.

I överensstämmelse härmed bibehållas även alla övriga Strindbergska språkformer av någon ålderdomlig eller enligt gängse regler oregelbunden art. Då Strindberg ju på det hela skrev en fullt modern svenska, kommer visserligen inte därmed hans stil att frappera läsaren genom något slags ålderdomlighet, men vissa lätta skiftningar, som här och var skilja hans stil från det nyaste språkbruket och även torde skilja hans tidigare språk på yngre dar från hans senare, skola dock kunna iakttagas.

Det kan t. ex. anmärkas att Strindberg här i Svenska folket skriver fadren, brodren, modren, att han oftast — men icke alltid, såvitt man får rätta sig efter första upplagans text — använder de längre och äldre formerna varföre, därföre, att han (senare bandet sid. 44), brukar den ovanliga böjelsen knäen (knäna), att han skriver midsommarsafton (sen. b. sid. 207) och icke midsommarafton. Vidare skriver han merendels i två ord, sammansättningar som nu skrivas i ett (så: under hand, öde hemman, fattigmans kost, framför allt, sist nämnda, bakladdnings mekanik). Särskilt må observeras de plurala verbalformer till kollektiva subjekt i singularis, som i Svenska folket förekomma. Så: "Allmänheten kunde icke vara så synnerligt *intresserade*", (sen. b. sid. 50). "Prästerskapet dundrade från predikstolarne men *föllo* slutligen så för frestelsen" etc. (sen. b. sid. 150). Följande logiska felaktighet, som icke torde bero på ren felskrivning men på association mellan

verbet och det omedelbart angränsande substantivet, kan också noteras: "Första delen av Adalriks och Göthildas äventyr *gingo* ut i trycket från Stockholm 1743(42) och *mottogs* med allmänt bifall" (sen. b. sid. 375).

Stavningen av vissa egennamn, som Strindberg skriver inkonsekvent, har rättats till den av vederbörande själv använda (så regelbundet Stiernhielm, Hierta för de hos Strindberg oftast förekommande Stjernhjelm, Hjerta). Tydliga tryckfel ha naturligtvis rättats, likaså något enstaka förekommande slarvfel eller felskrivning. I ett citat från Geijer (sen. b. sid. 430) står t. ex. i uppl. 1: "Emund hade blivit uppfostrad hos sin *mans* fränder", har rättats i enlighet med den citerade texten, vars lydelse också kräves av sammanhanget, till sin *mors* fränder. I första bandet (sid. 439 i första uppl.) står: Tönnis Mjölnare! Har kallat sin värdinna för sköka. 140 kr.; sifferuppgiften har i nya uppl. (sid. 446) ändrats till 200 kr., enligt vad som upplyses på följande sida: "på samma ställe upptages en plikt på 140 mark (omkring 200 kr.) för att Tönnis mjölnare kallade sin värdinna sköka".

Det i första uppl. medföljande "Alfabetiska registret till båda banden" har icke medtagits, alldenstund det icke skrivits av Strindberg utan uppgjorts på förlaget och dessutom är fragmentariskt och i det hela ganska bristfälligt.

JOHN LANDQUIST.

173337

LSwed
Se185

Author Strindberg, August

Title Samlade skrifter. Vol. 8.- Svenska folket, 2.

University of Toronto
Library

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET

Acme Library Card Pocket
Under Pat. "Ref. Index File"
Made by LIBRARY BUREAU